Юхим Мартич
КАНІВСЬКІ ВЕЧОРИ

EX
LIBRIS
ПЕТРО́
КРАВЧЕНКО́

Юхим Мартич

КАНІВСЬКІ ВЕЧОРИ

Розповідь читача

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК · КИЇВ 1973

У2
М29

У цій книзі автор наводить думки про окремі книги і їх авторів. Одні спостереження виливаються у невеличкий і яскравий літературний портрет, інші констатують якусь окрему художню рису або явище.

Цікаві також листи письменників до автора. Вони допомагають глибше збагнути творчі радощі й болі, таємниці майстерності.

Багато ліричних сторінок присвячено тим письменникам, з якими автор пройшов і фронт, і трудові будні, й сумісний шлях розбудови нашої літератури.

М $\frac{0733\text{-}059}{М223(04)\text{-}73}$ 83-73

ОДЕСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

Переплелася, мов у віночку квіти, українська проза з поезією, тож і почнемо цю книжку рядками Кобзаря:

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...

1848 рік. Кос-Арал. Солдатчина. Сподівався Тарас Григорович: а може, нарешті, в листі новина і його звільняють із страшного заслання! Цікавило життя друзів... Тільки ж іншому солдату таланило, а йому лишалося тяжко зітхати:

Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе.

Він сподівався, що в листах, на які виглядав, буде подих рідної землі, її людей, її неба, її Дніпра, її зоряних ночей і сонячних світанків. Її вітру. Вітру з України, про який Павло Тичина напише:

Нікого так я не люблю,
Як вітру вітровіння...

(Зверніть увагу — не «чого», а «кого»,— вітер для поета живий).

...його шляхи, його боління
і землю,
землю свою...

Пошта з України... Вітер з України... Ще відчутніший перегук з «Кобзарем» у Тичининому «Похороні друга»:

...Сумно грають
в оркестрі — а мені здається: плач
це з України...

То був плач з тимчасово поневоленої тоді фашистськими загарбниками та нескоримої, на віки вічні радянської, України.

Плач з України. Вітер з України. Пошта з України.

...Надзвичайна пошта Радянської України. У ній розповідь про вільне, творче, працьовите, щасливе життя на рідній землі. Про могутні звершення трударів міста й села. Про дружбу соціалістичних народів. Про сяйво безсмертних ленінських ідей.

У серці країни, в серці кожного з нас — Канів. Про робітників, колгоспників, інтелігенцію, що героїчною своєю працею прикрашають землю Кобзаря, написано багато. У віршах, у прозі. У цій книзі розповідь про велику нашу літературу, яку осяває геній Кобзаря. В ній відгомін розмов про творчість, які неодмінно виникають під час зустрічей письменників і читачів у всіх містах і селах нашої Вітчизни. Та як особливо звучать вони тут, у Каневі, де саме повітря просякнуте поезією, музикою слова — мужнього й ніжного. У цій повісті епізоди життя і праці багатьох письменників.

Перший зошит

ЩЕДРІСТЬ ВОЇНА

1

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть...—

писав молодий Тарас Шевченко у пророчому, сповненому синівної любові вірші «На вічну пам'ять Котляревському».

...В небі схрещувалися пасма прожекторів. Завили сирени. Били зенітки. 22 червня, в ніч з неділі на понеділок, я чергував у приміщенні Спілки письменників. Червнева ніч коротка, та якою безконечно довгою видалася ця.

Йдучи з дому, захопив твори Івана Котляревського. Стояв біля відкритого вікна, вслухався в ніч. Іноді дзвонив телефон. Іван Леонтійович Ле питав, чи одержано вказівку, куди звертатися письменникам, що бажають добровольцями піти на фронт.

Не встиг йому відповісти, як у двері нерішуче постукали.

— На добраніч,— сказав я і пішов до важких дверей, в яких з давніх-давен лишилося крихітне кругле віконечко, такий собі ілюмінатор на суходолі.

— Ми самі зі Львова. А тепер, уперше в житті, на курорті були, в Криму... І в темряві заблукали. Бачимо — дім письменників. А це ж, напевне, дім добрих...

Вона все казала «ми» і тоді, коли я їх уже впустив — молоду жіночку, майже дівча, з дитинкою на руках і худого чоловіка, що ледве дихав під тягарем валізи, яку тримав на плечі.

— Влаштовуйтесь. Кладіть дитинку...

— Ой, які ми вдячні,— сказала жінка, вмощуючи дівчинку років шести-семи на стару, з потертою цератою канапу. — Такий грізний час настав! Як його прожити-пережити! Страшне лихо на землю рідну насунулося...

Тут одчинилися двері, і увійшли Андрій Васильович Головко з протигазом на боці, за ним Анатолій Шиян, Михайло Тардов... А через кілька годин почався мітинг, на якому один за одним піднімалися на трибуну поети, романісти, драматурги, критики й просили відрядити їх на передову. А ще через кілька годин перша група українських письменників вирушила на фронт.

Попереду довгі й важкі солдатські шляхи. Тяжкі втрати. Яскраві художні твори про героїчних синів і дочок народу, що захищали рідну землю, що врятували світ од фашистської чуми.

2

Як сказано у Пушкіна:

У цвіті літ, свободи вірний воїн,
Хто прямо в очі смерті не дививсь,
Той повнотою щастя не напивсь
І поцілунків любих не достоїн.

(До речі, це в перекладі Платона Воронька, чий поетичний талант розквітнув у вирі Великої Вітчизняної війни).

А Котляревський, завершуючи «Енеїду», наголосив:

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат...

Мабуть, це не легенда: коли молодий офіцер Іван Котляревський, виконуючи відповідальне дипломатичне доручення, переправлявся через Дунай, то гребці-запорожці, як почули, що життя звело їх з автором «Енеїди», почали його переконувати:

— Ставай нашим отаманом!

Відважні люди розуміли, що творець такої запальної, гострої, благородної поеми не може не бути видатним, хоробрим ватагом.

І він дійсно був хоробрим.

Після демобілізації повернувся до Полтави. Йому пощастило влаштуватися на посаду головного наглядача в «Будинку вихованців бідних дворян». Сучасники поета з великою повагою говорили про його уважність до дітей, глибокий гуманізм, організаторські здібності.

Та ось батьківщина покликала його до зброї. Почалась Вітчизняна війна 1812 року. Котляревський знову віддався армійській справі з усім запалом справжнього патріота. Він уміло, енергійно формував кінний полк українського козачого війська.

Закликаючи Наталку Полтавку і Петра кріпитися, адже «наступає хмара і буде великий грім», Микола бадьорив їх розповіддю про ратні подвиги вітчизняного воїна, який добре бився «за Полтаву, всій Росії в вічну славу».

3

У творах Шевченка образи солдата, матроса, офіцерів («Кобзар», повісті, «Журнал») виписані не тільки з глибоким знанням людських характерів, але й з могутнім узагальненням тієї страшної доби. Доля звела Кобзаря з матросом, що стане героєм видатнішої з його повістей. «Я искал рукавиц, а они за поясом торчат; я искал образца для своего будущего произведения, я искал черт знает где; перебрал в памяти литературы всех образованных и древних и новых народов, кроме литературы санскритской и своей возлюбленной родной...» Цей твір спершу одержав назву «Матрос» з підзаголовком, що визначав жанр: «етюд», потім була назва «Старая погудка на новый лад». Тепер ми знаємо повість як «Прогулку с удовольствием и не без морали». Вперше матрос виник на сторінці офіційного збірника, що вийшов у світ після Кримської війни. Тут поет знайшов те, «чего не прочитывал ни в одной печатной книге. Дело вот в чем. В присутствии комитета раненых были спрошены эти увечные бедняки, какую кто из них пожелает себе награду за верную службу престолу и отечеству. Бедняки сначала отказались от всякой награды,— только чтобы их отпустили на родину. Комитет настаивал, чтобы они, кроме этого, требовали всякий себе то, что ему нужно». І ось

молодий матрос «со слезами на глазах просил, чтобы освободили сестру его родную от крепостного звания. Великодушная просьба этого простого человека меня поразила, я даже не мог читать, закрыл глаза и погасил свечку. Мне однако не спалось. Матрос расшевелил мое воображение». Незабаром вони стрінуться: матрос зі своїм другом-творцем, якому випало пережити і кріпацтво, і солдатчину.

Мені уявляється, що саме під впливом образу цього матроса Обременка виник образ солдата Постникова— героя оповідання молодого сучасника Шевченкового Миколи Лєскова (який, до речі, лишив цінні спогади про зустріч з уже тяжко хворим Тарасом Григоровичем в Петербурзькій Академії художеств). Рядовий Постников стояв на посту біля царського палацу, почув крики потопаючого в Неві, кинувся рятувати і жорстоко був покараний шпіцрутенами за те, що залишив пост.

4

...«Латинська побрехенька по-нашому розказана», так скромно визначив Григорій Квітка-Основ'яненко свою повість «Салдатський патрет». У ній рельєфно виписані деталі побуту, соковитий, насмішкуватий гумор і недовір'я до царської армії, що виникло в суспільстві, де влада підтримувалася багнетами, канчуком, кулею. А втім, як зближався затурканий, поневолений панами трудівник з солдатом, то мав нагоду переконатися, що це такий же бідняк у сірій шинелі, та й до того ще більш безжально замуштрований.

У комедії Івана Котляревського «Москаль-чарівник» розумна, красива Тетяна Чупрун каже:

«— Бачимо на тобі солдацький мундир — через його тебе і шануємо...»

У центрі комедії Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик»— не офіцер з панів, а солдат з селян.

Юрій Федькович, який понад десять років тягнув на собі ненависний мундир цісарської армії, писав у новелі «Сафат Зінич»: «Я собі вже не раз отак сиджу та гадаю: як то бідний світе деякого сердешного некрута б'ють

та глузують при тій науці». (Образ великого письменника того періоду яскраво відтворено в оповіданні Олександра Ільченка «Італійське каприччо»).

В оповіданнях Лесі Українки і Ольги Кобилянської страшна правда про страждання «призовника».

Пригадаймо слово правдиве і гірке про тяжку долю солдата в п'єсах Івана Франка, Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого...

Забитий, темний солдат-пушкар живе в новелі Марка Черемшини «Перші стріли».

Андрій Волощак, замолоду солдат австрійської армії, на початку першої світової війни був тяжко поранений. Осліп. Та глибоке знання народного життя, розуміння вірних шляхів до боротьби за щастя трударя дало силу його поезії.

В окопах першої світової війни загартував свій великий художній талант Степан Васильченко. Він був старшим товаришем, вчителем і порадником тих молодих радянських письменників, які розкрили силу радянської «людини з рушницею» — надійного охоронця спокою соціалістичної землі.

...На теплоході «Іван Котляревський» листи писали допізна. У каютах, у салоні, на терасах, тьмяно освітлених маленькими лампочками і великими зорями. Цілком можливо, що були пасажири, які вже міцно спали, та не хотілося вірити, бо ж така надзвичайна ніч співала над берегами, над рікою. І ті, кому випало вперше стрітися з Дніпром, і ті, які вже давно поріднилися з великою рікою, переживали велике натхнення зустрічі з безсмертною красою.

За ці години подорожі з Києва до Канева я вже знав декого з пасажирів «Івана Котляревського». І темнолицього полковника — він тримав оборону на Дніпрі у серпні 1941 року і оце вирішив відвідати незабутні місця, вклонитися землі Кобзаря, щедро зрошеній кров'ю.

Гурт туристів із Сибіру зібрався на кормі, оточив столик, за яким схилилася дівчина в теплій хустці на плечах.

Хто вони, ці молоді? Працюють на заводі чи в колгоспі?

А може, студенти?

Ми пливли на південь, але синій вечір не відставав од нас.

Світанок був ще чарівніший. Особливо, коли заясніла перед нами Чернеча гора...

Багато безцінних скарбів зберігає Дім Шевченка на Тарасовій горі. Та поміж найдорожчих — «Кобзар» з плямами крові. Одного дуже тяжкого дня під час Великої Вітчизняної його піднято на ленінградській вулиці, що стала фронтом. Поруч простреленого «Кобзаря» лежав убитий радянський боєць...

Тут над Дніпром чути подих великої Волги, яка стала для Кобзаря шляхом з неволі до друзів — Щепкіна, Чернишевського. Звідси, з Канева, прийшов на Волгу і у велику літературу Андрій Находка — друг Павла Власова.

Звідси, з Шевченківської кручі, видно і Давидову гору, яка височить над Тбілісі,— там вічним сном сплять брати українського поета Важа Пшавела, Ілля Чавчавадзе, Акакій Церетелі.

Видно цю гору і на батьківщині Івана Гуса, і на землі Адама Міцкевича.

І в далекій Канаді.

5

Якось мені випало відвідати Максима Тадейовича Рильського в його голосіївському житлі в похмурий осінній день. Він підвів очі од книги, що лежала перед ним на круглому столі, в них грало таке весняне сонце, що схотілося примружитись.

— Дивні шляхи до книжкових полиць, іноді прямі, іноді ускладнені,— мовив він.— Учора з сином про свого батька говорив. А ранком подумалося: для мого татуся Іван Нечуй-Левицький був молодим письменником, а його книги «новинками»... Відкрив собі томик. Молодий він і для мене! Справжнє слово знає секрет вічної молодості... Його перо, мов отой фрігійський цар Мідас, який володів здатністю перетворювати в золото все, до чого торкалася рука. Володіла цією здатністю легенька, зморшкувата рука нашого Івана Семеновича... Треба якось запросити друзів на прогулянку по Києву Нечуя-Леви-

цького... Ану, називайте місця, які він описав!.. Хоча б деякі.

Наша Володимирська гірка згадується у Максима Рильського, Петра Панча, Юрія Яновського, Олександра Копиленка, Остапа Вишні, у багатьох інших. І все ж таки найкраще її описав наш старенький Іван Семенович Нечуй-Левицький. У нарисі «Вечір на Володимирській горі» він увічнив красу київського парку, лишив його бездоганно точний опис. «Я несамохіть спинився перед цим дивом і не міг одвести очей од того вигляду. Надворі тихо, анічичирк! анішелесть! Кольори, при чорному фоні з хмар,— делікатні, але ясні, і надять, і лащать мої очі надзвичайно гарними тонами та сутінками. Картина така дивна, делікатна й мрійна, неначе сниться мені у сні. Здається, я бачу в сні золотий палац з вікнами з діамантів та з золотими банями царівни Парізади в казках «Тисячі однієї ночі...» Ніби йду слідом за Іваном Семеновичем, «доходжу до шпиля над крутим верхом гори». «Тут звершечку на шпилі стоїть чудовий кіоск з колонками, неначе гарненька капличка, з лавами й доріжкою навкруги. Тут найбільший виступ Володимирки й найвищий. Звідусіль я окидаю оком усей широкий простір. Поділ, усю рівну, як луки, Оболонь до самих гір села Вишгорода над Дніпром...»

А перечитаймо його хвилююче пісенний і разом з тим конкретний нарис «Ніч на Дніпрі».

Почув він, як співає бульвар, що тепер носить ім'я Тараса Шевченка.

Мальовничість і, разом з тим, топографічна точність визначає всі розповіді про подорожі, далекі чи близькі, героїв Нечуя-Левицького і його власні. Перечитаймо нарис «Шевченкова могила», який вперше побачив світ 1881 року в українському альманасі «Луна»: «Був пишний липневий ранок 1880 р. 19 липня. Ми поїхали з Канева на Шевченкову могилу низом, понад Дніпром...» — так починав цю свою оповідь Іван Семенович Нечуй-Левицький. Вона вражає і конкретністю описів, і глибоким чуттям. Але він не заселений людьми, що прийшли до Кобзаря. Ніби автор мав на увазі інше — описати цю місцину якомога детальніше.

Мешкав Іван Семенович у Києві на різних квартирах — на Подолі, на Пушкінській вулиці, на Володимирській, на Львівській, в тихому, що впирався в монастир,

Діонісівському завулку. Під час переїздів щось із речей та лишалось, щось дарував сусідам, знайомим. А як помер у лікарні для самотніх, лишилося все його недороге майно й безцінні рукописи.

6

Наталка Полтавка і Тетяна Чупрун — героїня «Москаля-чарівника» — належать до найчарівніших жіночих образів, які створила вітчизняна література. Вони благородні й цільні в своїх почуттях.

Подейкують, що, мандруючи по рідній Полтавщині, спинився якось Іван Петрович біля криниці води попити. А на моріжку неподалік молодиця схилилася над вишиванням. «Кому такий гарний рушник подаруєте?»— спитав письменник. «А в Полтаву відвезу й подарую тому, хто про мене таку пісню склав... Наталкою мене звуть...»

Образ невмирущої героїні Івана Котляревського відродився в оповіданні Леоніда Смілянського, яке написано було на початку Великої Вітчизняної війни. Дід Карпо Лактіонович, перед смертю від фашистської кулі, відкрив їй таємницю, де шукати партизанів.

Читаючи «Кремінь» Миколи Іщенка, я натрапив на прізвище великої української співачки — Оксани Петрусенко. Я добре знав цю прекрасну жінку, писав про її життя й натхненне мистецтво. І мені радісно було читати про те, як її пісні увійшли в життя колгоспного села, як платівки з записами її Наталки чарують старих і молодих.

Чуємо голос безсмертної Наталки Полтавки і в книзі Дмитра Прилюка «Одвічне».

У повістях Шевченкових краса дівоча поєднується з багатством чесної молодої трудівниці. Яка ж то жорстока пора, яке те коротке щастя, як швидко зів'яне краса в життєвих знегодах прекрасної «цариці свята»— молодої кріпачки, чия нещасна доля стала змістом Шевченкової повісті «Наймичка».

У Квітки-Основ'яненка змалювання дівочої вроди традиційне: «Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як шнурочки, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають, і між ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані...»

І Кулішеве захоплення вродою своєї героїні надто перебільшене: «...вона краща й над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселя й рибу в морі, і звіра в діброві, і мак у городі».

У Марка Вовчка описи дівочої вроди в традиції народної пісні. Та ось яке надзвичайне порівняння: «козак гарний, як іскра...» В її ж казці обличчя гарного парубка, який продирався через кущі, поспішаючи до дівчини на допомогу, добре, кругле обличчя було таке подряпане, що нагадувало географічну карту населеної країни.

Вони дуже гарні, дівчата старого українського села — героїні книг наших класиків. Та їх врода робила ще важчою долю молодої безправної трудівниці.

Кохання і пісня — вони ж рідні сестри. Та яке ж тяжке кохання тих молодих героїв і героїнь під панськими канчуками!

...Сюди, на Шевченкову гору, приходять молоді, закохані.

«Дорогий Тарасе Григоровичу, ми щойно побралися і прийшли просити твого благословення...» (Запис у книзі відвідувачів).

Другий зошит

У СІМ'Ї КОЦЮБИНСЬКОГО

1

Листи великих, видатних людей — громадських діячів, учених, письменників, артистів, художників, музикантів. Їх публікують, вони стають явищем культури. Писалися ж вони не для загалу, не для публікації. Як же бути? Чи не втручаємося ми в ту сферу, яка для сторонніх має бути заборонена? Чи маємо право бути «третім» там, де справа стосується двох? Особливо ж листи до коханої, до коханого? Можемо, бо ці листи — школа літератури, школа життя.

Сучасник Коцюбинського, відомий поет Рільке, який, подорожуючи по нашій країні, побував у Каневі на могилі Тараса Шевченка, попередив:

«Оскільки я, починаючи з певного віку, вкладав частку своєї творчої енергії в листи, то нічого не заважає публікації моєї кореспонденції, що перебуває в руках адресатів...»

Листи Шоу, Чехова породили п'єси, що їх глядач зустрів з превеликою цікавістю. В листах Михайла Коцюбинського до сім'ї, до близьких друзів виникає роман великої драматичної напруги.

Його листи — своєрідний етап між обдумуванням і писанням твору. А може, ті листи сприяли завершенню, кристалізації задумів, які виникали в уяві художника. В його листах згадуються оповідання, над якими працює чи збирається працювати. Листи Коцюбинського доповнюють художню прозу, в них настрій письменника, яким він жив, працюючи над тим чи іншим твором.

У листі до видавництва «Вік» Коцюбинський поділився деякими особливостями свого творчого процесу: «В роботі найприємніше мені обдумування. Тоді у мене все виходить надзвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясе пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маю в думках, усе виходить блідим і не задовольняє мене. Починаю писати тоді, як усе обдумаю...»

Коцюбинський при всіх своїх вічних матеріальних нестатках любив, коли оповідання «вилежується». Він міг працювати дуже енергійно, але не похапливо.

У листі до Гнатюка: «Щиро вам кажу, що я не маю такої пустої амбіції, аби уважати все, що напишу, гарним та вартим друку».

У листі до Мочульського: «Я дуже цікавився життям ченців (як белетрист, звичайно, а не як людина богомільна) і, переїжджаючи позаторік з жінкою до Криму, мав намір залишитися на довший час у гірському монастирі Кузьми-Дем'яна, що коло Алушти. Правда, я мав намір вступити в монастир на деякий час, потрібний для обсервації, у ролі послушника, надягти на себе підрясник, ходити до церкви, їсти і спати разом з братією».

Мабуть, вперше в класичній українській літературі у письменника виникає намір увійти на якийсь час у коло персонажів свого майбутнього твору.

2

Лист до П. Г. Тичини від 13 грудня 1912 року, в якому Михайло Михайлович відповідав молодому поетові: «Сердечна подяка вам і всім підписаним на листі за добрі побажання й за пам'ять. Мені так приємно було дістати вашого листа, який свідчить, що ви не забули про мене, що наші симпатії обопільні. Передайте товаришам вашим мою сердечну вдячність і бажання веселих свят та щасливого нового року».

...Передайте товаришам вашим...

Павло Тичина все життя виконував це доручення свого старшого сучасника, свого великого вчителя.

«...Одним лиш його голосом впивавсь сердечним, м'яким, ще й теплим сміхом золотим з іскринками...» І як присяга: «...Я тих хвилин ніколи не забуду! Любий... Рідний...».

Частенько, відкриваючи томик Павла Тичини, майже машинально шукаю його вірш, який написано в останні дні 1940 року,— «Їдемо з Великої Багачки». І обов'язково пригадується: «Як ми їздили до Криниці». В них перегук через роки. Інший час, інше життя, і поїздка поета сповнена радості зустрічі з гарним, світлим, новим...

Ще раз нагадаю «Фантазію» Юрія Яновського про уявну зустріч з Михайлом Михайловичем Коцюбинським: «Письменники Києва, Харкова й цілої України приїздять до Чернігова. Нічого з цим критися — до Коцюбинського їхати страшно. По Десні пароплавом «Мих. Коцюбинський», потім по Чернігову вулицею імені Мих. Коцюбинського — до самого Михайла Михайловича. Ось він глянув тобі в вічі і взяв до рук книгу. Од нього не сховаєш нічого: він вчитель. Твоя книга говорить йому все: де ти лінувався, де ти поспішав, де ти ховав убогість думки за зливою слів, де ти чорно заздрив на чужу роботу, де ти нечесно працював.

О, ці бесіди з учителем, хто вас забуде. Наче крила ростуть, і гордість займається, і сльози радості на очах...»

Ніби побачив я той пароплав, що пливе проти течії по Десні. І святково прикрашену на честь цієї зустрічі залляту надвечірнім сонцем вулицю, що веде до будиночка Коцюбинського, до білих стін якого квіти приступили впритул, мов хвиля морська, що плеснула і затрималася, жива і тремтлива.

І от він, любий Михайло Михайлович, в оточенні своїх учнів: «...Моє перше знайомство з творчістю Михайла Коцюбинського припадає на дні далекої моєї молодості. В коло моїх учителів він увійшов одразу ж. Бо вже першими творами своїми буквально полонив мене: високою ідейністю, глибиною реалістичного відображення всієї складності суспільних явищ, точністю психологічного малюнка, високою майстерністю.

Та була ще одна обставина, що надає особливого значення Коцюбинському в ряді інших славетних моїх учителів. Саме в той час, віддавши певну данину поезії (у вигляді кількох зошитів віршів), я переходив на прозу. Трохи вагаючись, з відчуттям ніби якоїсь гіркоти неминучої втрати. І от якраз Коцюбинський полегшив мені цей перехід. З його творів я найвідчутніше зрозумів, що перехід до прози (в розумінні жанру) ніяк не тягне за собою розлуку з поезією. Скільки разів читав і перечитував я його твори, старанно дошукуючись «секрету» їх надзвичайної дії на мене. Та й зараз, перегортаючи сторінки його творів, кожного разу відшукую все нові скарби, зазнаю, як і раніш, великої втіхи і разом з тим відчуваю завжди невдоволення собою.

І от саме це все разом узяте: за науку і втіху і за оце постійне творче невдоволення собою до кінця днів моїх збережу в серці до великого майстра слова Михайла Коцюбинського глибоку любов, і пошану, і вдячність».

«...А обіцяної сторінки про Коцюбинського так і не надіслав Вам.

Роблю це зараз. Посилаю чернетку напису на книзі «Мати» для Чернігівського меморіального музею М. М. Коцюбинського.

Хай не бентежить Вас дата — січень 1952 р. Бо ж за ці два десятиріччя і мої почуття, і думки про нього лишаються ті ж самі — якнайкращі. 23 лютого 1972 р.». (З листа Андрія Головка до автора цієї книги).

3

Про те, як широко, органічно Кость Гордієнко збагнув науку автора «Фата моргана», неодноразово згадували в різних дослідженнях. Тут наведу лише деталь Хіба не перегукується з безсмертною картиною збуреного

села в повісті Коцюбинського те, як «Грицько Хрін крізь шалений гамір гукав: «Люди добрі, руйнуйте печі, щоб пани не верталися більше...» Це в романі Костя Гордієнка «Чужу ниву жала».

В тугому комірці, з тяжким портфелем,
Охайний, чепурний і мовчазний,
Він перебув тут вік свій нелегкий
Над статистичним ділом невеселим.

В «Чернігівських сонетах» Максима Рильського оживає образ великого чернігівця. Вони дуже близькі своїм сприйманням краси життя, великі сонцепоклонники.

У світі Михайла Коцюбинського знайшли і знаходять своє, рідне письменники різних поколінь, художники, дуже різні в своїх творчих пошуках і звершеннях.

Коли творчість Костя Гордієнка наснажувала геніальна повість Коцюбинського, то для Олекси Слісаренка з його ствердженням міцного сюжету була, як мені уявляється, дуже близькою повість «Дорогою ціною». До речі, О. І. Білецький вважав його «Плантації» кращим, після «Фата моргана», твором про революційні події 1905 року на Україні.

Перечитуючи книги Олександра Копиленка, відчув у певних поворотах психологічного малюнка благодатний вплив оповідання Михайла Коцюбинського «Дебют».

— Він обрадував би Коцюбинського, — якось сказав Олександр Довженко.

В руках творця «Зачарованої Десни» була одна із збірок оповідань Олеся Гончара. Олександр Петрович відкрив її і вголос прочитав кілька рядків про тяжко пораненого старшину артилерійської батареї Яшу Гуменного: «...Було тихо, сонячно і мляво, а в тумані дерева гойдалися від верхів'я до самої води, стрибали як на екрані. Чи, може, то тільки їхні відображення гойдалися в воді, зламаній брижами?»

Наведу тут бодай такий уривочок з прози Михайла Стельмаха:

«Сумне осіннє смеркання. На мармурі застиглих хмарин, мов тінь, стоїть висока тополя. І думки, мов тіні,

сновигають навколо тебе, стрічаються з острахом і наполохано летять десь за річку, за тополю, до того шматка землі, на якому і досі надієшся знайти людяність і щастя...» І війнуло мені в обличчя вітром, що промчав над хатою Меланки і Андрія Воликів.

«Не пам'ятаю, чи я писав, що ми з Горьким попали в синематограф і нас будуть показувати. Може, колись і в Чернігові покажуть. Кумедна історія...» Це з листа Коцюбинського до дружини за 25 червня 1909 р. з Капрі.

Удвох з Олексою Гнатовичем Десняком в фойє чернігівського кінотеатру чекаємо на те, що перед останнім сеансом відбудеться коротенька зустріч з читачами. Десняка тут добре знають. Він знайомить мене з багатьма чернігівцями.

І про кожного щось неголосно скаже, і то все добрі слова. Як його послухати, Чернігів заселено людьми визначними, видатними, мудрими. Всі дівчата й молодиці тут красуні...

— Про що будемо говорити, Олексо?

— Мабуть, вголос мріяти про фільми, які поставлять за творами нашого Михайла Михайловича. Про фільми, його життю присвячені. Ти можеш собі уявити, що то будуть за твори. Хоч би випало нам їх ще побачити.

Олекса загинув на фронті. Про нього, одного з учнів Михайла Коцюбинського, можна і треба поставити фільм.

Спершу оповідання «Тіні забутих предків» звалося «Гуцул». «Гуцулом» назвав Олексій Кундзіч свій видатніший твір, який спершу побачить світ під назвою «Кола їде до Коломиї». Поетика Коцюбинського стала визначальною в художній і критичній творчості цього художника.

Стримана художня манера Леоніда Смілянського не така вже й близька ліризму Коцюбинського, та саме він написав талановиту повість про великого «сонцепоклонника».

Повість Івана Цюпи «Через терни до зірок» одкрила нам багато значного в житті Михайла Коцюбинського і його сина Юрія.

«Родина Коцюбинських» — колективний герой сценарію Олександра Левади.

Дочка Михайла Коцюбинського Оксана в центрі роману Ігоря Муратова «Сповідь на вершині».

Рідну річку Коцюбинського, синю Десну, зачаровану Десну, оспівав корифей нашої культури Олександр Довженко. Звідси родом його Микола Щорс. Звідси — безстрашні й мужні воїни радянські, яким Довженко присвятив свої твори періоду Великої Вітчизняної війни.

Звідси, з землі Коцюбинського,— відважні партизани, про яких розповідає Юрій Збанацький. І молоді герої Василя Козаченка, гідні нащадки Гафійки, Марка... І зростали вони під благодійним впливом книг Михайла Коцюбинського.

В одному з нарисів Сергія Плачинди є образ Михайла Коцюбинського, що своїми книгами глибоко увійшов у сім'ю першого творця космічних кораблів Сергія Корольова. «На камені», «Фата моргана», «Маленький грішник»—ці твори великого письменника полюбилися Сергію Корольову з дитинства, особливо ж його серце привернули герої «Дорогою ціною» Соломія і Остап. А тоді «Цвіт яблуні» з його глибоким розкриттям психології художника. Не втримаюся, щоб не навести ще кілька безцінних фактів про те, як українська художня література вкупі з російською класикою формувала крилату душу тієї надзвичайної людини. Близькими вченому були Тарас Шевченко, Лев Толстой, Іван Франко, Сергій Єсенін. І Юрій Яновський,— його «Вершники». «Написана разюче, на рівні світової класики»,— сказав Корольов, прочитавши роман свого інститутського товариша. Вони обидва з тих, що знали, як дихає космос. Їх творіння народилися на землі та знялися до зірок.

Різним художникам слова близький Михайло Коцюбинський, чуйно вхопили вони його найзаповітніше, талановито продовжують його традиції. А поміж них Григорій Тютюнник, Євген Гуцало, Василь Земляк...

4

...Скільки людей відчули вдячність за його книги.

По дорозі на аеродром Поліна Осипенко завітала до бібліотеки.

— Що дасте почитати, дівоньки?— спитала, знімаючи пілотку і поправляючи коротке волосся. — Знаєте, які книги люблю? Щоб за серце брали!

Бібліотекарки почали викладати перед нею книжки. Вона гортала сторінки, вирішуючи: чи варто? Адже вільного часу небагато! Спершу кинулась в очі назва: «Що записано в книгу життя». Мабуть, розповідається про щось значне? І вона попросила записати книгу Коцюбинського на свій абонемент. Почала читати на аеродромі, сидячи на траві, пожовклій од пекучого літнього сонця. Літаки один за одним злітали в глибоке небо. Сріблясті крила різали блакить. Вітер притискував кущі до землі, зривав пілотку, шарпав сторінки книги. Навколо буяло напружене життя аеродрому, повне відваги й розрахунку.

Але якою далекою від нього була зараз Поліна.

Вона опинилась там, у тісній, холодній хаті бідака, про якого розповідав Коцюбинський.

Хвора, стара жінка лежить на підлозі, чекаючи смерті.

«Я так... непотрібна вже стала та й зайва. Куток займаю... ох, ох... хліб їм, а він дітям потрібний... Всім важко зі мною, і мені важко... Одвези мене в гай... Поможи, сину... одвези в гай... Тепер зима, швидко застигну... Хіба бабі багато треба... Раз-два дихнула, та й вже...»

— Осипенко!— покликали її.— На літак!

— Йду, йду!— вона ще була в тій хаті.

І от Поліна в повітрі. Фахівці авіаційної справи, які мали змогу спостерігати швидке зростання майстерності льотчиці, підкреслювали, що її «почерк» був близький до «почерку» Чкалова — безмежна хоробрість і тверезий розрахунок. Льотчиця сиділа на траві й плакала, криючись од своїх товаришів. Ніхто з них ніколи не бачив її сліз. Навколо неї дзвенів, мінився яскравими барвами літнього дня просторий аеродром. Літаки поспішали в небо, в блакить, до сонця...

У творчій спадщині Михайла Коцюбинського записи спогадів різних людей, які стрічалися з Тарасом Григо-

ровичем. З глибоким чуттям, прозоро-ясно, акварельно виклав Михайло Коцюбинський історію своєї поїздки до Канева, своє відвідання могили Кобзаря...

«З цієї гори він любив дивитись, як обступає місто весна...»— писав у романі, присвяченому Михайлові Коцюбинському, Леонід Смілянський. «Квіти він любив, і йому склали могилу з квітів. У головах хтось любовною рукою поклав вінок з яблуневого цвіту...»

Тут завжди квіти...

Третій зошит

ЗУСТРІЧ З КАМЕНЯРЕМ

1

...6 листопада 1943 року поспішав я з черговим армійським завданням по заллятому надвечірнім сонцем Ніжину. Місто жило піднесеним настроєм. Як випростався наш гарний, культурний Ніжин після кількох років неволі. Раптом я побачив: біжать люди — бабусі, діди, жінки... Молодих чоловіків у місті майже не було — вони воювали чи вже відвоювалися десь на просторах між Саном і Волгою.

— Що сталося? — спитав я в запнутої чорною хусткою жінки.

— А ви радіо послухайте!— відказала й побігла далі. Я знав, що єдиний тоді репродуктор висів на головній вулиці на стовпі, в якому засів уламок міни. І помчав туди в якомусь радісному непокої.

Мабуть, пів-Ніжина вже зібралося на головній вулиці.

— Київ вільний!

— Наш Київ!

Поцілувався з якимось чолов'ягою, що тут же назвав себе, виявилося, це ніжинський партизан, який уже приступив до мирної праці, очоливши один з відділів виконкому.

Ми йшли великим гуртом по заллятій сонцем вулиці, збуджено розмовляли: в ці перші хвилини нам було так радісно, ніби взагалі вже кінчилася війна і попереду не буде тяжких боїв та неповоротних втрат.

— Чи завітаєте до нас? — спитала худенька жіночка.— Тут наша міська бібліотека. Ми вже гарненько все прибрали. Як німці вдерлися, перш за все каталоги заховали, а тоді й найцінніші книжки. А тепер вони знову побачили білий світ.

...У читальному залі пахло сонцем, книгами, життям. Бібліотекарка взялася порядкувати: на довгих столах купчилися книги, які розставляли на полицях. Взяла важку паку. Кілька книжок звалилося на підлогу, і я підбіг, щоб допомогти. І аж зітхнув від радісної несподіванки: ніби ще так недавно бачив цей номер журналу «Українська література» на столі в Павла Григоровича Тичини. На початку червня 1941 року він вийшов у світ.

Здрастуй, давній друже! Я знаю історію цього письменницького журналу: він утворився з об'єднання харківського «Червоного шляху» з київським «Життя і революція».

Це був наш кращий журнал, в якому вміщувалися видатніші твори радянської прози і поезії, грунтовні критичні статті, книжкові огляди. А «робили» цей журнал Іван Ле, Максим Рильський, Василь Козаченко, Леонід Новиченко...

Отже, я розкрив журнал. Який дарунок зробила мені доля в цей чудесний, синьо-золотий, уквітчаний червоними прапорами перемоги листопадовий день!

А читальний зал усе наповнявся людьми — дівчата, жінки, сиві люди.

Цей номер «Української літератури» відзначав 25 років з дня смерті письменника, над книгами якого я працював у передвоєнні місяці. Портрет великого Каменяра, задумливі, мудрі очі, цикл його віршів, які не друкувалися за життя,— з «Галицьких образків», а тоді, присвячена Іванові Франкові, невеличка поема Петра Карманського.

Як ти ще жив, при зустрічі з тобою
Чогось так мало було в нас розмов...

Стаття Євгена Кирилюка, якого нещодавно зустрів у госпіталі, в заволзькому місті Енгельсі, де він лікувався після поранення,— «Франків Борислав». Цікавий номер журналу вмістив розділи з другого тому «України» — роману Івана Ле (з яким, до речі, теж кілька днів тому попрощався), вірші Максима Рильського, Михайла

Дубовика, Івана Цитовича, Володимира Маяковського (в перекладі Євгена Дроб'язка), нариси і статті Анатолія Шияна, Михайла Хазана, Івана Сенченка, Леоніда Смілянського, Олексія Кундзіча, Костя Гуслистого.

...З образом весни пов'язував Іван Франко свої надії на зміни в житті народному. Діти селянських бідняків— в їх оченятах, коли весело-задерикуватих, та частіше засмучених, зляканих, поет бачив відблиски майбутньої весни.

«Олівець» — так Іван Франко назвав одне із своїх оповідань про добре йому відомі тяжкі школярські роки.

На вулиці Леніна, за кілька кроків од будинку, в якому колись, перебуваючи в Києві, спинявся Іван Якович Франко, а тепер тут школа його імені, я підняв з пішоходу майже цілий олівець. Поспішав, мабуть, школяр на урок і впустив своє копійчане причандалля. Я підняв олівець, випростався і в ту ж мить стрівся з поглядом людини, що спинилася переді мною. То були пронизливі сині очі, сповнені якогось внутрішнього тепла, крихітні озерця, в яких відбилося літнє небо. А обличчя тієї людини вже належало пізній осені. Сіро-жовте, в глибоких зморшках. І ще щось дивне було в тому обличчі...

— Олівець,— пробурмотів я, ніяковіючи з того, що оце намагався привласнити собі чужу річ.— Чим тепер писатиме? Доведеться цьому неуважному хлопчиську позичати в товариша... Може, читали оповідання Івана Франка «Олівець»? А тут школа його імені, такий несподіваний збіг. От я й підняв собі на згадку...

— На згадку, кажете...— Голос у того чоловіка був хрипкий, ніби продирався з глибини через важкі перепони.— За такий олівець... За недописок такого олівця у Майданеку закатували мого друга. Листівку з фронтовими новинами в сорок третьому написав... Ось такий олівець, ледве в пучці тримався.

— Недогарочок олівця,— сказав я, аби щось казати.

— Недогарок? — незадоволено повторив він. — Е ні, світився, як смолоскип...

Я вирішив одразу ж постукати до школи й розповісти учням історію цього незвичайного олівця. А тоді ми разом перечитали оповідання Івана Франка.

2

Вздовж вулиці Саксаганського, довгої й цікавої, як творче життя артиста, що дав їй своє ім'я, мете поземок. З підвітряного боку стіни будинків обросли шаром пухнастого моху. Стовбури дерев з одного боку білі, а з протилежного глянцево-чорні, ніби вкриті целофаном. Гілки обважніли й звисають над головами перехожих. Сніг заліпив вітрини крамниць, вивіски, театральні афіші, оголошення про набір робітників. Сніг сідає на вуличні ліхтарі, мов мільярди метеликів налетіли на небезпечний для їх крилець вогонь. І від того вулиця стала трохи незвичайною, якоюсь театральною.

Чути, як перегукуються паровози,— до вокзалу зовсім близько. Іноді між паузами вуличного гомону можна вловити глибокий і рівний, як у дуже здорової людини, подих великого заводу, до якого звідси теж недалеко.

Дівчина в кожушку, трохи тіснуватому для її міцної невисокої постаті, у синьому беретику, з-під якого вибивається припорошене снігом, мов легкою сивиною, русяве волосся, порипує чобітками, йде від площі Перемоги вулицею Саксаганського.

По тому, як дівчина роздивляється навколо себе, мов шукає чогось, видно, що вона гість у нашому місті.

А сніг все мете.

Дівчина спиняється. Знявши з правої руки рукавичку, збиває сніг, що налип до мармурової дошки. І враз заблищали слова: «В цьому будинку мешкала Леся Українка...»

Дівчина глянула на тьмяно освітлені східці, вони, як і бильця, старі, дерев'яні...

Через кілька кроків знову спинилася. Тут Леся Українка мешкала в 1911, 1913 роках. І недалеко — третій будинок, який теж береже пам'ять про перебування великої письменниці. Рукавичка змокла, потемніла, але дівчина збиває сніг ще й з тієї мармурової дошки, яка розповідає, що в будинку № 93 жив поет, перекладач, драматург і театральний діяч Михайло Старицький.

А от і їхній добрий сусіда — між будинками, в яких мешкали Леся Українка і Старицький, в двоповерховому флігелі, що світиться вікнами в глибині подвір'я, майже два десятиріччя жив і працював Микола Лисенко...

У подвір'ї вітер тихий, невідчутний — старі дерева бережуть спокій. Сніг поблискує не так гостро, як на вулиці. Але під ногами поскрипує дужче.

Отак, мабуть, він поскрипував і того зимового вечора, коли до Миколи Віталійовича сходилися гості.

Хто першим постукав у його двері?

Близька сусідка Леся Українка чи дорогий гість з Галичини — Іван Якович Франко? Прославлений актор Панас Саксаганський чи молодий співак Михайло Микиша?

І, як завжди, у Миколи Лисенка було багато передової молоді. Хоч усі знали, що квартира композитора перебуває під безнастанним наглядом поліції.

Завітав Михайло Михайлович Коцюбинський, як завжди чепурний, красивий, не зовсім здоровий. Цього літа він побував на Капрі. Усім хочеться почути про Олексія Максимовича.

Коли Коцюбинський закінчив, його попросили щось своє прочитати; він відкрив рукопис другої частини повісті про Гафійку...

Потім Леся Українка читала поезії й перекладі свого улюбленого Генріха Гейне.

А тоді погляди всіх звернулися до Івана Франка. Втомлені очі поета заблищали невгасимим вогнем. Він був хворий, змучений, але мужній.

Коли Франко натомився, його замінив Панас Саксаганський. І знову зазвучали палаючі слова.

Потім до рояля сів сам господар. Лисенко грав свої твори на слова Івана Франка. А співав молодий Микиша.

Іван Якович закрив очі долонею,— небагато таких щасливих вечорів випадало йому в житті.

— З Шевченка щось!— попросив, і Лисенко заграв, а Микиша проспівав «Мені однаково» і «Чого мені важко».

...Сніг летить навскіс, в присмерках синього вечора він здається суцільним полотном.

У глибокій задумі дівчина в кожушку виходить з подвір'я. Ще крок, і зникає в юрбі. А натомість інша жінка спиняється перед мармуровою дошкою, читає пам'ятні слова. І офіцер — зараз розглянемо його зірочки, хто він, капітан чи старший лейтенант?

Вздовж вулиці Саксаганського мете поземок.

3

Листи поетеси...

Чи випадало вам розглядати їх у тиші музейних сховищ? Вони трепетно-ніжні вже з виду. Мов квіти. І не засушені, живі.

Багато подробиць з листів великої поетеси потрапляють в її художні твори. А втім, хіба ті листи не частка художньої творчості? У листах Лесі Українки стрічаємо й чарівні пейзажі, що так і не потрапили до віршів. У поезії «Уривки з листа» (Ялта, 1897) оспівано квітку, яка «пробиває» камінь...

...Ох, як давно це було!.. Почалася весна, все заспівало в ринвах, бурульки плакали радісними слізьми — можна було відчиняти вікна. Я взявся віддирати довгі стрічки газетного паперу, якими мати восени заліплювала шпаринки у вікнах, і помітив коротенький стовпчик вірша «Ломикамінь», який передрукувала одна з київських газет. Прочитав, захопився і легко вивчив напам'ять.

...Він сподівався на безсмертя, адресуючи своє звернення в майбутнє:

Я, цар царів, я, сонця син могутній,
Собі оцю гробницю збудував,
Щоб славили народи незчисленні,
Щоб славили на всі віки потомні
Імення...

Далі в крузі збитий напис:

І вже ніхто з нащадків наймудріших
Царського ймення прочитать не може...

Так починається вірш Лесі Українки «Напис на руїні». Цей вірш написано 28 вересня 1904 року.

І ось теж напис на руїні: «Мін нема, вчіться спокійно!..» І дата: 9 листопада 1943 року.

Прізвища свого він не вказав, скромний рядовий сапер, що першим увійшов у напівзруйнований будинок школи і залишив свій «лист» до сучасників. Школу відбудували, але напис лишився, його обвели білою фарбою. Бережуть, як пам'ять про не знайому, але дорогу людину. І завжди, коли в школі відбувається свято, —

на Першотравень, в річницю Великого Жовтня, на випускному вечорі, в традиційний день зустрічі випускників, сподіваються вчителі й учні, що раптом поміж дорогих гостей з'явиться він, незнайомий друг-сапер. Тоді його посадять на найпочесніше місце, піднесуть квіти, ім'я його запишуть до книги, де записані всі ті, ким пишається школа.

Четвертий зошит

ГОЛОС МОРЯ

1

Шевченків Канів стає морським портом.

Для Шевченка, як для його сучасників Пушкіна і Лермонтова, море — уособлення самого життя.

Грай, море! Добре море!
Добре буде, Галайда!

На Україні, в Бердичеві, в сім'ї поляка, який брав участь у повстанні проти царського самодержавства, народився майбутній класик англійської літератури, що став відомий під прізвищем Джозеф Конрад. Ім'я цього письменника називають поміж визначніших художників моря.

Матрос, а тоді капітан, він п'ятнадцять років плавав по різних морях-океанах: Індія, Австралія, Африка, Малайський архіпелаг увійшли в його біографію. Він знав море, жив морем. (До речі, перед тим як Джозеф Конрад вже зрілою людиною написав свій перший роман, він, за власним визнанням, не писав нічого, крім листів).

— Дуже важко описувати море,— відзначив Чехов у бесіді з Іваном Буніним. Він умів. Умів і Іван Бунін. Надзвичайні описи моря в Лесі Українки, Михайла Коцюбинського.

Скільки разів перечитував, стільки разів я дивувався, чому Коцюбинський вклав у вуста сліпому Жану, адміралу у відставці, схвильовані слова про майбутнє міста, яке побачив уві сні: «Приснився город. Не ті неестетичні

коробки, що звете домами. Це була не купа бруду і сміття, не леговище нужди людської... словом, мені приснилося не те, що ви називаєте містом...»

І далі: «Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини... Тільки ваші нащадки...»

І раптом мені стало ясно, чому слова про міста майбутнього, про вимріяні міста письменник вклав у вуста сліпого адмірала. Сама атмосфера, в якій минуло все його життя, море зробили старого гідним такого дарунка письменницького натхнення.

Море живе в книгах Коцюбинського. Воно сяє, співає, розповідає.

«Людське море, ти сило народная...»— писала Леся Українка.

Місце дії — курорт. Це досить часто стрічається і в вітчизняній, і перекладній літературі. Пригадаймо Лермонтова, Тургенєва, Льва Толстого, Мопассана, Стефана Цвейга, Коцюбинського, Чехова... На курорті відбуваються події, які стали змістом оповідання Лесі Українки «Над морем». «Мізантропія не в моїй натурі, але часом буває, що хочеться на якийсь час втекти від людей власне для того, щоб не почати ненавидіти їх. Десь я чула вираз, ніби сама природа, самий краєвид без людей то все одно, що рамка без картини, але я часом думаю, що се картина «без плями». В цьому заспіві оповідання живе огида письменниці до буржуазного суспільства. Разом з тим у ньому настрій, в якому перебувала письменниця, коли відпочивала в Ялті. В коло її самотності потрапляє молода панна, обмежена, самозакохана. В курортному дозвіллі вони стрічаються досить часто. Та не вона, ця панночка, стала героїнею оповідання.

Один герой — море: «...траплялось мені глянути просто поперед себе на темну довгу стежку, що йшла між двома щільними стінами кипарисів, ішла, ішла і раптом обривалась чи западала, а в вузькій щілині між кипарисами сміялось море свіжим іскристим усміхом, що викликав ясний усміх і в мене...» Але не для того, щоб ще раз описати вічну красу моря, взялася письменниця за перо.

Якось ішли вони по ялтинській вулиці — письменниця та її випадкова супутниця. Назустріч їм трапився «молодий робітник з відром зеленої фарби в одній руці і з великим квачем у другій. З квача капотіла фарба і лишала на білому закуреному тротуарі зелену доріжку, неначе висипану дрібним листям. Робітник був ще дуже молодий худий хлопець; відро для нього тяжке, піт котився рясними краплями з-під низенької смушевої шапчини на темне, мов бронзове, чоло; хлопець якраз утирався замазаним рукавом, порівнявшись з нами, і через те його квач пройшовся якраз урівні з червоним капелюшком Алли Михайлівни, так що мало не лишив на ньому зеленого листочка. Алла Михайлівна одхилилась так раптово, що мало не зштовхнула мене з тротуару, і скрикнула хлопцеві:

— Посторонись, любезный, посторонись! От мужлан! — додала трохи тихше.

Хлопець трохи збочив і руку з квачем заложив за спину, але при тому кинув такий погляд у наш бік, що мені стало ніяково...»

Так ще один з нових героїв, господарів життя, впевнено увійшов у літературу.

2

...Вівторок, 12 жовтня 1920 року.

Цього дня Павло Тичина вперше побачив море. З високого одеського берега. І народиться вірш «Перед пам'ятником Пушкіну в Одесі».

Через багато років він напише:

Наш народ — океан.
Ми співаєм пеан.
Океан повен!
В глибині чудовен!

У романі Юрія Яновського «Майстер корабля» море дивне, романтичне. У «Вершниках», в розділі «Шаланда в морі», воно — місце праці важкої, героїчної. І коли тут є щось дивне, то це дивна сила мужності трударя.

Вони різні — голоси нашого Чорного моря — вдень і вночі, в тривогу і в радість.

Торкаючись його хвилястої зелено-синьої поверхні, сонячні промені породжують легкі, похапливі звуки флейти.

Осяяне сріблястим світлом місяця, море гуде рівно, протягло, низько, як басова струна віолончелі.

У цей надвечірній час у ньому перемішались усі звуки — денні і нічні, мов десь далеко в морі за ніжною лінією небокраю грає симфонічний оркестр, і музика, що долітає сюди, — легка, пахуча, як пелюстки троянд.

Крим. «Артек». На честь великого сина великої народної Франції радянські піонери розклали вогнище.

Вузький вогник сковзнув, як вуж, і блискавично зник, щоб виникнути вже у вигляді красеня-півня, який забив червоногарячими крилами на тому місці, де допіру сіріло сухе гілляччя.

Відразу ж усі присунулися ближче одне до одного, бо завжди біля вогнища хочеться сидіти якомога тісніше, відчувати плече товариша, друга.

І розмовляти впівголоса...

Навколо вогнища багато дітей, але немало й дорослих.

І всі вони — і діти, і дорослі — з нетерпінням чекали, що скаже їм худорлявий, світлоокий чоловік, схожий на Максима Горького.

Він зціпив тонкі, довгі пальці вузьких рук, вони мов дві неспокійні ластівки, і замислено дивиться на вогонь.

Море стало зовсім чорним. Можливо, назвали його Чорним отак, сидячи біля вогнища і споглядаючи його в темному неосяжному просторі. Зорі зриваються з високості — політ їх блискавичний і безшумний. На багатьох морях Анрі Барбюс бачив такий зорепад і завжди відчував якийсь легкий смуток — у безвісті вмирають уламки всесвіту. Але зараз в цьому колі юних сердець його як ніколи хвилювало почування вічної молодості життя.

Оченята дітей сяють, як зорі. Як гарячі, близькі, повні життя і світла зорі.

Про кого ж з давніх друзів розповісти їм, новим друзям? Про Максима Горького? Про Анатоля Франса, Ромена Роллана? Про Марселя Кашена, Моріса Тореза? Про Ернста Тельмана? Про борців за правду в Англії, на Балканах, в США, Італії, Індокитаї?..

Завжди, коли він збирався розповісти про тих, з ким бачився, кого шанував, любив, кого захищав, його проймало почуття гордості. Адже про цю людину Ромен Роллан сказав: «Доля невмирущими рисами увіковічила в історії його гордий профіль рицаря, що мандрує по всіх шляхах світу, трощить списи на захист усіх пригнічених народів, лицаря, увінчаного лаврами...» Максим Горький назвав його одним з перших основоположників героїчного антифашистського руху.

— Я розповім вам про найстрашніше лихо, про війну. Не для того, щоб вас лякати. Щоб ви знали — треба воювати з війною. І коли станете дорослими, пам'ятайте — робіть усе, щоб не могли капіталісти збагачуватись на людській крові...

Вкриваються сивиною жарини, ніби шелестить тирса на тому місці, де тільки-но був вогонь. Ще хвилина, друга, і жарини почорніють. Анрі Барбюс говорить. Його голос рівно і твердо лунає серед настороженої тиші. Гасне вогонь під сивим попелом, вмирають останні жарини, наповзає з моря темінь. Але то дарма. Говорить Анрі Барбюс, світяться дитячі очі.

3

Про море написано море книг — воно живе, дише в романах і повістях, новелах, поемах, віршах, п'єсах, мемуарах...

Море — реальне наше Чорне море і море як символ могутності душі радянської людини — визначило характер повоєнної творчості Василя Кучера. «Прощай, море!» — так письменник назвав свій роман, який прийшов до читача після «Чорноморців». Та ні, з морем не прощалися герої його твору, моряками лишилися передовики колгоспного життя, своїм бойовим запалом, відвагою. Сяйво рідних морських просторів освітлює їм життєві шляхи по рідній землі. Пригадаймо моряків у книгах Дмитра Ткача. І «Скелю «Дельфін» та «Край синього моря» — романтичні повісті молодого Вадима Собка. І романтично-іронічні «Новели морського узбережжя» молодого Павла Загребельного. Потік вічно рухливого життя визначив характер роману Михайла Чабанівського «Тече вода в синє море», новел Євгена Гуцала.

У «Хвилях» Юрія Збанацького: «...не раз у житті мене шарпало, кидало, як буря ветхе суденце в розбурханому морі. Але я ніколи нікому не дорікав за це, бо все те здавалося мені цілком нормальним». Дем'ян Левченко — герой книги Юрія Збанацького «Ленінка» — присвятив своє життя морській справі, бойовий комсомолець з українського села пішов у червонофлотці. Тепер він досвідчений капітан першого рангу, один з тих, які стали для молоді прикладом. А почалося все в далекому від морів-океанів селі...

Розповів Василь Большак у повісті «Щедрик-ведрик» про старого колгоспника Антона Онисимовича, який пишався з того, що син його моряк. Дід «жив морем, снив морем. Коли помирав старий Антін, уже по війні, то просив поховати його в смугастому моряцькому тільнику...» Рідні вдовольнили волю «моряка», який ніколи не бачив моря...

П'ятий зошит

КЛЕНОВЕ ЛИСТЯ

1

У «Щоденнику» братів Гонкурів є така думка: історія — це роман, що справді відбувся.

Роман розкриває історію суспільства, історію сім'ї, історію людини, нерідко охоплюючи все її життя. Новела — лише епізод з життя суспільства, родини, людини. Але в тому епізоді віддзеркалюється доба.

У грунтовному дослідженні, присвяченому Коцюбинському, Петро Колесник писав: «Хоч між новелою й оповіданням нема по суті ніякої принципової різниці, в часи Коцюбинського їх чітко розрізняли. Модерністи, наприклад, прийняли тільки новелу, одкинувши оповідання, як застарілу назву...» А може, новела це не просто коротке оповідання? Може, це певна форма організації матеріалу, його сюжетної будови? Як сонет — певна форма вірша. А може, це оповідання з несподіваним завершенням?

«Одна сторінка»— так зветься невеличка, проте дуже повчальна літературознавча праця Іраклія Андронікова. В ній досліджується лише перша сторінка «Мертвих душ». І простежується, як уже всі лінії «Поеми» намічено на тій першій сторінці. З першого ж рядка — зав'язка. Кожна деталь набуває вирішального значення в подальшому розвитку розповіді. І виявляється конче потрібною для розвитку твору.

Є у Осипа Маковея така сумна й сатирична водночас новела: «Як я продавав свої новели». Письменник витратив усі скромні заощадження, щоб власним коштом видати книжечку оповідань. Та буржуазний читач поставився до тієї збірки байдуже. Книжки лишилися непродані. «Лежать мої бідні новели так смирно у кутику, не ворухнуться, такі бідні. Ні сонечко на них не гляне, ні чоловік до них не навідається...»

Тільки уявити собі — більшість творів Леся Мартовича не були видрукувані за життя автора: цензурні заборони, поліцейські переслідування.

Наведу тут кілька слів про те, як цінував Максим Рильський Марка Черемшину:

«За два тижні перед своєю смертю він написав нам листа, де так гарно згадує твори Черемшини, порівнюючи їх з гірськими квітами». (З листа працівників літературно-меморіального музею М. Черемшини в Снятині до автора цієї книги).

Яке це по-народному глибоке порівняння: пісня і квітка.

(Про оповідання тонко пишеться в двох дослідженнях Василя Фащенка «Новела й новелісти» та «З студій про новелу», які захопили не тільки майстрів цього жанру, не тільки романістів, але й поетів, і драматургів. І, звичайно, широке коло читачів).

2

Слово «смерть» часто стрічається в новелах Стефаника. І вимовляється воно ніби з підкресленою байдужістю. Важко стріти в світовій літературі іншого художника, який би так часто завершував свої твори смертю героя. Може, тільки в трагедіях Шекспіра?

Вбивство. Нещасний випадок. Самогубство. Смерть од старості й хвороби. Які почуття мучать героїв Стефани-

кових творів в останні години чи хвилини життя? Страх перед смертю? Муки за даремно прожиті роки? «Смерть сестри болюча...»— каже удовиця Марта в Стефаниковій новелі «Гріх».

Перечитаємо «Три смерті» Льва Толстого. Три смерті — пані, візника, дерева. Не в оточенні брехні й лицемірства, як пані в оповіданні Льва Толстого, помирають герої Стефаника. Не знають вони і пасивної приреченості старого візника. Не стрічають вони смерть як майже непомітне явище — загибель одного дерева в лісі.

У Чехова в «Мужиках» висловлено таку думку: «Смерті боялися тільки багаті мужики... Мужики ж бідніші не боялися. Старому й бабці говорили прямо в вічі, що вони зажилися, що їм помирати пора».

Герої Стефаникових творів стрічають смерть не з почуттям приреченості, пасивності. Але й не бояться її. Часто смерть — визволителька від підневільного життя, од непосильної праці.

Яке ж воно було тяжке і яке коротке те життя безземельного, безправного, затурканого трударя!

Поміж кров'ю серця написаних новел Василя Стефаника — «Лист». Це лист од Федора з «криміналу» до мами і молодшого брата. В ньому такі рядки:

«Та й робіть так, аби моїм дітям кривди не було, бо я маю таку гадку, що відси я вже не годен вийти. Та й пишіть мені геть за все, що дома діється...»

І всі новели Василя Стефаника мов листи про те гірке, про те страшне, «що дома діється»,— адже рідним домом була для нього хата голодного, темного, в кайдани закутого селянина-бідняка.

І мов перегукуючись з Стефаником, бере за серце оповідання Петра Козланюка «Лист». Його пише в панській тюрмі старий західноукраїнський селянин Олекса Вербенюк. В листі його тяжка правда про життя трудівника, і «на волі», і в «криміналі»:

«Такий від діда лист важкенний, аж залізні рейки вгиналися... Такої там нужди дід поналіплював, що аж той поїзд гоготів селами з натуги. А на пошті вузенькі скриньки дивувалися дивом:

— Лист? Від Вербенюка сивого лист до села без мобілізації, без війни та без фронтів гримучих?

— Не від діда Вербенюка,— кричали червоні печатки на листі,— від політичного в'язня...»

І поруч з тими листами послання з панської тюрми в трагічному етюді Олександра Гаврилюка «Прощайте!».

У рукописній спадщині Василя Стефаника лишились фрагменти п'єси. Показове це тяжіння великого новеліста до драматичного жанру. Його оповідання побудовані як маленькі трагедії. Ось «Кленові листки». Оповідання починається докладною, образною ремаркою: описом хати селянина-бідака Івана. А далі — діалог, в якому беруть участь Іван і кум. Іноді репліка Івана розгортається в монолог, що перебивається стислою авторською ремаркою, яка пояснює, що в цей час робиться в хаті або до кого саме звертається Іван.

Новела — сестра драми. Це визначення можна стріти в різних літературних дослідженнях. Так, новелі, як і драмі, не властиві відгалуження від головного напрямку розвитку подій. Єдиний конфлікт і в драмі, і в новелі.

Перечитаймо ще Стефаникового «Злодія». Все в дії, коротенькі ремарки. Як у драмі — напружений розвиток подій без найскромнішого авторового втручання. Він тільки ввів нас у хату, а сам вийшов.

Діалогом почав Мирослав Ірчан новелу «Перший розподіл»— глибоке драматичне напруження сповнює ввесь твір видатного художника. Розвиток Стефаникових традицій привів новеліста Ярослава Галана в драматургію.

Остап Вишня будував свої «усмішки» як маленькі п'єси — ремарка, монолог, діалог. Отак вони перегукнулися через роки — великий трагедійний художник Стефаник і неперевершений майстер сатири й гумору Остап Вишня.

Пісні волі вщерть заповнили міста і села Львівщини, Дрогобиччини, Тернопільщини... Борислав, про страждання якого писав Іван Франко, від усього серця засміявся. Щастя своїх західноукраїнських братів, що випростали свої натруджені спини й подивилися сонцю у вічі, ділили всі народи нашої Вітчизни. Адже там, у Бориславі, у вересні 1939 року це й сталося.

До молодого солдата, білявого, кирпатого, підійшла жінка в запорошеному чорному вбранні. Обличчя худе, змарніле, тільки очі — мов розпечене вугілля. В руках тримала не квіти, як інші люди, а жмуток листя.

— Я не місцева, сину мій,— сказала вона,— йшла день і ніч, щоб побачити тебе.

Солдат зніяковіло сказав:

— Спасибі.

— Ти звідки? — спитала жінка. — Може, з Москви, чи Києва, чи, може, з Ленінграда?

Навколо невдоволено загули:

— Хіба можна солдата розпитувати! Добре, що не старі часи, а то потягли б до криміналу.

— Я тому й розпитую, що не старі часи, тепер мені солдата нічого боятися.

— Саратовський я,— сказав солдат. Йому хотілося взяти ту жінку за руку, потиснути вдячно, але навколо стояло багато людей. Ямки на щоках стали ще глибші, і усе обличчя зашарілося. Тоді всі побачили, який він ще юний.

— А я родом з Станіславщини, з села Русово. Жив колись у нас Василь Стефаник. Учителька я.

Вчителька глянула на жмут листя, яке притискала до грудей, і сказала:

— Ось візьми цей мій скромний дарунок... Було колись кленове листя свідком страждань наших, най тепер світить радість.

Й передала з рук у руки жмут листя, що палало казковим полум'ям. Хлопцеві дуже хотілося сказати тій жінці щось ласкаве, та був він ще такий молодий і так соромився виявляти свої чуття.

Початок весни 1942 року.

Фронт наблизився до Воронежа, і Яків Качура більше перебував по різних частинах і підрозділах. Напише два-три нариси, дві-три кореспонденції, а іноді й сторіночку роману, над яким працював ще з перших днів війни. І знову на передову.

У редакції воронезької газети «Комуна» була добре підібрана бібліотека. Вона містилася в довгастій залі; тільки переступав поріг, враз охоплювало почуття святковості.

Яків Дем'янович заглядав сюди при першій нагоді. А нагода та випадала не часто.

— А ось тут наша «україніка», правда, поки що досить скромненька,— казала працівниця бібліотеки.

Якось узявши з полиці томик Василя Стефаника в перекладі російською мовою Миколи Ляшка, сказав з сумною задумою:

— Як дивно зараз читати про смерть однієї людини... коли гітлерівці знищують цілі міста й села...

Перегорнув сторінку, прочитав зміст, поклав книгу на полицю.

— А Леся Мартовича немає? Мені зараз усмішка його потрібна. Хоч яке важке життя було, а усмішка в Мартовича живе відчуттям перемоги трудівника. Отак вони в житті були друзі, отак увійшли в свідомість читача — велика трійця: Стефаник, Мартович, Черемшина...

Його супутник спитав:

— А з ким би ти, Якове, хотів разом увійти в свідомість читача?

Качура глянув на нього невдоволено. Мабуть, подумав: це недоречний жарт!

— Відомо з ким! З отими, з ким поруч воюю... Вони теж були однополчани — ті великі західноукраїнські новелісти. Така вже доля... таке вже щастя однополчан,— поправився Качура,— завжди в одному строю...

3

Вони відігравали немалу роль, ті читці-декламатори. Український декламатор «Розвага» з підзаголовком «Артистичний збірник поезій, оповідань, монологів, жартів і гуморесок» був видрукуваний 1906 року в Києві, в друкарні, що тоді містилася на початку Пушкінської вулиці.

Завдяки першій російській революції, що захитала царський трон і примусила уряд піти на деяке послаблення цензури, у вузьке читацьке коло потрапили деякі твори Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Івана Франка, Квітки-Основ'яненка, Архипа Тесленка.

4

Поки теплохід «Архип Тесленко» одійде од причалу, встигнемо ще раз перегорнути сторіночки цієї добре відомої книжки. Скільки в ній горя, гострого людського болю. В кожному оповіданні тремтлива частка тяжкої

біографії автора. Вже самі назви, мов вихоплені з книги життя тодійшньої дійсності: «Тяжко», «Страчене життя», «Що робити», «Немає матусі», «В тюрмі», «В пазурах у людини», «Поганяй до ями».

Зі своїми героями письменник ділив тяжку долю. Голодне дитинство, бунтівна юність... Тюрми, заслання. Тяжка хвороба.

«Діло в Києві було. Надворі смеркало. Захід жеврів. Де-не-де займались зорі, зимні зорі, яскраві такі. Стояв лютий мороз, дув вітер. Нічліг тільки що одперли...»

Це уривки з автобіографічного оповідання Архипа Тесленка — одного з загублених клятою капіталістичною дійсністю великих талантів української літератури.

Де вона була, оця кров'ю серця виписана нічліжка? На Подолі? На Деміївці, на Бессарабці? Читаєш сторінка за сторінкою, здається, ще одне слово — і не стримати сліз.

...Теплохід прогудів востаннє.

На цьому білосніжному судні будівельники, колгоспники з навколишніх сіл. Як хочеться уявити собі його зосереджене, бліде, зморшкувате, добре обличчя поміж цих веселих, збуджених.

Теплохід заходить до камери шлюзу. Закрилася брама. Одразу й не помітити, що вода прибуває. Раптом почулося радісне зітхання,— це ріка почала підносити теплохід на своїх могутніх долонях. До неба. До сонця. І от «Архип Тесленко» вже на рівні моря. Зараз його стрінуть рвучкий морський вітер, чайки.

Теплохід бере курс на Нікополь — місто заводів і виноградників. Звідти йому назустріч уже поспішає таке ж білосніжне судно. Воно увічнює ім'я Степана Васильченка. І привітають один одного чистими голосами, перегуком пасажирів...

5

Як навально мчить революційний час, які глибокі перетворення соціалістичної революції! Ніби тільки чверть віку, та які разючі зміни в усьому! Відзначалося 125-річчя з дня народження Кобзаря. Це було всенародне свято, яке почалося відкриттям пам'ятника Кобзареві в Києві, а далі розлилося з краю в край всієї Вітчизни.

У тяжкі роки громадянської війни Степан Васильченко і Павло Тичина побували на Канівських кручах

І уклонившись праху,
ми сходили з гори...

Так починається вірш Павла Тичини «На могилі Шевченка».

Шостий зошит

ГЛИБИНИ НАРОДНОГО ЖИТТЯ

Письменник — літописець і сурмач свого часу.

Літописець... І враз в уяві постає схилена над столом постать. Тиша, тільки чути, як поскрипує перо, і лягають рядки за рядками.

Сурмач... І враз освітилася вулиця білозубими усмішками. Простір майдану наповнився рухом молодості, блиском завзятих поглядів. Звучить мелодія дзвінка, заклична, стверджувальна.

1

Короленко відзначив, що в романах Льва Толстого поміж великої кількості людей різних професій немає чиновника, конторщика, бухгалтера, касира приватного банку, ремісника, технолога, інженера, архітектора... І заводського робітника.

Могутні образи робітників у Івана Франка, у Максима Горького, людей поневолених, але не скорених. Фабричних робітників і робітниць — «бурлаків» і «бурлачок», з глибоким співчуттям до їхньої тяжкої долі намалював Нечуй-Левицький. А Марко Гуща — герой повісті Коцюбинського — вже передовий, свідомий робітник, учасник революційної боротьби.

Ще сонячні промені сплять,
Досвітні вогні вже горять,
То світять їх люди робочі...
ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Лист... Листівка... І революційні листівки, що вночі з'являлися на стінах. Палкі листи, бойові заклики!

Молодий Володимир Сосюра:

Червоні корпуси,
Між ними синь. О синь,
Ти мов осіннє листя...
Комуністичний лист я
Для інших поколінь
Складаю в голові...

У 1920 році Павло Тичина написав цикл з трьох віршів — триптих — «Листи до поета», в якому глибоко розкрито образ часу. Немарно ж останні рядки запевняють:

А втім скажу: Ви — сила,
і з Вас ще буде комуніст.

Настане час, коли будуть опубліковані листи Павла Григоровича, які збереглися, переживши вогневі бурі.

Бесіда відбувається на березі, за кілька кроків од канівського причалу. Зібрався гурт учителів, які привезли на екскурсію своїх школярчуків.

А почалася вона зі згадки про те, що учні однієї з сільських шкіл на Херсонщині написали листа Павлові Григоровичу; він відповів їм та ще надіслав у дарунок збірку віршів.

Тут засумувала вчителька з Дніпродзержинська:

— А ми так і не встигли Павлу Григоровичу листа написати... Готувалися, готувалися...

І тоді почали наввипередки розповідати про свою дружбу з різними письменниками, про листування з ними, про книги, які одержують у дарунок...

— А ми земляки Андрія Головка... У нас Давид Мотузка найулюбленіший поміж героїв...

2

Андрій Головко вихопив Давида Мотузку з глибин народного життя, і в глибинах народних розквітає дружба читачів з автором цієї, видатнішої в нашій прозі, мужньої, правдивої, революційної книги.

«З-за шелюгів блиснула жовтенька крапка — це шелюгам край. І просто вниз, під гору, у долині Обухівка,

немов хтось жменею сипнув зерно золотаве в чорну рілл ю...» Це здалеку. А от і сама Обухівка, в якій точиться напружена, жорстока класова боротьба. Пригадаймо той лист, за який Давидові випало знести найлютіші муки. І той, що його одержав Давид од Зіньки: «...Стою, стою під вербами, буває, а любого нема та й нема...»

На чому тримається ось уже скільки десятиріч цікавість читача до цього роману? Не на перипетіях сюжету, хоч він у романі непослабно напружений, не на зміщенні часових площин, не на несподіваних парадоксальних висловленнях. Доля людська, доля народна живе в книзі. І це викладено в композиційно струнконому сюжеті дзвінкою і ясною, як народна пісня, мовою. І найтемніші хмари, найтрагічніші картини життя не затьмарюють правди.

Щоб написати дійсно видатний твір, звичайно, треба бути талановитою людиною. Але потрібне ще спрямування таланту. Потрібне знання життя.

Чистий аркуш, мов поле, що чекає на сіяча. Та відомо, що щедро посіяти, це ще не значить зібрати гарний врожай. Від першого варіанта рукопису і до готового твору — ще багато праці: кожне стебло, кожне слово відчує увагу сіяча-художника. Гостюючи в одній селянській родині, я бачив, як батько крає хлібину. Він не відріже більше, ніж може з'їсти мала дитина, не відріже менше, ніж це потрібно. Отак вміло порядкує в своєму романі Андрій Головко: який персонаж потребує більше матеріалу, якому вистачить менше.

Взаємини читача й письменника — процес взаємозбагачувальний. Розвиток суспільства породжує нових героїв. І ці герої, плоть од плоті народу, стають прикладом в його поступі до комунізму. Вже яке покоління починає своє знайомство з українською радянською літературою, занурюючись у тривожний, сповнений боротьби, напруження й сподівань світ героїв «Бур'яну». Давно змінилося життя в українському селі, давно перемогла сяюча правда, за яку боровся проти куркулів і підкуркульників Давид Мотузка, а книга живе. І живе не тільки як документ епохи. Це — картина часу, яку написано пером видатного художника-реаліста, художника-революціонера, що присвятив свою творчість боротьбі за нове життя. Щаслива доля художника, чиї твори потрібні читачеві як повітря і вода, як хліб і сіль.

Почавши як поет (молодий Андрій Головко видав збірочку віршів під характерною для його мальовничого письма назвою — «Самоцвіти»), він проніс пісенне багатство через усю свою плідну, натхненну творчість. Епіграфом до «Червоної хустини» Андрій Головко поставив уривок з старовинної народної пісні:

...Козаченька вбито.
Ой убито-вбито, затягнено в жито,
Червоною китайкою личенько прикрито...

Давно прийшов до нас сільський хлопчик Пилипко, який, ризикуючи життям, допоміг радянським людям вибити з села кайзерівських окупантів. Пам'ятаєте оте пісенне: «У нього очі — наче волошки в житі. А над ними з-під драного картузика волосся — білявими житніми колосками... Це Пилипко». Він лишився в колі улюблених героїв, що стали нашими супутниками на все життя. Багато з читачів були в тому ж віці, як і Пилипко, коли вперше дізналися про цього сільського хлопчика. Скількох надихало це оповідання на вчинки мужні і благородні, скількох учило вище за все ставити любов до рідної землі, до Радянської Вітчизни.

Як військовий кореспондент Андрій Головко ділив труднощі й небезпеку фронтового життя з воїнами Радянської Армії, був з ними в гіркі перші місяці війни і в окрилені часи переможного наступу. Андрій Головко писав нариси й оповідання, виступав перед воїнами, перед населенням визволених міст і сіл. Взагалі мовчазний, Андрій Васильович говорив пристрасно.

«Бойові епізоди» Андрія Головка. Їх три. Лаконічні, точні, підкреслено стримані. Письменник ніби весь час тримається осторонь, нічим не привертає уваги до своєї особи. Для нього головне, щоб читач відчув, які то славні і мужні люди — артилерист Іванченко, льотчики — Чайка, Веприцький...

«Артем Гармаш» увібрав у себе багаторічні спостереження і роздуми письменника. Його манера, лишившись такою ж реалістичною, набула рис класичної простоти, образи виписано то в суворому, то в ліричному плані, але завжди виразно, на мальовничому тлі народного життя.

«Мати» і «Артем Гармаш» утворюють дилогію. А втім, хіба «Бур'ян» своїм ідейним і художнім спрямуванням,

глибоким, революційним дослідженням і відображенням дійсності не може вважатися першою частиною визначної трилогії?

3

Як глибоко ввійшло слово Максима Рильського в наш духовний світ! Воно стало нашим супутником, нашим порадником, нашим учителем, нашим другом у творчому зльоті, в дні тривог і в радості, у журбі і в надіях.

Хвала бійцям і теслям! Вічна слава
Народові, трудівнику й герою,
Що мостить міст в майбутнє золотий,
Безсмертна слава Партії великій,
Братерству й дружбі непогасна слава!

І ось так, сторінка за сторінкою, вірш за віршем, том за томом — поезія переплелася з мудрістю, вірніше, це поезія мудрості чи мудрість поезії, яка розкриває нам очі на великий світ, на нашу дійсність, на героїчний радянський час.

Вірш Андрія Малишка «Вогник», сповнений глибокого почуття до старого друга і вчителя Максима Тадейовича, породив, як відповідь, вірш Рильського «Вогні».

В середині вірша узагальнення:

А втім, не тільки світу, що в вікні
В отого там чи іншого поета!
Скрізь на землі є приязні вогні,
Така вже нам відпущена планета...

Вікна поезії Максима Рильського світять багатьом.

У жовтні 1941 року потрапив я до одного з харківських госпіталів у колишньому студентському гуртожитку «Гігант» (який, до речі, згадується в романі Олеся Гончара «Людина і зброя»). Коли фронт наблизився до другої столиці Радянської України, поранених почали евакуювати в глиб країни. Одну групу в Ашхабад, другу в Саратов, я попросився в ту, що вирушала до Уфи,— там перебувала Спілка письменників України.

— Щасливий?— сказав вусатий сержант Залагін, колгоспний механізатор.— Скоро своїх друзів побачиш. Кого там маєш?

Я назвав: Максим Рильський, Олександр Копиленко, Леонід Смілянський, Олексій Кундзіч...

Залагін вслухáвся в ці прізвища уважно.

— Як дивно сталося,— сказав задумливо,— відтоді, як я дізнався, що Михайло Коцюбинський жив у Чернігові, все збирався відвідати його будиночок. Та не випадало. І ось у вересні брів я через це гарне місто... Над ним заграви... І думав про книги Коцюбинського.

Він схилився, дістав свій зелений мішок, що куняв під ліжком, розв'язав вузол, пошукав у глибині щось, намацав і витяг на білий світ.

Це був барометр з побитим склом.

— Старому зможеш передати? Ось тоді на вулиці Коцюбинського підібрав.

Я не здогадався:

— Кому передати?

— Та Максиму Рильському.

Продовження історії з барометром заслуговує на увагу. У ній теж світло з вікна Максима Рильського. В Уфі Максим Тадейович дуже часто виступав у госпіталях перед фронтовиками. Починав своїм безсмертним «Словом про рідну матір», а тоді читав і давні, і нові вірші. Слухали його з надзвичайною увагою навіть ті, яким уперше випадало почути українське слово. Того вечора Максим Тадейович з двома літераторами — критиком, що мав робити доповідь про українську літературу, і гумористом, якому звично було завершувати літературні вечори, зібрався в госпіталь на Тукаївській вулиці. Ось там я їх і перестрів з барометром.

Над Уфою розгулялася хуртовина: гострий вітер, колючий сніг.

Один з літераторів сказав:

— Якась люта поземка!

Максим Тадейович зауважив:

— Є ще таке гарне слово низівка!..

У клубі госпіталю було повнісінько. Максим Тадейович читав багато.

А як вечір кінчився, його оточив тісний гурт, і почалися питання. Виявився тут і чернігівець, який відгукнувся після того, як Максим Тадейович виклав історію барометра.

— Десь тут, в Уфі, землячка моя живе... Чоловік її в перші ж дні в бою поліг...

Звичайно, Максим Тадейович на другий день з дружиною відвідав ту чернігівку. Катерина Миколаївна почала вивантажувати кошика — що могла, те захопила з невеличких своїх запасів, а Максим Тадейович подарував дітям новенький журнал зі своїми віршами і отой барометр...

— Максиме Тадейовичу!

Занурений у свої думки, Рильський продовжував іти, але Копиленко озирнувся. Він побачив незнайомого парубка, що поспішав за ними. Олександр Іванович торкнувся ліктя Максима Тадейовича. Підбіг парубок.

— Олексій Миколайович... оно!.. Нагледів вас!..

Підійшов Олексій Толстой з пакою книг під пахвою, з ціпком у правій руці.

— Сподіваюся ближчим часом потиснути ваші руки в Києві,— казав він, вітаючись.— І досі в пам'яті блакить Дніпра. Ніби вчора ми з вами подорожували до Канева. І святкові промови й пісні. Й відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку... То була чудесна пора...— Замовк, спохмурнів:— Скільки безсонних ночей випало нам за час війни!

Копиленко:

— Криваві київські ночі...

Максим Рильський:

— Я часто бачу вві сні Київ. І голос його чую. Чую голоси синів, що визволяють рідну землю. Оце були ми тільки-но з Сашком Копиленком в партизанському госпіталі... Розповідали, як вони там за лінією фронту вслухаються в голос Москви... І зростає впевненість!

Три письменники стоять у центрі Москви, в кількох кроках од пам'ятника Пушкіну. Початок липня 1943 року.

...А розповів мені цю історійку О. І. Копиленко вже в Києві.

Вони йдуть по нічному Ленінграду — Максим Рильський і Остап Вишня. Перші повоєнні роки. Їхня перша спільна подорож. Саме в Ленінград, про який так марив Вишня. Місто великої революції, місто Леніна... Місто, в якому жив і творив Шевченко, місто Пушкіна і Гоголя. Місто безсмертних пролетарських традицій і великої культури...

Вони йдуть по нічному Ленінграду. І Максим Рильський читає Олександра Блока. А тоді своїх улюблених ленінградських поетів: Олександра Прокоф'єва, Миколу Тихонова.

Остап Вишня каже:

— Давно чув багато цікавого про Миколу Тихонова... Може, випаде нагода познайомитися з ним?

— Безумовно,— каже Максим Тадейович,— і тут, в Ленінграді, і в Києві наш Микола Семенович буде з нами. Закоханий він в українське слово. Готуємо тепер збірку перекладів його віршів і поем...

Остап Вишня і Максим Рильський виходять на Неву, нахиляються над водою. Їх обличчя відбиваються, мов на фотоплівці. Потім вони опишуть цю свою поїздку, розкажуть про неї.

4

Дикторка чекала на матеріал, який мала прочитати на закінчення нічної передачі. Петро Панч ще раз пробіг сторінку очима, підписав...

— Натомилися, Петре Йосиповичу?

— Душу мою розбурхали оті повідомлення з Канева... Ніби побачив, як гітлерівці з люттю розстрілювали бронзового Кобзаря. Сімнадцять куль з бронебійної рушниці... А вночі — біля підніжжя пам'ятника квіти. Мов пісня партизанська!

Того ж таки 1943 року в Москві, де Петро Йосипович Панч очолював літературний відділ Українського радіо, він писав:

«Страждання українського народу, викликані зрадливою навалою німецьких фашистів, ще більше укріпили в чесних людей почуття патріотизму, найніжнішої любові до Вітчизни, готовність на будь-яку жертву заради її звільнення від німецьких розбійників. Ця любов горить яскравим полум'ям у серцях і тих, кого мордують німецькі мерзотники, і тих, хто самовідданою працею в тилу допомагає їм...»

...Листи глибоко пов'язані з творчістю Петра Панча. Вони як біль у серці. Ось лист у невеличкій, але насиченій подіями й почуттями новелці «Мати», яку написано в перші місяці Великої Вітчизняної війни. В ньому ве-

лике розуміння серця радянської жінки, матері-трудівниці. З першого ж речення читача охоплює тривога за долю цієї родини патріотів:

«Газета з тихим шелестом упала на підлогу, але жінка цього не помітила і застиглим поглядом продовжувала дивитися поміж розведені руки...» Мати, ми так і не дізнались її імені, прочитала в газеті про героїчну загибель своєї доні. А лист од неї, од Оксани, ще прийде: «...Вчора й сьогодні ми копали рови довкола міста, але чи ж зупинять вони страшні німецькі танки? Над містом уже кружляють їхні літаки. Коли б ще не влучили в міст, а тоді виїхати не можна буде. Як тільки закінчимо рови, зараз їду до вас. Чи Андрійко ще не пішов на фронт? Мабуть, бідний, голову ховає на ніч під подушку...»

Андрійко — найменший, він учень десятого класу, але вже не ховає голову під подушку. Він іде добровольцем в армію. Старший, Гриць, уже воює.

«— Іди, синку, іди, а я поставлю три карточки, та й буду до вас промовляти!» Так закінчується оповідання. До багатьох материнських сердець воно промовляло й досі промовляє...

Петро Панч один з послідовних співців нашої армії. Радянський боєць живе і в його ранніх творах, і в найновіших. Людина з рушницею, захисник соціалістичної землі,— його улюблений герой.

У листі до автора цієї книги Петро Панч поділився кількома правилами своєї праці:

«...Перш ніж приступати до писання роману чи повісті, автор мусить знати, чим він його закінчить — весіллям чи похороном. А головне — твердо знати, чи він буде виступати свідком — позивача чи підсудного. Все це мусить бути намічено вже в плані.

План твору потрібен для письменника так само, як для сівача потрібно знати межі ділянок ще перед тим, як він вийде засівати лани. А чи буде цей план викладений на папері, чи триматиметься в голові, це вже не має значення...

Дійові особи художнього твору поділяються на негативних і позитивних. Як перші, так і другі віддзеркалюють життя, що їх оточує, із своїх класових позицій. Ті,

що притягають до себе більшу увагу, стають героями твору. Для правдивого відображення героїв а чи типів письменник мусить або їх любити, або ненавидіти, тільки тоді це правдиво буде сприйнято читачем.

Наших улюблених героїв художніх творів ми продовжуємо любити і поза книжкою, бо вони стають ніби еталоном наших діянь. Стають прикладом розуму, принциповості, патріотизму і готовності офірувати своїм життям заради торжества ідеї.

Для створення так званого позитивного героя одної особи, як правило, не досить, тому письменник примушений позичати окремі риси і від інших осіб, аби тільки вони не порушували наміченого образу.

Герой такий буде грати всіма фарбами, іноді, може, й пригашеними, і стане для читачів прикладом на все життя. Таким став для мене образ Максима Кривоноса із мого роману «Гомоніла Україна», а оскільки він найбільше припав мені до серця, то ним і обмежимось...»

А ми, читачі, пригадуємо й інші образи цього художника, які припали нам до серця. З давніх, давніх, починаючи, може, з «Тихонового листа».

Композиційна побудова його книги «На калиновім мості», що має підзаголовок «Повість минулих літ», дуже характерна.

Не забудьмо про таке ж кільцеве обрамлення повісті молодого Панча — «З моря». 1905 рік, броненосець «Потьомкін» у Феодосійському порту. Дві виписки з бездумного щоденника останнього російського царя Миколи II, між якими напружена розповідь про вирішальні історичні події.

Його книгу «Чорне небо» склали твори, написані в роки Великої Вітчизняної війни. Це книга письменника-бійця. В ній короткі оповідання, гострі фейлетони, публіцистичні статті. Жанрове визначення знову ж таки: повість. Мені здається, що в перегук з книгою «На калиновім мості» тут можна було б поставити розгорнуте — «Повість недавніх літ». Згадаємо принагідно і «Повість наших днів», написану в 1927 році, теж з кільцевим обрамленням.

Що вже, здається, найменше дає можливостей для злету уяви, як підручник арифметики. А от Степан Васильченко написав оповідання «Мужицька арихметика», в

якому дав поштовх для думок про майбутнє звільнення від панів. І знову ж «Мужицька арифметика». Так в 1942 році Петро Панч назвав одне з своїх оповідань. І цілком слушно повторив назву безсмертного твору Васильченка. «В окупованому німцями селі у неділю по обіді сиділа купка людей на колодках...» І кожна репліка розкриває характер, хоч жодного імені чи прізвища тих чоловіків не названо. Йде мова про горе, про неймовірно тяжке життя, що настало під владою гітлерівських загарбників. І підраховують люди, що мали за своєї рідної Радянської влади і які тепер настали злидні. «Мужицька арифметика» підвела їх до думки про опір ворогові...

Справедливість — одна з визначальних прикмет героїв нашого життя, героїв нашої літератури.

Чи не цим словом слід назвати розповідь про одного з зачинателів української радянської літератури. В його творах ясно розкривається справедливий хід історії — перемога принципів нових суспільних стосунків.

Він змалював справедливість звершень Радянської влади.

Він сам справедливий.

Сьомий зошит

ПАЛАЮЧЕ СЛОВО

1

Над Києвом легкий, безтурботно-святковий снігопад. Мені смутно: не певен, чи встигну до зустрічі Нового року виконати завдання, з яким мене відряджено до Москви. Коли б здогадувався, який дарунок одержу на завершення 1940 року!

...Кінчалася друга година поїздки, коли я надумав зазирнути до пасажирів спального вагона. Гуркоче поїзд, стукають буфери, коли переходиш з вагона у вагон, відчуваєш, як тремтить у напрузі тіло поїзда, довге й суглобисте, як нога лелеки. На тамбурах вітер жбурляє в обличчя колючі жмені снігу. Та ось знову настоя-

ний затишок теплого вагона, тут бесідують, читають,— налагодився тимчасовий дорожній побут. Світло-зелений килимок простягся з кінця в кінець вагона, весело посвистує самовар, пахне розпеченим вугіллям, а з відкритого купе війнуло якимись незвичними парфумами. У тому купе нагледів двох жінок — літню й молоду, в сусідньому бесідували двоє військових. Я вже міг вертатися в свій вагон. Та зробив ще крок...

Він дивився у вікно, за яким ніч і метелиця. Озирнувся. На його обличчі спокійна, лагідна усмішка. Він думав про щось, мабуть, приємне. Може, уявляв собі зустріч з кимось дорогим йому. Може, закінчував давню бесіду з дружиною, Юлією Солнцевою, першим другом, порадником, помічницею...

Я наважуюсь:

— Добрий вечір, Олександре Петровичу!

— Сідайте, ось зараз закипить самовар, будемо чаювати. Ви надовго до Москви?

Мені б пробачитись, попрощатися і повернутися в свій вагон, натомість переступаю вузенький металевий поріжок і сідаю на широку м'яку канапу.

— Ох і мете!.. А через три вагони дівчата співають!..— кажу.

— І хороші пісні?— питає, примруживши свої орлині очі. Підводиться:— Ходімо послухаємо. А тоді й чаю нап'ємося.

Зайшли, Олександр Петрович присів на краєчку лави, а незабаром, якось воно сталося само собою, опинився в самому центрі того чарівного хору. Бесідував з дівчатами. То була група молодих передових колгоспниць з різних областей України, що їхала в Москву на Всесоюзну сільськогосподарську виставку. Вони охоче й гарно співали. І Олександр Петрович вкупі з ними. Співали, розмовляли, а тоді пили чай і закусували різними смачними домашніми наїдками. Пізно ввечері, вже було десь біля дванадцяти, Олександр Петрович почав прощатися.

— Сподіваюся, що побачимось,— казав він кожній дівчині і стискував руку.

У ньому багато спільного з іншим великим сином України, Павлом Тичиною. Вони обоє не знали спочинку в безнастанних пошуках найвиразніших засобів для ствер-

дження великої правди життя. Обоє належали до тих, хто не повторює сказане. Обоє великі новатори. Світ вслухається в голос поезії Павла Тичини, світ вдивляється в кінокартини Довженка. Чи могли вони за своє життя уявити, скільки митців вважатимуть за честь називатися їхніми учнями! Разом з ними творили інші визначні поети й визначні режисери. Але напружене до межі мистецтво Довженка і поезія Тичини — явища неповторні своєю сонячною силою.

Тисячі й тисячі листів від учасників громадянської війни одержав О. П. Довженко, коли писав сценарій «Щорс». Багато було написано й після того, як Микола Щорс ожив на екрані. Листи самого Довженка. В них нічого зайвого, думка й чуття напружені, емоційно насичені — це монологи, звернені до одного й до всіх.

У пристрасному слові «Я бачу перемогу» Олександр Довженко наводить лист бійця: «...Батьківщино моя! Земле руська!— пише перед смертю у дзоті чорноморець Калюжний.— Я, син Ленінського комсомолу, бився, як підказувало мені серце, бив гадів, поки в грудях моїх билося серце. Я вмираю, та знаю, що ми переможемо!»

Напружений пульс, пристрасне биття крові — в його поемах, які живуть на екрані й на папері. Напружений пульс Довженка в багатьох творіннях його нащадків — поетів, повістярів, романістів... І може... може, найменше на екрані. Та це зрозуміло, бо ж усе-таки, перш за все, він був неперевершеним художником кіно. Товариш Майстер Кіно, як писав молодий Юрій Яновський в своєму першому романі про море, кораблі й мистецтво кіно. Довженко жив за принципом: кожну свою роботу вершив з таким напруженням, з такою віддачею всіх творчих сил, ніби вона мала бути останньою. А втім, як тільки завершував, уже не міг дозволити собі найкоротшої паузи — надто багато мав сказати людям.

«Як далеко може бачити людина! Яка могутня вона при всій своїй малості!» Ці слова О. Довженка перегукуються з думкою, що глибоко ввійшла в наш духовний світ: «Людина — це звучить гордо...» До речі, речення закінчується словами: «Лю-ди-на! Треба шанувати людину!» Художник справді може бачити далеко!

Ось Довженкове визнання:

«Я сам пишу сценарії, я люблю писати сам сценарії, я люблю, коли в мені народжуються ідеї, образи... Самі

народження і втілення їх у сценарії є для мене найбільш творчим і радісним процесом. І я дивлюсь на свою режисерську роботу завжди як на повторення творчого процесу...»

Його герої — мислителі й трударі, їх визначає духовне багатство, благородна доброта. Здається, вже немає жодного рядка Довженкової прози — сценаріїв, оповідань, повісті, статей, які б не цитувалися різними авторами. І нема нічого дивного—велика конденсація, щільна насиченість його слова думкою й чуттям. Якось він жалівся, що йому не випаде написати роман. Та на скільки романів вистачило б його спостережень і узагальнень! Проте хіба його фільми це не романи?

Поміж останніх задумів Довженка — фільм про політ у космос.

Світ зірок в його очах, в його творах.

28 вересня 1956 року занотував Олександр Довженко (чи не остання це його розмова з щоденником): «Один з трьох пасажирів міжпланетного корабля не вірить в існування життя на інших планетах. Він, цей невіруючий, і загинув. Досягли віруючі. Перемогли віруючі. Треба вже починати писать».

Сонце ще не визирнуло з-за хмар, і можна подумати, ніби то світло тільки од золотого листя тополь.

...У вересні вечори в Каневі в легкому мареві. Повітря ніби тремтить в передчутті близьких змін.

І в цій ніжній непевності щось казкове.

Як у тій «Звенигорі»—кінострічці молодого Олександра Довженка...

2

Він надумав зробити сьогорічне свято подвійним: зустріти Перше травня на Чернечій горі. Трохи вагався — їхати одному чи вдвох з Тамарою. А раптом буде важко влаштуватися на ночівлю? Хоч добре знав, що дружина ще менш вибаглива, аніж він, з дитинства не звикла до особливих вигод. І все ж таки провести, нехай і коротку, весняну ніч на лаві біля пам'ятника?.. І це вагання — удвох чи самому — тривало до тієї миті, коли відчув, ох, який знайомий біль у потилиці, що враз лещатами стиснув голову.

Лежав непорушно, ще намагався прикинутись, що не помічає, як йому важко.

Та Тамара Юр'ївна тільки глянула на нього, на блідожовте обличчя, на набряклі очі...

— Дозвольте не чекати до вечора,— попросила вона,— покличу лікаря, самі розумієте...

(Все життя вони були на «ви», цьому трохи дивувалися їхні друзі, що знали, яке сильне почуття об'єднувало подружжя Яновських).

— Не турбуйтеся, трохи полежу й полегшає. Шкода, що зірвалася поїздка.

А тим часом розгортався, набував сил, розквітав і співав повноголосо чарівний ранок Першого травня.

— Ніби ми вже там, над Дніпром,— сказав Яновський, не відводячи погляду од синього неба.

Тамара подзвонила до друга-медика. Він з'явився через півгодини. Не тільки Тамарі враз полегшало, здається, й хворому Юрію Івановичу стало трошки краще.

Вони бесідували про різне, тільки не про хворобу. А тоді Юрій Іванович розповів другові, що збирався до Канева і от не пощастило!..

— Одужаєте — й ми всі разом поїдемо, добре?— сказала Тамара.

— Тим часом почитайте нам з «Кобзаря»,— попросив гість.— Зараз принесу книгу...

— А ви напам'ять,— сказав Юрій Іванович,— що забудете, спробую підказати...

І почав:

І досі сниться: під горою,
Між вербами та над водою...

Якийсь час на столі Юрія Івановича красувалася підкова.

Чи не належала вона коню одного з вершників?

— Хіба не бачите, що новенька? У перші тижні, як визволили Київ, на «Більшовику» в кузні її викували...

«Поезії й прози не можна спарувать!»— з іронією писав колись Микола Вороний.

Старий поет ще встигне познайомитися з першими спробами свого молодого сучасника, в чиїй яскравій творчості поєдналися поезія й проза. І не тільки тому, що Юрій Яновський, і посивівши, буде писати вірші. Він

з тих, окрилених мрією романтики, що розуміли голоси реального, суворого життя.

Юрій Яновський часто починає свої книги з акорду, в якому вся майбутня симфонія твору. А можна сказати й інакше: перший абзац його роману — мов той жолудь, що в ньому зародок майбутнього гіллястого дуба.

Од книги до книги його творча манера ставала все яснішою, суворішою й ліричнішою водночас.

Початок 1942 року. Засніжена станція десь неподалік від Воронежа. Ешелони з пораненими в тил. Наш ешелон посувається на фронт.

— Почитати є що?

У мене була верстка першого номера журналу «Українська література», що почав виходити в Уфі. Юрій Яновський доручив передати його О. Є. Корнійчуку.

У найтяжчі місяці Великої Вітчизняної війни журнал «Українська література» мав своїх читачів на всіх фронтах. Минали місяці, числа журналу надходили до фронтового читача з запізненням — шлях був важкий і далекий. Юрій Іванович одержував багато листів з вдячними відгуками про вміщені в журналі твори українських письменників, поміж яких були і прославлені майстри слова, і рядові літератори, і зовсім молоді. Редактор журналу, звичайно, відповідав на ті листи без затримки. Незабаром на адресу редакції почали надходити листи з фронту від солдатів і офіцерів з проханням допомогти розшукати їхні сім'ї. Акуратно загорнувши ці послання в газету, Юрій Іванович поспішав до Башкирського обкому партії, де добре знали сивоголового українського письменника. І раптом лист з Маргелана. Дякувала Юрію Івановичу евакуйована з Вінниці сім'я за те, що допоміг зв'язатися з молодшим сином, який воював на Карельському фронті. Чим далі, тим усе більшало таких листів.

Листування героїв роману «Майстер корабля» витримане в піднесено-романтичному і водночас дружньо-іронічному плані.

«Лист у вічність» — так Юрій Яновський назвав одну з своїх невмируших новел, що утворюють роман «Вершники», його герой — скромний сільський поштар, що стає мужнім бійцем революції.

«Я листоноша. Всього мені на сьогоднішній день п'ятдесят років, з яких більшу половину я служив на пошті...»— так починається новела «Наталка», що її Юрій Яновський написав перед самою війною.

Небагато часу мине, і до читача дійдуть його новели-листи: «Син»— лист робітниці на фронт. «Проклятий східний фронт»— у цій новелі лист одного з гітлерівських убивць, що знайшов свою загибель на нашій землі... «Гамарджвеба, дорогі друзі!— так почався лист грузинських колгоспників до українських братів, який утворив новелу «Вино перемоги».

Листи діють і в інших його оповіданнях, новелах, романах.

Й публіцистику свою волів писати в формі листів — листи з Нюрнберзького процесу.

Яка скромна, стримана, нібито спрощена манера цих змістовних своєрідних листів.

Юрій Яновський не мав військового звання. Та поміж його героїв майже всі воїни. І книги його в першій шерезі бійців.

Із найближчих його друзів слід назвати Всеволода Вишневського. Їх об'єднував революційний романтизм, який по-різному визначив творчість зосереджено-спокійного Яновського і бурхливого Вишневського. Дружба була плідною для обох. Протягом років редактор журналу «Знамя» друкував переклади творів українського письменника. Юрій Яновський, відкладаючи завершення власної роботи, брався за переклад п'єси московського друга.

І от Всеволод Віталійович у Києві, в гостях у Яновських. Тамара клопочеться біля столу — зараз прийдуть люди, такі любі господареві дому, що йому хочеться, аби його гість провів вечір в їхньому колі: Павло Григорович з дружиною, Заболотні... А тим часом Вишневський стоїть біля вікна. Перед ним безконечні вогні переливаються, миготять, рух, рух...

Вишневський каже:

— Матимемо завтра час і відповідний настрій, вирушимо в подорож по київських вулицях, майданах, садах... Зараз, восени, все набуває особливої виразності, осінь у природі, осінь у житті, вони відкривають усе чітко. Хоч дещо сумно, але ясно... А ясність перш за все.

— Це ви добре сказали, бо ваше життя ясне...— І Яновський прочитав з Блока: «...І вічний бій...»

Стрівшись якось з Юрієм Івановичем, Максим Тадейович поділився своїми враженнями від книги, яку тільки-но кінчив читати,— то був роман Валентина Катаєва «Белеет парус одинокий».

— Я написав йому листа, привітав з успіхом!

— Мені теж сподобався,— сказав Юрій Іванович,— я взагалі люблю цього письменника давно... В його книгах подих моря...

...З півночі, півдня, заходу й сходу
Віють одвічно солоні вітри.
Наче троянди, в вінку небозводу
Ярко горять кораблів прапори...

Поки звучала музика, якою завершувалася передача, Тамара Юр'ївна подзвонила в редакцію радіокомітету і дізналася: автор вірша, що оце читали,— Микола Нагнибіда.

Відтоді часто в квартирі першого з наших романтиків моря звучало оте горде, мужнє, сердечне:

Тринадцять морів і два океани
Омивають державу мою!

Вони давні-давні знайомі, ще з тих харківських часів, коли молодий робітник нерішуче ставав на літературний шлях. Червонофлотець Нагнибіда зачитувався пристрасними, сповненими музики творами художника, в яких живе море, могутнє і рідне. У повоєнні роки керівник літературного відділу комсомольської редакції Микола Нагнибіда частенько звертався до прославленого майстра з пропозицією виступити на шпальтах газети.

«...П'ять років стоїть наша держава, варитимемо сталь всіх сортів, любитимемо нашого Леніна, хай живе завзятий, невідступний шлях до соціалізму, слава нашому Донбасу й вічна пам'ять загиблим бійцям».

Цим закликом, що йшов од самого серця, завершив Юрій Яновський свій роман. Скільки разів уже згадувалися ці рядки в різних статтях про творчість автора «Вершників». А здається, ніби вчора вперше прочитав їх. Не сум над швидкоплинним рухом часу, а гордість за

невмируще слово викликає спогад про те, як прийшла до читача ця книга про вічну молодість революції, про її бійців, творців, поетів, про сонячну романтику.

«П'ятдесят п'ять років стоїть наша держава...» Може, саме так почнеться роман, який завершує хтось з сучасних радянських майстрів слова.

3

Заспівай коло станка!
Бий заклепку «глухарями»!
Так пиши, щоб та рука
Упивалася рядками!—

писав двадцятидвохрічний Юрій Яновський у вірші «Поетові», з присвятою «Дорогому Іванові Ле»— обидва тоді були студенти, обидва пробували свої сили в поезії.

Обом випаде виявити себе на всю силу в прозі.

...«Тов. Мартичу, на його особисте замовлення.

Посилаю те, що ти так «настирно» домагався дістати від мене. Це лише вибірки з моєї автобіографічної повісті, над якою я давно вже працюю (між ділом, звісно).

Народився 9 березня, стар. стилю, 1895 року (22 березня) в с. Мойсенцях Золотоніського повіту Полтавської губернії (тепер Мойсенців уже немає, село переселене з затопленого побережжя кол. Золотонощини разом з с. Демки Мойсенської ж волості. Тож і назви своєї позбулося, бо величається тепер Придніпровське Чорнобаївського району Черкаської області). Отже, поселення, в якому я народився, немає вже й у згадці (крім суму в мене, що не маю вже рідного місця, де народився). Село Руська Поляна на Черкащині «всиновило» мене, зробило своїм громадянином, та людський сум за «рідним» лишився вічною травмою, як «покарання» прогресивним явищем — індустріалізацією!

Вчився в Мойсенській трирічній школі і в 1907 році весною скічив її. Вчився не лінуючись, бо любив не лише книжку, а взагалі прагнув усе знати! Батьки ще й до школи виїздили на переселення («на лінію») в село Гаврилівку Уфімської губернії Стерлітамацького повіту. Там і зараз живуть залишки батькової рідні. Мій же батько, непосидющий грабар, через рік і виїхав з Гаври-

лівки «на грабарі» (будівництво Оренбург-Ташкентської залізниці) в Актюбінськ.

У напівбашкирській Гаврилівці я швидко вивчив від башкирських дітей їхню мову. Оскільки вона близька й до казахської, то вже семирічним хлопцем я допомагав грабарям порозумітися з казахами!

У 1904 р. повернувся з матір'ю до Мойсенців, а на весну 1907 р. закінчив сільську освіту в школі. Писати любив з перших кроків пізнання грамоти. Першу спробу написав друкованими літерами в зошит. Вчителька Марія Петрівна Бакова прочитала те моє творіння й розплакалась, сказавши при інших:

— Та ти ж будеш письменником!..

З того часу й пишу.

У революційний 1917 рік брав участь у подіях Жовтневої революції в Петрограді, де служив у війську. Був делегатом Всеросійського селянського з'їзду. На ньому й слухав виступ Леніна в перших числах травня 1917 року! З того часу став ленінцем! А вже на Україні — членом Золотоніського повітового ревкому, а потім і виконкому; вступив до лав Комуністичної партії в 1922 р.

Того ж року відряджений на навчання до Києва. Закінчив робітфак КПІ, а з факультету інженерів шляхів був відряджений на будівництво іригаційного каналу ім. Зеленського...»

...У цій трудовій біографії невтомне служіння літературі.

Його «Роману міжгір'я» випала надзвичайна слава й довголіття, яким можуть позаздрити сотні й сотні книг, що з'явилися потім.

Цей багатоплановий, гостросюжетний твір глибоко схвилював читачів багатьма своїми рисами. Та, мабуть, найзначнішим у романі є розкриття шляхів поєднання особистого з громадським.

Хоч борозна, яку прокладає цей художник, не завжди рівна, та плуг його оре глибоко.

В повоєнні роки Іван Ле багато зробив у жанрі історичного роману, хоч для всіх читацьких поколінь він перш за все автор «Роману міжгір'я».

Дружбу народів Іван Ле оспівує творами, присвяченими нашій минувшині й нашій сучасності. За неї він воює невтомним своїм пером, за неї йшов в атаку в роки Великої Вітчизняної...

4

...Жовтень 1941 року. Харків. Одна з кімнат обласного радіокомітету. Тут розмістилося кілька фронтових кореспондентів. Працюють за довгим столом. Раптом гасне світло. І тоді враз у вікно вдирається хижа заграва пожежі. І стає ще чутнішою артилерійська канонада.

Олександр Твардовський підводиться з-за столу.

— Можливо, це вже надовго!

— Десь тут був каганець?.. Качура перед поїздкою на фронт зладнав його,— в голосі Івана Ле люта втома, він має закінчити кореспонденцію, яку негайно прочитають по радіо.

Повітряна тривога, б'ють зенітки.

Твардовський важко спирається обома руками на стіл.

Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят;
И час уж проходит,
Никто не приходит;
Должно быть друзьями
Забыты они.
Они не забыты,— в урочную пору...

Задзвеніли шибки, вилетіла кватирка, й папери зі столу розлетілися по кімнаті. Мабуть, десь близько впала бомба.

— Не дають читати рідного Тараса Шевченка,— каже Твардовський,— поміж найвидатніших його віршів — ця «Тризна» російською мовою написана.

І тут почулося:

Они не забыты,— в урочную пору,
Обет исполняя, друзья собрались...

— Якове!— зраділо вигукнув Іван Ле й перший пішов до дверей.

Ще не скинувши шинелі, Яків Дем'янович швиденько розшукав каганця, задубілі пальці ніяк не могли вхопити сірничка.

Коли в кімнаті трошки посвітлішало, Олександр Твардовський сказав:

— А наші рукописи на підлозі переплутались. Як нащадкам розібратися, що писав російський поет, а що його українські друзі?

— А нащадки зрозуміють, що нас єднало, — сказав Яків Качура, вибираючи місце для каганця.

З багатьма українськими письменниками Костянтин Паустовський перебував у добрих стосунках. Він товаришував з Юрієм Смоличем. Мені випадало бачити його з Олександром Копиленком, Петром Панчем, Володимиром Суходольським... Своїми вічними творчими пошуками вони близькі — Паустовський і Юрій Яновський. Однаково романтичні герої їх молодих книг, обох єднають несподівані повороти сюжету. Та найміцніше об'єднувало обох море, заполонивши на все життя.

Сповнені глибокого почуття й портрети письменників, що їх накидав у своїх мемуарних повістях Костянтин Паустовський. Хоч іноді мені уявляється, що деякі образи виписано трохи сентиментально. Та це легко зрозуміти — біль утрати породжує загострену чутливість.

Чуйніших за Паустовського живописців природи небагато.

5

Кость Гордієнко — один з тих радянських художників, смисл життя і творчості яких в тому, щоб чудесним садом стала вся наша земля.

Шумить над Каневом золотий рясний дощ, співає. З короткої ринви — водоспадом срібна вода. Молода канівчанка підставила цеберко, їй весело. Вода вже хлюпає через вінця, а жінці хочеться ще трохи постояти. Може, то і є жива вода!

Переповнює, ллється через вінця...

І знову подумалося про Костя Гордієнка.

«Одкрите серце до людей». Я б так назвав книгу про нього.

Трилогія «Чужу ниву жала», «Дівчина під яблунею», «Буймир» набула широкого визнання.

Тихим голосом розповідає, ніби чуєш гру скрипаля під сурдинку. Та в тій принишклості відчуваєш близьку грозу. Ще мить... і розпанахає блискавиця небо. І пролунає грім. Могутній. Гроно громів.

Цикл романів Костя Гордієнка створює рухливу панораму десятиріч.

Розгортаєш його книгу, і ніби оживає пісня про радість і про горе. Про чесну колгоспну працю й про страшне лихо, що його пережили люди, потрапивши в гітлерівську неволю:

«...люди тепер мають лише одне право — робить на німецьке командування. Нічого не писать, не вивідувать, нічого не вимагати, ні про що не дізнаватися і ні на що не сподіватися, а лише виконувати накази німецького командування. І взагалі покладатися на волю переможців...»

А як у своїх книгах про мирне творче життя радянського села письменник показав зростання свідомості радянського колгоспника, його єднання з новим радянським ладом.

Так у «Буймирі», чи не найвидатнішому своєю майстерністю, в гостроіндивідуальній художній манері ясними пісенними словами оспівав відданість рядового колгоспника рідній Радянській владі.

Пісня живе в книгах Костя Гордієнка, просякає всю тканину його поетичної прози. А ось...

«То було вулицею роздольні, повноголосі пісні стеляться, а тепер мов усі поніміли — тихо, глухо...»

Жити в неволі не можна!

Комуністи й не члени партії — вони пішли в партизанські загони, щоб нещадно громити ворога. Літні люди, дівчата і зовсім ще діти — вони, в горі, в стражданнях, не зломилися.

«Дрібна дівчинка Надя Лелека зверталася до матері мов за порадою:

— Німець на коні в'їхав у школу!»

І узагальнення:

«Рідніша рідної хати — школа — одкривала світ, веселила душу, зароджувала перше почуття товариства. Тепер наганяла страх...»

І ось ще:

«Школярі кидали хмурні погляди крізь гущавину — чи не сподівалися часом почути чарівний дзвоник?

Мовчки дивилися на портрет Гітлера, а скільки розуму було в тому погляді, осідала нудьга на душу.

Надія Лелека розвозила на лиці жальні сльози, не могла осягнути, що сталося...»

Осягнуть люди, що жити можна тільки на радянській землі, під радянським небом.

Як про героїв народної думи, про партизанський загін Мусія Завірюхи «скрізь слава ходила». І вся книга Костя Гордієнка — мов народна дума.

І завершення книги — мов у пісні.

«Ой, не судилося Мусію цю весну ніжити чорноземлю, висівати дорідне насіння, милуватися буйними нивами— ворог запоганив землю.

...Та не вкорінитися ворогові на окраденій землі. Ненавистю б'є кожна земна жилка...

...Палахкотить небо на сході... Все чутніше гримлять громи... Праведна кара жде напасника. Визвольний час не за горами...»

Чи треба доводити, як високо оцінив читач вміння письменника зазирнути в саму душу людини, що визначає Костя Гордієнка, такого неквапного в побуті і такого пристрасного в дослідженні життя.

6

Як книги Костя Гордієнка насичені романтикою, красою й правдою сільського життя, так творчість Юрія Смолича освітлена романтикою радянського міста. В одних книгах — це невеличке місто його дитинства, в других — Одеса революційних років, в третіх — Харків, де він починав свою плідну письменницьку працю, в четвертих—Київ, де на повну силу розкрилася його громадянська активність і прийшло широке визнання.

Ось він зробив вдалу спробу поєднати романістику з публіцистикою, наслідком чого з'явилася «Книга про те, що було, що мало бути, що могло бути і чого не було», яка дістала коротшу назву — «Сорок вісім годин». Про мистецтво сцени молодий Юрій Смолич писав у рецензіях на поточні вистави, в статтях, дискусійних і узагальнюючих, бо ж сам був колись артистом.

Враження молодості породили автобіографічну трилогію — «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні».

Ця трилогія посіла визначне місце і в нашій художній прозі, і в житті не одного покоління читачів, бо вчить вона мужності, благородству, любові до рідної землі, до її минулого й сучасного, до культури. І зокрема до книги.

Широку популярність здобули романи про героїзм Великої Вітчизняної війни: «Вони не пройшли» і «Ми

разом були в бою», а також наступні три книги, присвячені безсмертним подіям боротьби за Жовтень.

Сімнадцятирічним юнаком майбутній письменник мав щастя знати, бачити, чути людей, які для молоді стали героями історії — представники славного покоління, котре здійснило те, про що мріяли кращі представники людства: звалили самодержавний устрій, заклали підвалини нового життя.

Кожен факт їхньої біографії привертав і привертатиме до себе увагу дослідників і письменників.

У праці над романами «Світанок над морем», «Мир хатам, війна палацам», «Реве та стогне Дніпр широкий» Юрій Смолич виступив як письменник-дослідник. Не одне явище тих часів довелося відкрити, заглибившись у архівні матеріали, вслухаючись у голоси історії, що звучать зі сторінок пожовклих документів.

«Ми разом були в бою»... Це не тільки назва одного з відомих романів Юрія Смолича, але й пафос його творчості, присвяченої бійцям революції. Бійцям громадянської війни. Бійцям мирного будівництва. Бійцям Великої Вітчизняної війни. Бійцям — лікарям, ученим, письменникам. Ми разом були в бою, в бою за велику радянську літературу — такий зміст його мемуарних книг, що в своїй художній переконливості й популярності дорівнюють кращим його романам.

Вірному й уважному читачеві книг Юрія Смолича, а книг і читачів у нього дуже багато, відкривається багато значних таємниць, життєвих і літературних. Письменник охоче й щедро ділиться ними. Він один з тих художників, які працюють «на людях». Творча його «гостинність» зразкова. В його літературному господарстві завжди «день одкритих дверей». Перефразовуючи назву його раннього роману, «господарство Смолича»— показове, повчальне.

«Я — гімназист, абітурієнт, студент, санітар сипнотифозного барака, начальник фронтового моргу, актор погорілого театру, інспектор Наркомосу...»—пише Ю. Смолич в «Розповіді про неспокій», пригадуючи дописьменницький період свого життя. Великий матеріал знайшов своє художнє відображення в книгах Юрія Смолича подвійно: в його романах і в його мемуарних книгах.

Юрій Смолич точно відчуває потрібну творові кількість матеріалу, книги в нього не знають перенасиченості

образністю, фактами, подіями. Змалювання зовнішності, описи природи — все це витримано в тому ж стилі іронічно-ліричної і разом з тим ділової розповіді про події значні в житті героїв твору, в житті країни. Його проза динамічна. Ритм її породжено буремним часом.

Лірика й конкретність, іронія й патетика, саркастичне викриття старого, буржуазного, і пристрасне ствердження нового, радянського.

Джозеф Конрад якось висловив думку, що більшість людей читають романи для розваги. Можна не погодитися з категоричністю цього твердження, але все ж таки книги пишуться, щоб їх читали. Юрій Смолич — першокласний оповідач. Мені часто випадає бачити його романи в руках читачів різного віку, різного рівня освіти, різної професії. Його читають відомі діячі культури і скромні працівники.

Майстер оповіді, він захоплює увагу читача враз і надовго. І вже не відпустить її до останнього рядка.

Книги Юрія Смолича, одного з відомих і досвідчених радянських письменників, ще раз підтверджують, як багато важить у художній творчості особисто пережите. При всьому блискові його уяви, при всій вдосконаленості манери кращі сторінки про те, що бачили його уважні, гострі очі, що закарбувалося в його міцній пам'яті. Хоч, звичайно, цікаво читати й ті його книги, що побудовані на прочитаному ним, на почутому.

Іноді його розповідь чітка, сухувата, як голос диктора. І тому радісно вражають сплески ліризму, ефектність майже парадоксального в своїй несподіваності злому подій, софістичність вислову й ніжність!

Книги його спогадів об'єднує назва «Розповіді про неспокій». Великий, творчий неспокій відзначає плідний шлях письменника. Чи це не найбільша з його «таємниць», які легко розкрили мільйони читачів.

Ніби перечитує письменник книгу власного життя, поповнює в пам'яті серця події, що вже знайшли своє відображення в його відомих мільйонам читачів романах «Дитинство», «Наші тайни», «Вісімнадцятилітні».

Багатьох цікавить «таємниця» його творчої плідності.

«Коли вирішую сісти за нову книгу (після опанування матеріалу — «живого» й «мертвого», тобто від людей і з документальних джерел), то неодмінно складаю загальний план — від початку до кінця. Але...

Але не пригадую такого випадку, щоб цей план залишився незмінним: з'являється новий «матеріал», виникають асоціації, відбувається процес передумування, й... самі персонажі починають «діяти» і впливати на автора, виставляючи свої претензії. В дискусіях з цими претензіями, в боротьбі з новим матеріалом попередній план зазнає відчутних змін, а інколи, буває, зовсім руйную його й ставлю все догори ногами, а точніше — з голови на ноги...» (з листа Ю. К. Смолича).

В романах Юрія Смолича читачеві видно, як глибоко збагнув він силу безсмертних ленінських ідей. Один з найвидатніших знавців світової культури Максим Рильський високо цінував ідейну озброєність Юрія Смолича (з яким, до речі, їх об'єднувала не тільки особиста, але й творча дружба).

Юрій Смолич зробив вагомий внесок у всі жанри нашої прози — від науково-фантастичної і до циклу спогадів, що посіли в радянській мемуаристиці чільне місце,— в них молодий запал і мудрий досвід.

7

Справжнього художника перш за все визначають пошуки місця в строю борців, бажання не тільки відчути радість творчості, але, перш за все, віддати своєму народові, своїй Вітчизні всю повноту життя або смерті, кажучи словами Миколи Бажана.

Це стосується й Юрія Юр'євича Шовкопляса, автора «Інженерів», «Людина живе двічі», «Лікарю, вилікуй себе самого». Він працює неспішно, вимогливий до себе і до своїх героїв. У цій вимогливості — не сухуватий раціоналізм, але жорстока самодисципліна. І тому спалах емоції вражає незрівнянно гостріше, ніж у іншого, нестримно ліричного письменника. У багатьох сучасних українських художників-прозаїків у далекому чи недалекому минулому — робота над віршем. Чи писав вірші Юрій Шовкопляс? Можливо, що й писав. Але він переконаний прозаїк. Логіка його романів довершена. Цього письменника не захопить якась ефектна подробиця. Розуміння літератури як школи життя підсилене ще й значним досвідом партійної роботи. Він — письменник-вихователь. Виховує художніми образами, справедливи-

ми ідеями, що визначають характер і зміст його творчості.

Герої — члени партії й безпартійні, мають за найвищу мету свого життя боротьбу за комунізм. Їх характеризує вірність обов'язку, висока моральна чистота, справедливість, витримка, щира увага до людини.

Восьмий зошит

ІСТОРІЇ, ЯКІ ЩЕ НЕ СТАЛИ ЛЕГЕНДАМИ

1

Він ніколи не знав спокою, та й не шукав його.

Любив обмірковувати задуми, простежувати долі героїв своїх книг на тлі вулиць великого міста.

Поміж його друзів — письменники, з якими разом починав, разом закладав основи української радянської літератури,— творці яскравих книг про місто й село. Він знав село, багато писав про його людей. І останній його роман — «Земля велика» — про звершення колгоспних трударів. Голоси Києва, що сповнювали його робочу кімнату, сприяли творчості. Поміж його друзів — працівники міста й села. Їм присвячував він своє дарування, неспокій днів і ночей, адже так часто стрічав світання з пером у руці. Він працював багато. Може, в когось з його однолітків більше томів, та в кожен рядок він вкладав значний життєвий досвід, пристрасний неспокій. Його книги, з давніх починаючи, привертали увагу читачів, викликали дискусії, іноді дуже гострі.

Одна з його ранніх книжок має назву: «Іменем українського народу». Він розумів глибоку відповідальність художника перед народом. Як треба працювати, як заглиблюватися в дійсність, щоб мати на це право!

І кращі його книги живуть ось уже скільки років.

Для мене найзначніший його твір — це роман «Народжується місто». Письменник вертався до нього неодноразово. Хоч перед тим як приступити до роботи, зібрав неосяжний матеріал про життя індустріального велетня.

І справа не тільки в стосах списаних блокнотів і загальних зошитів. Глибоко проникся він безсмертною романтикою творців першої п'ятирічки, пролетарів з дідапрадіда, селян, що ставали висококваліфікованими робітниками. Ця книга реалістична і разом з тим на диво поетична.

Така вже була вдача у нашого Олександра Івановича Копиленка, таким він живе в серцях своїх друзів, що навіть на вечорах, присвячених його пам'яті, пригадуються різні бадьорі, веселі, життєстверджуючі історії, на які було багате його життя. І говорять про нього так, ніби він оце тільки вийшов із зали чи спізнився на цей вечір. Таке з ним нерідко траплялося.

Був він міцний, енергійний, завзятий.

2

Зараз ми одчалимо: третій гудок.

Та ще хтось біжить до трапу. Чи не спізниться? Коли б тут з нами був Олександр Копиленко, не вагаючись, кинувся б він отому незнайомому чоловікові назустріч, простягнув би йому руку, допомагаючи перескочити через небезпечну смужку, що вже відділяє палубу від причалу. Я знаю добре цю рису його вдачі, мені самому випало відчувати підтримку його надійної руки.

З його бурхливою, непосидючою вдачею написати стільки книг!

Життєва спостережливість, талант кипіли в ньому.

Він устигав багато.

І працювати над своїми книгами... І стрічатися з читачами. І віддавати годину-другу зустрічам з друзями за келихом вина.

«Мати в мене надзвичайна... Вона зовсім неграмотна жінка, але знала ціну науці і з усіх сил билась, щоб ми всі вчились, і з чудовою наївністю розповідала мені, чому так добре, коли людина навчена різних наук. Вона підтримувала в нас невгасимий запал до навчання, до книжок, до світла».

Він іноді згадував слова матусі: на світі все можливе, ось тільки неможливо залізти на небо. Цей вислів він кладе в уста одного з симпатичних йому персонажів роману «Земля велика».

Сім'я була велика,— «вижило тільки шестеро», — як він розповідав, батькові заробітки були малі. І, кінчивши приходську школу, майбутній письменник і мріяти не міг про те, щоб вчитися в гімназії. Довелося вступити у вищепочаткову школу.

В одній з своїх автобіографій Олександр Іванович, розповівши про роки навчання у червоноградських школах, а тоді в учительській семінарії, згадав про перші роки самостійного життя.

«Спочатку на залізниці вантажив у пакгаузи зерно, макуху тощо, а потім перейшов у хімічну лабораторію дослідної станції, бо мав великий нахил до біологічних наук...

Року 1920 вступив до Харківського університету, що мав тоді гучну назву «Академія теоретичних знань». Потім академію перейменували в Інститут народної освіти (ІНО). Там і вчився на біологічному факультеті до 1925 року. Та біологом не став».

Проте глибока цікавість до всього живого в природі лишилася прикметою Копиленкової творчості. В його романах, повістях, оповіданнях картини природи не узагальнено-умовні, як то нерідко трапляється, а глибоко конкретні. Він бачить землю не умовною, а живою. Не просто птах, не просто дерево, не просто білий світ...

Він любив людей, які люблять землю, її невичерпну щедрість, її красу. Його герої — вчені, колгоспники, будівельники, вчителі...

Коли в двадцятих роках молодий Петро Панч з рідних Валок переселився до Харкова, він отаборився в одній кімнаті з двома молодими літераторами, двома давніми друзями, які потоваришували ще на шкільній лаві.

Олександр Копиленко й Іван Сенченко разом захоплювалися хорошими книжками, разом поринули в письменницьку творчість. Деякий час разом мешкали в одній підвальній кімнаті і разом увійшли в історію радянської літератури.

Молодий Сенченко:

«Як прийшла зима поволі, через осінь, так і пройшла, зітхала-плакала в димарі, намітала замети, а потім ущухла в яру...»

Іван Сенченко любить м'які переходи, півтони, він пише не олійними фарбами, а аквареллю.

У діях Копиленкових героїв бурхливість почуттів, лють і любов переплітаються тісно.

От як змальовано переживання одного з героїв молодого Копиленка: «Я повесні гублю спокій свого життя. Мені хочеться чогось невідомого — широких просторів, фіолетових далей, важких чорних степів, землі, землі свіжої, чорної, безкрайої...»

У творчому доробку Олександра Копиленка — оповідання, повісті, романи і п'єси, твори для дітей, статті і рецензії... Творчих планів у нього вистачило б і тоді, коли б він прожив і сто років. Він не дожив до шістдесяти, але встиг написати багато.

Син робітника, він рано почав заробляти на хліб. І головні герої його творів — рядові трудівники, скромні, віддані своїй справі, своєму народові радянські люди. Письменник завжди писав про них із щирою любов'ю і безмежною пошаною.

Був іще початкуючим новелістом, коли досить активно виступав з рецензіями на театральні вистави, які теж відзначались запалом. Така вже бурхлива його вдача.

А втім, його відгуки на вистави театру імені Івана Франка допомагають тепер мистецтвознавцям повніше відтворити картину культурного життя тодішнього Харкова.

Не один вечір минав у суперечках: хіба дружити — це тільки погоджуватися? Для Копиленка дружити — означало перш за все шукати істини, тобто вірного, потрібного людям шляху в житті, у творчості. Звичайно, і йому випадало помилятись, звичайно — і таке траплялося,— що друг ставав чужим...

Поміж його найдавніших друзів, з якими зблизився на початку літературного шляху, був Володимир Сосюра.

Тоді ж, замолоду, література звела його із Остапом Вишнею, із молодим газетним карикатуристом Олександром Довженком.

Виходячи вранці на вулицю, Копиленко перш за все підходив до газетної вітрини, аби пробігти останні новини. І засмучувався, коли там висів старий номер газети.

Пригадуючи ті роки своєї молодості, казав:

— Як побачу, що перед вітриною юрмляться люди, вже знаю — у сьогоднішніх «Вістях» вміщено «усмішку» Остапа Вишні.

Він часто говорив про Михайла Коцюбинського, та мені уявляється, що ще частіше він перечитував Івана Франка.

Похмура дійсність оповідань великого львів'янина про стару школу, чи не допоможе вона радянському письменникові яскравіше розкрити світлу шкільну дійсність наших дітей.

Коли в Центральному Комітеті комсомолу України стало відомо, що тяжко хворий Микола Островський працює над книгою про бойову юність свого революційного покоління, виник намір звернутися до когось з видатних українських письменників, щоб той допоміг початкуючому літераторові.

І перш за все запропонували Олександра Копиленка. Копиленко зразу ж погодився.

Але так склалися обставини, що інші письменники були першими читачами роману «Як гартувалася сталь».

Від цього не применшилася любов і увага Олександра Копиленка до творчості того натхненного і мужнього письменника.

У статті, присвяченій подвигу Павла Корчагіна, він писав:

«На превеликий жаль, не пощастило мені розмовляти з Островським, але всі ми розмовляємо з ним, читаючи його книги, в яких б'ється велике серце борця, патріота, будівника комунізму».

...У Москві йому випадало стрічатися з багатьма видатними російськими письменниками, а поміж них — з Олексієм Миколайовичем Толстим, таким же пристрасним життєлюбцем, як і Олександр Копиленко.

З творів Олексія Толстого йому найбільше припало до серця «Дитинство Микити». Як розповідав Олександр Іванович, він читав ту повість кілька разів і деякі її сторінки знав напам'ять.

А там у його душу ввійшло ясне, мальовниче слово Максима Рильського. Знайомство це швидко переросло в міцну дружбу, що тривала до того тужного дня, коли Максим Тадейович прийшов у письменницький клуб, щоб назавжди попрощатися зі своїм любим Олександром Івановичем.

Людинолюбом називав його Максим Рильський. У тій школі, в якій Олександр Іванович проходив цю науку, Максим Рильський був першим.

Молодого Копиленка захоплювало крилате, яскраве і таке бунтівниче слово молодого Всеволода Іванова.

Згадуючи ті роки, посміювався:

— Коли з'явився у моєму побуті перший телефон, то я спитав у монтера, що його встановлював: чи не може він мати номер 14-69, на честь назви відомої п'єси Всеволода Іванова.

У ті роки, коли, натхненний творчим подвигом будівників Харківського тракторного заводу, він працював над романом про соціалістичне місто, не один вітчизняний письменник, занурюючись у подібний матеріал, шукав нових художніх засобів для зображення нових героїв.

Поміж них українському романістові найближчим був чи не найскладніший з сучасних майстрів — автор «Соті», «Скутаревського», «Дороги на океан». І цікавість до Леоніда Леонова автор роману «Народжується місто» зберіг протягом усього життя.

Цю книгу написано густо, фарби покладено виразно, контрастно. Образи правдиві, вуглуваті, сповнені життєвих суперечностей, психологічно заглиблені.

Одна з ранніх Копиленкових книг звалася «Буйний хміль», пізніше він видав збірку «Твердий матеріал». У цьому співставленні відкривається характерна ознака письменника. Його «буйна», лірично-пристрасна манера розповіді і любов до життєво правдивого «твердого матеріалу».

Теперішні школярі одержують оцінки за свої знання від п'ятірки і нижче. Тоді були інші визначення: задовільно, незадовільно, добре, дуже добре... Було ще й «посередньо», це відомо мені з власної практики.

Не один читач оцінював роман Копиленка його ж назвою: «Дуже добре».

Спільна праця в літературі для дітей зблизила його з найулюбленішим письменником молодого покоління Аркадієм Гайдаром. Приїжджаючи до Києва, творець «Тімура» перш за все поспішав до Копиленка. Вони обоє належали до завзятих пішоходів. Протягом дня їх можна було стріти в різних кінцях Києва. І на дніпровій кручі, і біля клубу машинобудівників, і в тихих провулках.

Успіхи товаришів по перу радували Копиленка.

Успіх роману «Дуже добре» був такий, що коли стало відомо: Копиленко закінчив нову книгу, в якій роз-

повідає про дальші події у житті своїх юних героїв, то до письменника поспішили працівники різних редакцій.

І я, працюючи в редакції київської «вечірки», захопивши з собою для підтримки давніх знайомих Олександра Івановича — журналістів, вирушив у «відрядження» з вулиці Леніна, № 19 до будинку № 68 по тій же вулиці.

Він стрів нас на порозі своєї, тоді невеличкої квартири. Мабуть, того дня там здійснювалося «генеральне прибирання», бо всі речі були ніби зрушені з місця. Книги лежали на підвіконнях, на підлозі, на столі й стільцях. І в цьому безладді господар виглядав, як той досвідчений моряк у бурхливому морі: в його очах світилися веселі вогники. Він стрів нас дружньо і тут же вручив по добрячій тарані «власного виробництва». Швиденько вибрав кілька сторіночок з пухкого рукопису:

— Коли редакторові не сподобається, поверніть, бо цей примірник підготував до журналу... Не забудьте!.. В кожному разі відтепер, як побачите рибину, згадаєте початок нашого знайомства...

Напружений драматизм, властивий його прозі, примусив Копиленка взятися за п'єсу.

А може, навпаки, його давня пристрасть — театр — сприяла тому, що його проза — романи і оповідання — відзначається гострим зіткненням характерів, міцними сюжетами.

Як би там не було, неважко уявити собі виставу, яка з'явилася б у світ при більшій увазі театру до його оповідань, до романів. Може, інсценізація «Визволення» і розпалася б на окремі епізоди, та вже «Народжується місто» могло б стати основою для хвилюючої і значної вистави.

Він, давній друг театру імені Івана Франка, писав про цей славний колектив ще в 1923 році. Його захоплювало мистецтво Чистякової, Крушельницького, Куманченко, Сердюка, Покотило, Криницької та інших майстрів Харківського театру імені Шевченка.

У Києві, як завжди, з великим успіхом гастролював театр ім. Т. Шевченка. Вистави відбувалися у приміщенні театру імені Лесі Українки. Іван Сергійович Паторжинський жив на Пушкінській вулиці, через дорогу від театру. Того вечора артист почував себе недужим і вийшов подихати вечірнім повітрям.

Підійшов Олександр Іванович Копиленко, з яким артист у давніх дружніх відносинах.

— Куди поспішаєте?— спитав артист.

— Поліну Куманченко дивитись, — пояснив письменник.— Ходімо разом.

— На жаль, не можу! В театрі задуха, а мені потрібен озон, щоб кров жвавіше грала!

— Як хорошу актрису побачите, кров помчить, мов у вісімнадцятирічного!

— Та не переконуйте! До того ж у драматичні артисти не збираюсь. І п'єс, як ви, не пишу.

Копиленко не хотів спізнюватись на виставу. Потиснув руку співакові і поспішив у театр. Увійшов він до ложі, коли в залі вже погасла електрика...

Кінчилась перша дія.

— Хороше,— почув він,— справді хороше!..

Копиленко озирнувся. Прихилившись широкою спиною до стінки, Іван Паторжинський поблискував добрими усміхненими очима.

— А як вона: і гнівно, і ніжно... Я й забув, що в театрі задуха. Спасибі, друже, що переконали. Знаєте, що в мистецтві Куманченко найзначніше? Те, що мистецтва цього не помічаєш!.. Та ви, мабуть, про це давно знаєте...

— Давненько!— весело погодився письменник.

На тій виставі був присутній автор п'єси разом з одним письменником. Гостеві сподобалась гра Поліни Куманченко. Коли в останньому антракті я переказав їй, що іноземець, не знаючи української мови, зрозумів, завдяки її талановитій грі, характер образу, який вона створила, Поліна Володимирівна зняла з шиї разок намиста і подарувала мені на згадку про ту виставу. Олександр Іванович, з яким ми разом залишали театр, здивувався: звідки в мене раптом з'явилася ця чарівна дівоча прикраса? Здається, він навіть трохи позаздрив мені (хоч ця риса аж ніяк не була властива його вдачі, щедрій на добро).

Ми ще стояли разом біля театру, коли молода жінка з важким чемоданом підійшла до нас:

— Як до вокзалу дістатися?

Поки ми йшли до тролейбусної зупинки, розповіла, що вона родом з Чернігівщини, гостювала у батьків, а тепер вертається у Казахстан — там її чоловік і донечка.

Копиленко мовчки глянув на мене, та щось таке було в його погляді, що я враз зрозумів. І діставши з кишені намистечко, яке тільки-но одержав у дарунок, і, легенько зітхнувши, простягнув жінці.

— Вашій донечці.

— О, як зрадіє моя маленька!.. Що ж я їй поясню, від кого цей царський дарунок?

— Дівчині, що зростає в казахстанських степах, од дівчини з степів України,— сказав Олександр Іванович.

Були в нього друзі і поміж оперних співаків: Микола Частій — земляк Петра Панча, теж з Валок, Оксана Петрусенко і Зоя Гайдай...

Звичайно, він і раніше часто бував у театрі для дітей, дружив з його художнім керівником, неспокійним, вічно шукаючим Костем Кошевським, цінував акторське обдарування Жевченко, Чайки, Раїсової, Лисянської, Нелідова, Роста, Омельчука, Фаріновського, Павлена...

А втім, кожен артист цього гарного колективу був певен, що на черговій прем'єрі поміж її глядачів буде і цей дружньо-вимогливий письменник.

Згадавши молоді свої роки, писав рецензії на вистави театру для дітей. Особливо високо оцінював гру Михайла Роста у мольєрівському «Скапені». Олександр Іванович часто відвідував репетиції цього театру, коли готувалась прем'єра «Сорочинського ярмарку». І траплялося йому, влаштувавшись в куточку затишного фойє з водограєм у центрі, провести годину-другу в дружній бесіді з композитором Іллею Віленським, з літераторами, що брали діяльну участь у роботі театру, — Всеволодом Чаговцем, Іваном Неходою, Матвієм Талалаєвським...

Дні готування вистави «Десятикласники» стали для нього тривожно святковими. Він чекав на прем'єру з нетерпінням юнака, що виглядав свою кохану.

І, стоячи на сцені поміж щасливо збуджених учасників вистави, він не втримався і міцно поцілував Жевченко, Лисянську, Омельчука...

Вистава пройшла прекрасно, принесла йому великий успіх. Про цю роботу в театрі для дітей писали всі газети, вітаючи автора і акторів.

...Червоноградець, він вважав Харків своїм рідним містом — тут почалася його письменницька біографія

(спершу вірші, статті про театр, а тоді проза), та як з берегів Лопані переселився на береги Дніпра, відтепер його героями стали мешканці Києва, найчастіше молоді його мешканці. І сам Київ, його минуле і сучасне, його вулиці і завулки, площі і сквери оживатимуть на сторінках романів нещодавнього харків'янина.

І, розповідаючи про героїню свого останнього роману, підкреслить, що вона любила своє місто, в якому виросла, де пережила стільки радісних, неповторних днів, а також і сумних, бо вони бувають у житті кожної людини.

І ось жорстоке, та не безнадійне прощання письменника з рідним містом.

З того першого дня, як він з групою українських учених, артистів, музикантів і письменників опинився в Уфі, почав Олександр Копиленко штурмувати різні відповідні установи з проханням надіслати його в одну з фронтових редакцій.

Йому обіцяли, але пропонували трохи зачекати.

Не сиділося йому в своїй тісній хатині на тихій вулиці Худайбердіна.

У своєму підбитому лютим уфімським вітром «семисезонному» пальтечку, в старому крислатому капелюсі, який теж надто умовно захищав його голову від морозів, він бігав з кінця в кінець Уфи, виступав у госпіталях, збирав матеріали для нових оповідань, виконував різні завдання Спілки письменників.

Він писав багато — повернувся до близького йому жанру оповідання. Видав збірочку «Батько», їздив по заводах і селах Башкирії.

І все тягся туди, на фронт.

І ось, нарешті, прийшов виклик з Москви. Запрошували на посаду редактора радіостанції «Радянська Україна». А через недовгий час туди вирушив його давній друг Петро Йосипович Панч.

Фронт тоді проходив під Москвою.

У Москві він працював багато. Зранку в Радіокомітеті, де разом з Петром Панчем і Дмитром Білоусом готував радіопередачі для партизанів, для тих, хто опинився у тимчасовій фашистській неволі, для евакуйованих на схід заводів і колгоспів з України. А ночами писав. У Москві він написав багато оповідань про звитягу і беззавітну вірність радянських людей.

Їх друкували українські журнали і газети, їх перекладали на російську мову для газет «Известия», «Труд».

У солдатській вицвілій сорочці вбігав він до Спілки письменників, щоб побачитись з кимось із давніх друзів, що оце приїхали з фронту чи вирушали на фронт. Андрій Малишко, Іван Ле, Михайло Тардов... Михайло Свєтлов, Йосип Уткін, Борис Горбатов...

На милій йому своєю історією Трубній площі (пригадаймо оповідання Чехова про неї) у старому готелі розмістився гуртожиток працівників різних українських організацій, що діяли тоді в Москві.

Там же було відведено по кімнаті журналам «Перець» і «Україна».

Од навального руху Олександра Копиленка, що вбігав сюди, здіймався вітер, злітали зі столів сторінки рукописів.

— Як посуваються справи? Маєте цікаві матеріали?

— Та дещо маємо,— не без потайної гордості відгукувався Юрій Смолич, радо стрічаючи давнього друга.

Олександр Іванович брав аркушик, на якому було занотовано зміст майбутнього номера. Чулося його бурмотіння:

— Сосюра, Рильський, Довженко. Добре, дуже добре...

«Дуже добре» було не тільки назвою його популярного роману, але і його ставленням до гарних людей, до їхніх звершень.

Він міг би запропонувати журналу і якесь із своїх нових оповідань, що завершив на той час. Але вирішив виступити у першому номері з публіцистичною статтею, вірніше, фейлетоном «Невідомі тварини», що була як снайперський постріл бойового письменника у ворога.

П'ять збірок оповідань, які Копиленко видав у роки війни,— це значне розкриття життя радянських людей, їхньої боротьби на фронті і в тилу за волю рідної землі.

...У групі київських журналістів він побував у військах, що штурмували Берлін.

В кінці двадцятих років, побувавши за кордоном, він написав нарис «Два Берліни».

Тепер він побачив, до чого привів німецький народ гітлеризм, оце огидне породження імперіалістичного хижака.

Повернувшись на Батьківщину, вирушив у нові мандри по південних областях України.

Разом з Максимом Рильським попоїздив по Одещині, Херсонщині...

Глибоко переживав загибель Якова Качури і Аркадія Гайдара, Миколи Трублаїні, Михайла Гайдабури, Юрія Корецького...

Після одужання від тяжких ран прийшов поет-партизан Платон Воронько до письменника, якого давно любив, чиї книги добре знав, і сказав йому кілька добрих слів подяки.

Та поетові цього здалося замало. Дістав низку з дерев'яними кульками — католицькі «чотки», що якимось чином опинилися в його похідному лантушку, — пробачився за скромний подарунок і вручив Олександру Івановичу.

— Буду перебирати ці кульки і про друзів згадувати!— зрадів Копиленко.

— Тоді треба, щоб цих кульок було разів у десять більше!— почувши про це, зауважив Валентин Бичко.

І мав рацію.

Його п'єса «Чому не гаснуть зорі» зацікавила багато театрів.

І знову настали для нього урочисто-тривожні святкові дні.

...Поміж авторів перших статей на його перші книги — Микола Терещенко.

Не так часто вони стрічалися, але кожне побачення було радісним для них обох.

— Як вас зустріну по дорозі в якусь редакцію, то певен, що матиму успіх,— каже Копиленко, затримуючи руку Миколи Івановича.

— От і обрадували мене... Отже, скоро щось новеньке почитаємо?

— Ще сам кінця не бачу. Хоч сам себе переконую, що коли надто ворожити над кожним реченням, забудеш, що хотів сказати цілою сторінкою. Та мені ж відомо, що Лев Толстой багато разів переписував «Війну і мир», звичайно, від цього були виграші, а хіба зовсім не було втрат у безпосередності?

...Вони обидва тоді були молоді, два Олександри Івановичі — Білецький і Копиленко, дослідник літератури і прозаїк.

У яскраво талановитому, багатому на дотепні спостереження і тонкі аргументовані висновки огляді «Про

прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року» Олександр Білецький, аналізуючи творчість видатних молодих прозаїків, відзначив успіхи оповідань Копиленка, відверто сказав про їхні недоліки, окреслив початок його письменницького шляху:

«Від лірики і патетизму — до реалізму, хоч він ще й перетворюється на примітивний натуралізм, від лірики, облямованої, майже безсюжетної повісті — до сюжетного (див. особливо «Веселу історію») оповідання, написаного справжньою прозою; від героїв схематичних і традиційних — до типів, що постають у всій своїй життєвій яскравості».

І от вони дружньо бесідують.

Білецький розповідає таку кумедну історію:

З'явилася до нього додому одна — як сказати на критика жіночої статі — «критичка». І повідомила, що має до нього прохання.

В одній редакції їй замовили статтю, в якій треба розкритикувати помилки Білецького. Оскільки часу на виконання цього доручення в неї обмаль, вона і просить самого Олександра Івановича підказати, у яких з його робіт найбільше помилок.

— Жвава молодичка!— зауважив Копиленко.

— Не така вже й молодичка. Довелося витратити на неї майже годину, бо поки виклав перед нею свої роботи та ще попідкреслював олівцем, де, як я тепер розумію, є хибні твердження...

Посміялися вони дружно, а тоді Білецький сказав:

— Заздрю я вам, Олександре Івановичу. Що після мене лишиться? Десяток передмов, сотня рецензій на кандидатські та докторські. А ви скільки понаписували. І як вас знають, читають!..

— Щось боюся, що ви моїх книг вже давно не читали... А ось про...

— Що вам сказати, любий Олександре Івановичу. Письменник, про якого ви зволили згадати, володіє казковою здатністю: він сам вірить у те, що він визначний майстер слова і вміє примусити повірити в це і нас, критиків... Мов отой маленький Цахес, про якого розповів похмурий фантаст Теодор-Амадей Гофман... До речі, ви давно перечитували його «Серапіонових братів»?

— Давненько,— відказав Копиленко,— майже тоді, коли захоплювався творчістю того невеликого об'єднання

російських письменників, що прибрало собі назву «Серапіонові брати»... Молодість, нерозважна молодість... А наша химерна, м'яко кажучи, редакція «Літературного ярмарку»? До чого ж на справжньому ярмарку цікавіше, ніж у плутаних наших писаннях!

— «А ярмарки я полюбив з дитинства...»— почав Білецький, і Копиленко закінчив той незвичайний вірш Максима Рильського:

— ...«За їх веселу людську метушню, святковий гомін, любий запах дьогтю, та сіна, та махорки з вишневим солодким листом, кінський гострий дух і розмаїтість буйних фарб мінливих...»

Максим Тадейович Рильський любив Олександра Івановича і як людину, і як письменника (дозволимо собі такий штучний поділ,— він все ж таки припустимий, бо в нашому середовищі є цілком симпатичні люди, та саме як літератори вони безнадійні, і, навпаки, трапляється, що у справжніх майстрів слова є мало симпатичні риси вдачі).

Отже, Максим Рильський, який любив і з любов'ю читав Копиленка, напівжартома твердив, що найкраща з його книг — це збірка новелок з життя птахів і тварин «Як вони поживають».

Якось я спитав у Юрія Івановича Яновського, яка з Копиленкових книг йому найбільше до вподоби.

Між цими визначними майстрами слова не було палкого товаришування, може, тому Яновський відказав дуже лаконічно:

— «Народжується місто». Це майже казка. Роман-казка.

Майже казка?

Знаючи, що Юрій Іванович високо цінує жанр казки, я перечитав Копиленків роман, не забуваючи про це визначення.

І вже на перших сторінках:

«В цьому тимчасовому будинку і речі здавались тимчасовими. В другій кімнаті, куди вийшла Рая, столи стояли нерівно. Вони ніби гуляли і забули, де їхнє місце. Вони жили самостійно».

І в Тані є казковість: вона рвучко підвелася, «гумовий дощовик засичав на ній».

Хіба не так було б змальовано в казковій повісті зовнішність людини антипатичної: «Микита побачив перед

собою високого незграбного чоловіка з бородою пірата, в старомодному пальті, в капелюсі клоуна»

Так, це, мабуть, точне спостереження.

Казка в цілому. Справді казкові перетворення рідної землі здійснюють радянські люди. І казка в деталях.

Дівчина Рая у своїй зовнішності майже ота казкова «дюймовочка».

А ось інша героїня книги — Таня з дивним прізвищем Кааб:

«Голос її нагадував про одвертість, ніби примушував згадувати якісь забуті хвилини свого життя. Може, найкращі, найсвітліші хвилини. А коли їх не було, хотілося щось вигадати легкою летючою фантазією».

Хіба це не казкова властивість?

А ось робітники, голова будкому Кущоба. Майже казковий велетень. Він непокоївся: а що, коли зіпреться на стіну, чи не завалиться?

А ось Неїжмак:

«Цей стрункий, з легкою ходою чоловік мав надзвичайну властивість з'являтися завжди там, де він був найпотрібніший».

Справді казкова властивість у цієї цілком реальної людини, прекрасно виписаної.

І в цілком реалістичних оповіданнях для дітей живе подих казки.

На початку 1941 року Олександр Копиленко опублікував оповідання «Справа № 77», воно про лихо, що скоїлося в сім'ї прокурора Гончара через його неувагу до сина Антона.

Про біду в сім'ї прокурора Чуйка, яка сталася через його неувагу до виховання своєї дочки, розповість Юрій Яновський через десять років.

Книги Юрія Яновського мов написані аквареллю. І його портрет, уявляється мені, вимагає саме цих фарб.

А Олександр Копиленко ніби користувався олійними фарбами, а може, вірніше буде сказати, що його мистецтво нагадує роботу різцем.

І зовнішність його, це знову ж таки дуже суб'єктивне відчуття, потребує уваги і натхнення скульптора.

Поставив я поруч цих двох художників слова, бо мені здається, що в їхніх творчих манерах особливо виразні дві протилежні стильові манери.

Замолоду вони обидва писали вірші.

Певна умовність, властива поезії, відзначає величезні здобутки романтичної прози Юрія Яновського. Проза Копиленка, коли можна так висловитися, більш земна.

— Слухайте, книжнику, от я чув, ви викладали свою теорію про те, як народилася «Історія попільниці» Юрія Яновського. Молодий Чехов казав Короленкові: «Можу написати оповідання про що завгодно...» Узяв у руки попільницю: «Хочете, напишу про оцю попільницю...» І ви вважаєте, що молодий Яновський здійснив цей намір Чехова? А можу вам підкинути інший варіант. Пам'ятаєте вигук молодого Маяковського: «На попільниці черепи!» От Яновський і реалізував цю метафору в романтичному сюжеті. І що ж? Це хіба краще пояснює характер творчості Яновського? Подібності тільки відводять, а розбіжності все ж таки відкривають трохи більше.

Він посміювався:

— От вам ще один «значний» факт для аналогії — у Копиленка Неїжмак, у Яновського Макодзьоба...

Давненько я чіплявся до Остапа Вишні з тим же питанням:

— Що вам найбільше до вподоби з написаного Копиленком?

Павло Михайлович відбувався весело:

— Усе! І перш за все душа Сашкова.

Я не відставав.

І тоді Павло Михайлович сказав:

— Я думаю, скільки радості подарував Олександр Іванович своїм «Сонцем». Мені самому, як почитав «Адмірала», схотілося стати мореплавцем!

А Юрій Смолич так оцінив «Перше кохання»— оповідання Олександра Копиленка, яке було закінчене в переддень війни: «Оповідання це чарує вивершеністю мистецької форми—витончено економною, з виразною деталлю, оповідання це зворушує змістом — старим як світ, але вічно юним описом першого дитячого кохання».

А Юрій Дольд-Михайлик, що очолював видавництво «Радянський письменник» на той час, коли Олександр Копиленко працював над новою редакцією роману «Лейтенанти», у відповідь на моє запитання захоплено говорив про густий соковитий мазок пензля цього видатного художника слова. Через кілька років Юрій Петрович написав: «Копиленко дуже добре розуміється на живописі. Його, хай нечисленні, але змістовні статті на цю

тему виявляють добру обізнаність і чудовий смак письменника. Чи не цим пояснюються лаконічні, але граничнo виразні описи природи, вміння так намалювати зовнішній образ героя, що читач надовго запам'ятає кожного з них».

А справді! Перші ж слова «Лейтенантів» схоплюють в обійми міцно і владно: «Вогкий вітер легко прилітав із засніженої темряви. Здавалось, вітер дме з колодязя, над яким нахилився Данило, і спостерігає лискучу цяточку свіжої води. Ставало жарко йти.

Брів синій вечір. І зразу навколо впала ніч. Кошлатий туман звисав розпатланою бородою, потім зникав. Синя, синя ніч, тиша. Нетерпляче серце підганяло Данила...»

І ми вже чуємо калатання серця того Копиленкового героя.

Минали місяці, він не бачився з Іваном Сенченком, та чи міг він байдуже пропустити бодай невеличке оповідання письменника, з яким зв'язано стільки в житті, в літературній праці. Не так часто стрічався він з Павлом Тичиною, та книги Павла Григоровича були йому рідні. Він був уважний до творчості Павла Усенка і Василя Кучера, Вадима Собка, Віталія Петльованого, Василя Земляка і багатьох інших, сивих і молодих...

Повернувся з Москви Андрій Малишко. Він повен вражень од зустрічі з Ярославом Смеляковим. Копиленкові цікаво почути про цього московського поета, якого він читає давно.

Копиленко питає:

— Андрію, а кого він знає з українських поетів?

— Багатьох!

Він не просто любить вірші Андрія Малишка. Він полюбив і самого поета. І не тільки поета, але і його гарну маму і його гарного батька. Завітає до Малишка... Андрія немає... Він сяде на кухні, курить, дивиться, як стара щось робить, розпитує її, сам щось розповідає. Він сумує без своєї мами.

Олександра Івановича знайомлять з Назимом Хікметом, що на день-два приїхав до Києва.

— Я мало прожив тут у вас, але скільки тепер житиму, це місто на горах буде в моїй душі. Воно пройняте поезією. Мені здається, що всі тут поети. А що вже казати про Рильського, Малишка...

Копиленкові радісно це чути. Він любить Київ. Рильського, Малишка...

Йому радісна й зустріч з Леонідом Смілянським.

— Та ось збираюся назвати свій новий роман вашим іменем,— стримано всміхається Леонід Іванович.

— Саме моїм?— перепитує Копиленко.

— Ну, можна вважати, що і Пушкіновим...

— А може, на честь Фадєєва чи Корнійчука... Як-не-як керівники наших письменницьких організацій...

Вони досить мляво перекидаються м'ячем жартів, ніби відтягаючи початок справжньої гри, коли розмову про літературу можна порівняти з будь-якою грою, чи це шахи, що вимагають мудрості, чи футбол, який потребує спритності.

3

Копиленко розмовляє з автором перекладу:

— Мені прислали на рецензію ваш рукопис. В ньому немало огріхів. Я їх попідкреслював. Вони торкаються вас, а не вашого редактора. Тому і виправте їх, перш ніж він злякається моїх зауважень... Я роблю так і тому, що ви перекладали з любов'ю, і тому, що знаю того редактора: він любить тільки себе.

...Протягом багатьох років Олександр Іванович мав клопітке навантаження: голова ради Будинку літераторів у Києві. І виконував він ці свої обов'язки охоче, вміло, якось весело.

Він не часто виступав на літературних вечорах. Але коли його запрошували до школи чи піонерського клубу, Копиленко ладен був дістатись у протилежний кінець міста, знаючи, що там зібрались юні слухачі, які хочуть почути «живого» автора «Дуже добре» та «Десятикласників».

Успіхи товаришів по перу радували Копиленка.

Він добре знав історію рідного народу і тому часто був першим критиком нових історичних книг. Відомі творці історичних романів Петро Панч та Іван Ле завжди були готові прислухатись до його зауважень, ділилися з ним своїми планами. Копиленко був редактором роману Антона Хижняка «Данило Галицький»— автор одержав од нього немало корисних порад.

Вони любили стрічатися з ним, нові сили нашої літератури! Бо ж Олександр Іванович розмовляв з ними по-товариському, нічим не підкреслюючи свого поважного місця в літературі. Він розповідав про дуже цікавих людей, з якими зустрічався, розповідав яскраво, з точними деталями.

Що й казати! Він знав Максима Горького!

У Петра Павленка можна прочитати, що Горький в розмові з радянськими письменниками менш за все говорив про фабулу, сюжет.

Він не любив вузько професіональних, технологічних розмов про літературу. Його захоплювали проблеми загальні, тематичні. Цікавили ідеї, цікавило, про що письменник розповідатиме своєму читачеві, куди його кликатиме.

Олександр Копиленко підкреслював:

— Олексій Максимович бачив твір у цілому і в деталях. І охоплював усе єдиним поглядом творця.

Давні друзі — Максим Рильський, Петро Панч, Юрій Смолич, Іван Сенченко, Юрій Дольд-Михайлик та інші письменники старшого покоління звали його коротко і ласкаво — Сашко. Молоді літератори, для яких він — один з досвідчених вихователів і порадників, шанобливо називали його Олександром Івановичем, але у своєму колі, обмірковуючи його слушні зауваження і цінні поради, дозволяли собі оте «Сашко».

Його добре знали хлопчаки — постійні відвідувачі пташиного базару на Подолі.

— Оно, бачиш, хто прийшов! Зараз купуватиме птахів і випускатиме їх на волю!

Коли ж вони дізналися, що оцей широкоплечий сивий чоловік написав надзвичайно цікаву книжку оповідань про птахів — «Як вони поживають», а крім неї, ще й немало повістей і романів, якими захоплюються їхні старші брати і сестри, то кожну його появу на базарі зустрічали як свято.

— Покажемо йому наших птахів! Він ще такого кенара не бачив!..

У Олександра Івановича гарний настрій — приїхав з Одеси симпатичний йому новеліст Олександр Батров.

— Будемо говорити за Чорне море, бички і Молдаванку,— сміється Копиленко. Вони будуть говорити про літературу.

...Книг у письменницькому кабінеті Копиленка, звичайно, багато. Але стояли вони не в тому добропристойному порядку, якого так додержуються у деяких квартирах, де ціниться книга за красиву палітурку і позолоту,— ні, то були розтріпані грубі томи з історії. На романах сучасників не важко знайти шрами від боїв — червоні підкреслення.

Якось Копиленко сказав:

— Не спалося, всю ніч читав Достоєвського. Ні, не так! Всю ніч читав Достоєвського і вже до ранку не заснув. Люблю його.

Я спитав:

— Поясніть, Олександре Івановичу, ви, такий життелюб, так високо цінуєте сонце в житті і мистецтві, усмішку, жарт, і раптом — Достоєвський? Мені не випадало бачити портрета Достоєвського, на якому б він усміхався.

— А між тим,— сказав Копиленко,— його герої і сміються, і всміхаються, і жартують. Правда, той усміх і ті жарти не світлі, як у Пушкіна...

Це я почув од Василя Земляка...

Він багато курив. Але не на вулиці — тільки під дахом. Оскільки ж Копиленко належав до активних пішоходів і бажання закурити охоплювало його і на вулиці, то він поспішав у якесь парадне і там жадібно викурював свою сигаретку.

Коли вам випадало в цей час бути поруч, то мали змогу почути багато цікавого:

— Здається, знову почну курити люльку. Так смачно про них читати. Люлька Тараса Бульби, люлька миру, яка оспівана в поемі про Гайавату. Люлька, про яку розповів Ян Неруда. Чумакова люлька з вірша Максима Рильського... Маю теж одну історію про власну люльку, яку подарував другові. Але друг виявився нещирим. І мені хочеться забути про ту люльку!

Він любив блукати по Києву і крокував по його вулицях, бурмочучи під ніс Сосюрині рядки:

Місто взяло в ромби і квадрати
Всі думки, всі пориви мої...

Неподалеку спинилась дівчина, чиста і дзвінка, мов березнева бурулька. І це враження не применшує оберемок жовтогарячого листя, який вона притискує до грудей.

— Хороша яка!— сказав Олександр Іванович.— Мені раптом уявилася вона через двадцять — двадцять п'ять років! На цьому ж місці! А навколо неї — ціла зграйка дітлахів, її дітлахів... З таких дівчат хороші мами виростають...

— Марійко!— почувся парубочий голос. Дівчина рвучко спинилась. Вона ще не нагледіла того, хто гукав до неї. Але вже всміхалась.

— «Усмішка схожа на поцілунок». Це сказано в якомусь з романів Анатоля Франса,— прошепотів Копиленко.— Я думав про таких щасливих дівчат, коли писав свою книгу про старшокласників.

Крокуємо далі.

Олександр Іванович зустрів старого суфлера театру імені Франка Левка Білоцерківського, що давненько готується опублікувати спогади про видатних майстрів сцени, з якими йому випало працювати. Білоцерківський спитав поради у письменника.

А он по той бік вулиці виникла огрядна постать любого йому композитора Данькевича. Обережно причинивши за собою двері, Костянтин Федорович спиняється, всміхаючись з тією легкою розгубленістю, що відзначає короткозорих людей, коли їх сліпить яскраве сонце. Композитор, мабуть, тільки-но слухав хорошу музику — на його обличчі так і відсвічувало нею.

Під'їхав «Москвич». Данькевича запрошували в машину. Він завагався, мабуть, хотілося походити. Але його переконали. І він поніс у машину своє важке, огрядне тіло.

А можна ще було подумати: Костянтин Федорович натягнув на себе машину, як натягують ватник. Олександр Іванович побажав і йому всяких успіхів.

— Гляньте, гляньте, — шепоче Копиленко,— яка «придзигльована» дамочка, як сказано в «Енеїді». Я привернув до неї вашу увагу заради того слова! Збагачуйте свій словник, збагачуйте!

Зустрівся критик.

— Усе йому не подобається. Як це у Вольтера? «Кандід або оптимізм!» А це — «Кандидат або песимізм!» Дуже любить давати поради нам, авторам. Такий, коли дати йому волю, намагатиметься підказувати льотчику, як вести повітряний корабель. А в самого стійкості не вистачає на цілу цигарку — поки викурить одну, встигне

двічі, а то й тричі змінити свої погляди. Вони в нього легші за дим...

— Цікаве сполучення — колір і настрій! В мемуарах Бенвенуто Челліні є такий вислів: «Він ніколи не знав, якого кольору страх». А в Миколи Садовського був такий вислів: «Од переляку чоботи побіліли!»

Він затримується перед вітриною магазину культтоварів, в якій біля чорнильних олівців та дитячих барабанів пришвартувався іграшковий кораблик.

Копиленко дивиться на нього з ніжністю:

— Нудно йому тут, на суходолі... Як образові з життя серед персонажів, що їх зліплено з уламків газетних статейок...

Ще не сіло сонце, та вже засвітилися ліхтарі. Дивне марево оповило місто, все стало тьмяним, неясним, мов у казці.

Зустрілись ще двоє молодих авторів. Задумів у них багато. І щоразу нові, виникнувши, рішуче і владно відштовхують своїх попередників у сутінки забуття.

Олександру Івановичу подобаються їх фантазування. Але біда молодих колег в іншому: надто швидкоплинні й поверхові, вони не встигають зачепитись за реальні враження і витягти їх з ріки спостережень, спогадів.

Він спиняється перед афішею, на якій літерами різної величини надруковані прізвища учасників естрадного концерту.

Найбільшими: Тарапунька і Штепсель.

Він усміхається. Я питаю:

— Вам подобаються ці артисти?

Він не заперечує.

— Тарапунька!— каже він. І якась особлива ніжність офарбовує його хрипкуватий голос.— У мене в одному оповіданні події відбуваються в селі Тарапунька...

— Хотілося б вам побувати тепер в тому, колись темнім селі Тарапуньці?

Він не підтверджує цього бажання, але й не відмовляється.

— Я подумав про інше,— каже Копиленко.— От поруч афіша оперного театру... Читайте список артистів, які виступають у «Кармен». Яка тут найголовніша роль? Звичайно, самої Кармен... А її прізвище набрано найменшими літерами. Бо вона ще молода. А найбільшими літерами прізвище артиста з високим званням. Хоч виконує

він майже епізодичну роль. Оце неправильно! Повірили, що може вона виконати складну партію, виявіть їй пошану. Повідомте про її виступ так, щоб це стало святом в її житті. А в майбутньому вона сама звикне до слави так само, як дехто з наших письменників до критичного фіміаму.

...Ставши навшпиньки, веснянкувата дівчинка вив'язала йому на шиї червоний галстук.

Загін імені Аркадія Гайдара обрав його своїм почесним піонером.

Таких галстуків він уже мав кілька, та цей йому особливо дорогий.

Вони були друзі з Гайдаром.

Скільки років віддаляє написання романів «Дуже добре» і «Десятикласники» від «Землі великої», а цікавість до життя школи не пригасла. Письменник поповнював свої знання шкільного життя-буття новими спостереженнями. Він наполегливо міркував над різними сторонами вчительської професії, учнівських тривог і радощів.

І він таки добре знав школу і її людей.

— Треба, щоб у першокласників були першокласні вчителі, щоб то були щедрі на добро наставники!

— В класах є різна активність. В одному часто підводять руки, бо учням кортить відповісти вчительці, а в другому це роблять, щоб поскаржитися: Вовка за косу тягне! Сашко забрав мій олівець... Бачите, явища схожі, та протилежні!

...Сюжетна конструкція «Землі великої» не така вже рідкісна в нашій прозі — міська дівчина після закінчення інституту їде на село вчителювати.

Це книга добротна, старанно обміркована і в своїй загальній концепції, і в деталях. І головна її героїня має право посісти значне місце в галереї дівочих образів нашої літератури.

Вони не повторюють одна одну — численні героїні його романів, повістей, оповідань. Але все ж таки можна відчути, які риси дівочої вдачі авторові до душі. Вони завзяті, рвучкі, самостійні в своїх рішеннях, ліричні і водночас досить-таки дотепні.

Він повільно сивів, а талант його лишався таким же молодим. І жадоба до життя, любов до людей не холонула. З-під кошлатих брів дивилися пильні і добрі очі.

Та з кожним роком його все гостріше мучить невдоволення здійсненим. Можна було б більше, треба було набагато краще.

Він встиг розповісти читачеві про багатьох рідних йому людей. І в місті, і в селі.

Поміж його героїв — робітники, колгоспники, вчені, студенти і школярі. Солдати і партизани. Мирні роки і війна. І знову мирні роки...

І в часі охоплено багато — й історія рідної землі, і майже всі етапи радянського суспільства. У просторі значно менше — переважна більшість його героїв живе і працює на Радянській Україні. Ні, цього він не може поставити собі на карб, хоч як рідні йому і Москва, й інші міста російські. Та чи є хоча б одна радянська республіка, в якій він не має друзів, про щастя якої він не мріяв би так само палко, як про нові перемоги рідної України?

Він живе інтересами свого народу.

І, може, саме тому й відчуває глибоке невдоволення власними досягненнями.

Недаремно роман «Народжується місто», в якому оживає харківська земля, був однією з улюблених книг будівників нового міста на березі Дніпра,— міста, що його зводила вся країна, яке оспівали кращі наші поети,— Нової Каховки.

В усіх видавництвах ставлення до нього добре — тільки пиши, а там не забаряться з опублікуванням його нових книг. Та й перевидають його охоче, знаючи, що і старі книги Копиленка не залежаться на полицях книгарень. Цілком задовольняють його і навантаження, які він охоче виконує протягом багатьох років у редраді «Радянського письменника», в раді дитячого видавництва, в комісії по роботі з молодими авторами. Та коли б він і не був членом тієї комісії і тих видавничих рад, чи не так само читав би рукописи молодих письменників?

Ні, справа в іншому, зовсім в іншому.

Він з болем відчуває, що не встигає.

Не встигає за своїм часом, за звершенням своїх сучасників-трударів, своїх героїв.

Йому не писалося так, як писалося вчора. Він хотів писати по-іншому. Та як? Простіше? Глибше? Мальовничіше? Сторонньому тут нічого не пощастить розкрити. Адже мовиться про такого художника, як Копиленко, що

писав і глибоко, і ясно, і мальовниче. Він шукав уперто, в муках, у стражданнях. Писав і креслив, писав і рвав написане. А іноді і не писав, відчуваючи, що не знайде оте, чого він шукає, страждаючи так, що серце кров'ю сходить, шукає.

Він багато читав. Книги інших авторів, недоліки яких відкривали йому власні недоліки, успіхи яких примушували його ще сильніше відчувати те, до чого він сам прагне.

Він не втрачав надії, йому хотілося вірити в те, що він ще встигне написати так, як відчуває. Де це буде? В другій частині роману «Земля велика». А може, напише третю книгу про школу. А може, то буде нова зустріч з новими героями. А може...

— Як невимушено, легко працює природа,— каже Олександр Іванович, прокладаючи стежку поміж наметів снігу,— сипле і сипле з вражаючою щедротою.

Звечора почався і всю ніч не пригасав рясний снігопад. Здавалося, біла пожежа охопила всю землю. Прокинувся Київ під пухкою ковдрою.

Школярі прокладали стежки. По їхніх слідах ішли ми — першим Олександр Іванович, як завжди, в туфлях, за ним я, як завжди, в калошах.

Ми йшли в друкарню, щоб перечитати коректуру запрошень на якийсь святковий вечір у нашому клубі.

Побіліли, обважніли його острішкуваті брови.

— Коли мене захоплює книга, коли мені її цікаво читати? Для цього не обов'язково хитро закручений сюжет. Хіба ми не знаємо книг з неймовірним сюжетом, цікавість до яких пропадає, як тільки дочитуєш останню сторінку. А трапляється, що й значно раніше. В книзі мають бути події. І вся вона має бути подією в житті читача.

Олександр Іванович належав до тих письменників, котрі багато читають своїх товаришів по перу (це теж не дуже часто стрічається) — і досвідчених, і молодих. Молодих ще більше, ще уважніше. В його особистій бібліотеці зберігалося багато книг з дарчими написами Остапа Вишні, Петра Панча, Максима Рильського, Юрія Дольда-Михайлика, Івана Сенченка, Юрія Смолича, Петра Козланюка, Андрія Малишка, Якова Баша, Антона Хижняка, Івана Цюпи, Леоніда Смілянського, Анатолія Шияна, Юрія Збанацького, Богдана Чалого, Василя

Земляка, Юрія Мушкетика... Йому дарували не тільки на знак дружби. Але з упевненістю, що він прочитає, висловиться точно і щиро.

Поміж книг його бібліотеки — два томики, які написав секретар Анатоля Франса про великого французького письменника. Копиленкові давно хотілося їх перечитати. Та все не випадало. Перш за все вимагали уваги книжки й рукописи молодих авторів.

— Ото виберусь на відпочинок у якийсь з будинків творчості, захоплю цього француза з собою!

Але він так і не встигне вибратися на відпочинок...

Протягом багатьох років спільної праці в літературі між письменниками, звичайно, виникають різні стосунки. І в Копиленка — людини темпераментної, експансивної, вони виявлялися ще відвертіше, ще гостріше, ніж у декого із стриманіших його літературних колег.

Руки за спиною: долоня в долоню.

Увесь він вигнутий трохи вперед: ніби переборює опір вітру. Хоч завершується тихе липневе надвечір'я і найчуйніше листячко не ворушиться.

Іноді він похмуро дивиться собі під ноги. Це не значить, що він на когось гнівається, на когось ображається. Тільки на самого себе. Йому погано працювалося звечора, і ранок не приніс покращання. І тут, на вулиці він продовжує міркувати над рядком, сторінкою, образом...

А от він іде вільно, весело, поглядаючи на стрічних. Настрій у нього світлий. Розділ вдало пішов на завершення. Працюється нелегко, навпаки, важче, ніж було, але це ж дуже добре, що працюється важко. Написано небагато, але ті кілька сторінок напевно лишаться, мабуть, лишаться у його майбутній книзі.

Але чи дивиться він собі під ноги, чи поглядає просто себе, все одно хода його швидка, енергійна.

Він ніколи не ходить повільно, навіть тоді, коли не треба поспішати.

Він один з перших українських письменників сів за кермо автомобіля.

Любив машину, вміло нею порядкував, уважно про неї дбав. І от він уже не наважується вести свою машину — різко погіршав зір.

Не знаю, чи випадало Олександру Івановичу блукати по тій вулиці на Печерську, що тепер носить його ім'я.

Та на Подолі, де тепер активно працює бібліотека імені Копиленка, він бував часто.

Його молоду вчительку Ніну дивувало: «Як можна вибрати собі таку спеціальність — археологію?.. Колупатися у землі, викопувати древні людські кістяки, якесь череп'я, сушити над ним мозок, коли так приємно і радісно працювати з живими людьми, зокрема виховувати молоде покоління».

Автор «Землі великої» любив працювати з живими людьми, він невтомно виховував молоде покоління, але археологія його теж дуже цікавила. І часто блукав по тих вуличках, що розбігаються попід Старокиївською горою, де ще зберігаються надзвичайні скарби для дослідників минулих епох.

Він у вилинялій картатій «ковбойці».

В саду палили торішнє листя. Курилося вогнище. Легкий світлий димок вився вгору і швидко розпливався в золотавому весняному повітрі.

— Земля під асфальтом, ніби зуб під коронкою...— пробурмотів Копиленко. Він дихав вільно, легко, радісно.

Того дня ми побували по всіх тих місцях, які відвідала героїня його останнього роману «Земля велика» Ніна, збираючись вчителювати на селі.

«Вона тихо пройшла площу Богдана, подивилася здалека на Софійський собор з його химерними старими банями, потім пройшла сквером, повз фунікулер...»

Отак слідом за Ніною ми вийшли на Володимирську гірку.

В тому ж романі знайде собі місце така картина:

«Вони йшли по освітленій гарячим сонцем алеї, на якій тріпотіли химерні, розпливчасті, мінливі тіні від листя, дерев і гілок. Ці тіні такі прозорі й ніжні, що навіть хотілося обійти їх, аби не наступити».

Так відчувати може тільки людина, яка живе красою природи.

Ми сиділи в тому оповитому диким виноградом павільйоні на Володимирській гірці, який трохи нижче літнього кінотеатру, сюди він якось привів молодих героїв свого роману «Земля велика» Ніну і Аркадія.

Професор історії в «Землі великій» ні разу не бував на курорті. «Тільки канікули, сідає в свою моторку, забирає рибальське знаряддя, рушницю, собак, набирає книжок і їде на острів, де живе до кінця літа».

Канікул у письменника не було. Та це не заважало йому здійснювати влітку далекі й цікаві подорожі з мисливською рушницею... яка не так уже часто діяла.

Він розповідав про Хемінгуея, який був для нього не тільки цікавим, але й дуже близьким своїм ставленням до природи.

Ще в машинописному примірнику прочитав «По кому дзвонить дзвін» і високо цінував сувору мужність цієї книги.

Патетична піднесеність, іноді чути крик там, де потрібен спокійний, мужній, рівний голос,— ознаки його буйної літературної молодості. Він наполегливо йшов до невимушеної простоти, до ясної стриманості.

Перечитую розповідь про те, як Ніна Дума, стоячи в кузові вантажної машини, насолоджувалась швидкою їздою, і ніби бачу самого Олександра Івановича, що радіє рухові: «Захоплююче хороше отак мчати серед безкраїх просторих степів. Дивитися, як вітер ворушить листя кукурудзи, схоже на ятагани, птиця якась застигла над землею і тріпоче крилами на одному місці, а потім раптово падає вниз і знову здіймається вгору...»

Та він уже почував себе зле. Швидко втомлювався. Але від мандрів по своєму Києву не відмовлявся. Йому треба було бути з людьми.

Одного разу, йдучи вулицею Леніна, мусив спинитися — біль схопив неймовірний. Сів на виступ стіни перед широким вікном будинку, де міститься міжміська телефонна станція. А тоді запропонував своїм супутникам увійти всередину. Увійшли. Посідали в крісла. З-за нещільно причинених дверей кабін чулися окремі речення. Можна було дещо почути про діла сімейні і службові. Хтось повідомляв про складність у відрядженні, інший радів з свого успіху в інституті, третій освідчувався в коханні, четверту поздоровляли з народженням дитини...

Численні лінії звичайного життя сходилися в цьому залі, мов ті сонячні промені у фокусі. І він, художник сонячного життя, жадібно вслухався у ці голоси. Хвороба ніби відступала.

Минуло з чверть години. Олександр Іванович підвівся і пішов далі. Звичайно, не такою енергійною ходою, як завжди, але досить швидко. Прогулянка по Києву тривала.

Є люди, що люблять спостерігати снігопад з вікна теплої своєї кімнати, а є й такі, що їх хуртовина не втримає вдома, коли серце тягне до людей. Таким був Олександр Копиленко.

Якийсь час він був членом редколегії «Літературної газети». Він любив редакційне життя-буття. І в редакційний заклопотаний день органічно вписувалася його енергійна постать, його швидка хода.

Чи не в усіх київських редакціях, та й не тільки, звичайно, київських, працюють вихованці Копиленкові. Одні безпосередньо вчилися в нього — він читав їхні рукописи, їхні книги, інші виростали на творах популярного письменника.

Були друзі в редакції газети «Вечірній Київ».

Їм уже було відомо, що хвороба, яка виснажувала Олександра Івановича, невиліковна. І от спало їм на думку підтримати, бодай дуже скромно, любу людину.

— Чи не відвідаєте Олександра Івановича? А тоді для нас про те побачення напишіть...

Ніколи мені такою близькою не видавалася дорога до Копиленка, а йшов якомога повільніше, спинявся з усіма знайомими, які стрічалися по дорозі. Я боягузливо відтягав хвилину зустрічі, боячись, що по моєму обличчю Олександр Іванович ще раз відчує, як він змінився.

Я вже від багатьох його друзів — від Юрія Збанацького, від Якова Баша, від Валентина Бичка, від Платона Воронька — чув, як він змарнів, як люта хвороба виснажила його, кремезного, сповненого життєвої сили, незборимої, здавалося, енергії.

Я тупцював під його дверима. Постукав. Він сам відчинив.

Щоб не стрітися з ним поглядом, я розглядаю скромне умеблювання його кабінету.

Він завершив велику роботу: відредагував свої твори для чотиритомного видання — загальний обсяг 120 аркушів. Кожне слово, кожен рядок переглянуто, зважено, вивірено.

Кінчався сонячний день золотого вересня. Звідси, з шостого поверху, відкривається широкий простір — вулиці, завулки, площі, вокзал — і колії за ним. Легка хмарка злетіла над паровозом і попливла, наздоганяючи сивобілі хмарини, що пливуть зі сходу на захід.

— Хочу написати тепер роман про киян моїх дорогих...

«Синові Любиму присвячую»,— написав він на другій сторінці свого останнього роману «Земля велика».

Синам і дочкам — молоді радянській він присвячував всі свої книги — романи, повісті, оповідання, п'єси...

— Знаю вас, книжників! Дивитесь на цей пароплав, а в пам'яті вже виникають рядки Маяковського «...в пароплави, рядки й інші довгі діла». І вже уявляєте собі ясний день, на хвилях Дніпра гойдається судно з золотими літерами вашого імені... Але цього вам мало, вам ще хотілося б, щоб одночасно ви самі ще й подорожували на тому пароплаві, пили холодне пиво і залицялися до стрункої блондиночки... Знаю вас, фарисеїв!— так казав Олександр Іванович під час однієї з наших прогулянок по дніпрових кручах...

«Кажуть, що час знебарвлює спогади. А мені здається, що час стирає лише болісні вістря, які впинались у серце. Так течія ріки за деякий час обтинає гострі кути на камені, що попадає у воду...»

Так почав Олександр Копиленко оповідання «Перше кохання», яке було закінчене у переддень Великої Вітчизняної війни.

У повоєнний час було менше днів, коли ми не бачилися, ніж днів, коли стрічалися з ним у нашому клубі, в театрі, у видавництві, на вулиці.

Значно молодші за мене люди і такі, до яких він ставився менш дружньо, називали його Сашком. Для мене він завжди був Олександр Іванович. Старший друг. Майстер. Учитель.

...Копиленко спиняється на Софіївському майдані — в «самому серці майдану», як сказано у Юрія Смолича.

Наближався дощ, і птахи в нестримному леті черкали верхів'я дерев.

— Мов роздертий на клапті лист,— каже Олександр Іванович...

Мені випадало бачити листи Копиленка до різних літераторів — уже відомих і невідомих. Траплялося й собі одержувати його коротенькі, з усмішкою послання.

...Занотував я й такі думки Олександра Копиленка:

— Чи сумують яблуні за своїми яблуками? Радіє, мабуть, осінній сад, що щедрістю своєю обдарував людей.

І в холодному листопадовому тумані живе весняним квітуванням. А мене все мучить думка про дерево, яке я не встиг посадити... Про роман, який не встигну написати...

— Художник повинен бути завжди в центрі життя. Він ніби живе поруч з вулканом...

Подумав і уточнив:

— Ні, художник сам вулкан. Діючий! І життєдайний!

Дев'ятий зошит

КРИЛА

Якось Станіславський спитав у Міхоелса: з чого, на його думку, птах починає лет? Міхоелс відповів: «Перш за все птах розкриває свої крила!»— «Ні,— заперечив Станіславський,— перш за все птах набирає повні груди повітря!»

Для художника це значить — сповнитися враженням життя.

«А я виношував у собі «97», аж поки вони стали теплі, живі, засміялися, заплакали...»— писав Микола Куліш.

1

Є в Слісаренкових новелах такий улюблений прийом. Спрощено його можна викласти так: герой оповідання — не та людина, за яку його вважають. І це приховується не тільки від інших персонажів твору, але й від читача. До самого кінця твору читачеві доводиться напружено вирішувати, хто ж справді та людина — білогвардійський офіцер чи радянський розвідник, який здійснює важке й небезпечне завдання?

Він вводить свого героя у вир напружених подій. І в страшній небезпеці відбувається друге народження людини, розкриваються її найкращі риси, мужність, одвага.

Давайте разом перечитаємо одну з Слісаренкових новел. Вже сама назва зацікавила: «Авеніта». Незнайоме слово! Перші ж рядки підсилюють цікавість, загострюють увагу. Вони сповнені тривоги: «Дні пролітали спо-

лоханими птицями і над лісом, що важко вгруз у землю зеленаво-синім гранітом, і над кучугурами піску, що насипали їх вітри, відзначаючи одвічні шляхи через убогу древлянську землю...» Звернемо увагу на те, як у Слісаренка кожну деталь використано в розвитку сюжету. «Відтоді, як порвано було всі зв'язки з зовнішнім світом, Андрій Васильович втратив рівновагу. Його запалі сухотні груди точив повсякчас шашіль темної тривоги...» Ми ще не знаємо, коли все це відбувається, хто цей хворий чоловік, та письменник уже взяв нас у полон, і ми не відкладемо новелу, поки не дочитаємо її до кінця. Вміло, впевнено вводить автор у дію все нові й нові персонажі. Ми дізнаємось, що авеніта, яка дала назву оповіданню і навколо якої точиться боротьба, це рослина, ми вже ясно уявляємо, що час, коли відбуваються події,— перші роки революції. З кожним абзацом наростає напруження. Уже гримлять постріли, вже, здається, вирішено долю й авеніти, і її творців, та всі біди переборюють мужні люди. Тривожний опис, яким письменник почав оповідання, завершується переможно-радісним: «Сонце підбивалося все вище й вище, як переможний прапор творчого життя, і поїло будівничим пафосом все суще на землі. Творчі сили справляли свій буйний похід, і день радісною птицею махав живучими крилами».

Нове слово — пейзаж у новелах Слісаренка. Пейзаж, який підкреслює настрій героя своєю відповідністю чи контрастує з ним, у Слісаренка пейзаж органічно входить у сюжет, він активний. Природні умови або сприяють діяльності героя, або навпаки — і це частіше — створюють труднощі в його боротьбі. І, переборюючи їх, герой розкриває силу своєї волі, непримиренність до ворожих народові явищ.

Звичайно, не всі новели й романи письменника витримали іспит часу. Поміж таких і «Президент Кислокапустянської республіки». Чи не вимагав той матеріал іншого, не пародійного ключа: сатиричного для розповіді про панів міністрів, активно-стверджувального — для сил, що змели буржуазне сміття.

Птахи — як символи, живуть у різних творах Олекси Слісаренка. Окриленість думки й почуття, окриленість мрії — ці якості нашого сучасника стали визначальними в той час, якому присвячував своє талановите перо Олекса Слісаренко.

2

Коли думаєш про творчість Івана Сенченка,— уявляєш собі невтомного подорожанина, який піднімається на гору. Високу гору ясної, правдивої, відданої народові творчості. Він не шукав легкої стежки, не обходив ущелин. Бо знає, що в творчості потрібне найважче, найзначніше.

Він починав цю путь у перші роки після Великого Жовтня. Селянський син з Полтавщини обрав собі благородну професію вчителя. Вчителем лишився на все своє життя: вчить у своїх книгах повазі до праці, до людей, герої його книг — трудівники села і міста. Писав про село, про Харків, Донбас, про східні наші республіки. Та особливо якось пісенно, святково розповів про київський район, що виник у дореволюційні часи.

Колишня Солом'янка. З нею пов'язано й ім'я безсмертного творця Павки Корчагіна. Іван Сенченко простежив, як загартовується сталь у мирні дні творчих звершень. Книги Івана Сенченка — «Рубін на Солом'янці», «На Батиєвій горі»— з різних боків розкрили образи кадрових і молодих робітників.

Одна з давніх повістей Івана Сенченка, до якої він згодом повернувся, піддавши її грунтовній переробці, зветься «Його покоління». Це молоді сучасники письменника, трудівники нашого міста.

Коли я перечитую світлу, добру новелу Юрія Яновського про київського робітника Василя Келембета, то в розповідях про його нелегкі й наполегливі звершення бачу не лише плідні наслідки шукань самого письменника.

І справа не в тім, що Василь Келембет живе по сусідству з персонажами Івана Сенченка — від Солом'янки до Батиєвої гори недалеко. Василь Келембет і Рубін більше ніж сусіди, вони — брати по класу.

«Мені зараз дуже багато років, а тоді було тільки сім...»— так невимушено починає Іван Сенченко своє оповідання «Ой у полі жито...». Неквапно тече розповідь про дитячі роки сільського хлопчика, про його маленькі радощі й тривоги. Перед читачем виникає чудесний світ — згори синє небо, внизу золоте жито. І раптом велике горе Вперше хлопчик зіткнувся зі смертю: загинув юний заробітчанин, що ходив працювати на панську економію.

Образ того маленького пролетаря намальовано гостро, яскраво.

Манера, в якій письменник розмовляє з читачем, своєрідна і разом з тим вона близька до манери Юрія Яновського (пригадаймо розділ «Дитинство» в романі «Вершники»).

...Якось зустрів я Івана Сенченка біля планетарія.

— Так оце закортіло удень на зірки глянути, що довелося відкласти перо!— сказав він.

3

Мав би назвати оповідку про цього письменника «Серце мого друга»— про добре й мудре серце цього роботящого й чесного художника. Таж його книга так зветься — «Серце мого друга».

У значному літературному доробку Дмитра Бедзика багато п'єс, збірки оповідань, документальні книги, а поміж них особливу славу здобули «Оповідання про Олега Кошового», повісті й романи.

У листі до автора цієї книги Дмитро Іванович писав:

«Живий зв'язок з народом завжди допомагав мені у моїй творчості. Перша моя книга — п'єса «Люди, чуєте» і передостання — роман «Серце мого друга» були створені завдяки тим зв'язкам. Для своїх п'єс першого періоду творчості, так само як і для перших прозових спроб, я черпав багатющі матеріали з того, що сам пережив як продробітник, як емісар, як інструктор сільського господарства, котрому доводилось ділить панську землю, боротися з бандитизмом і хижою зажерливістю куркульні у двадцятих роках. Це надбання, зрештою, лишилося мені на все життя, і коли, бувало, я згодом повертався до теми громадянської війни або до будівництва Радянської влади у перші пореволюційні роки, я мав «за пазухою», коло самого серця, ті неоціненні поклади, набуті колись з власної практики.

Те саме можна сказати і про мій повоєнний період. Роман «Дніпро горить» був написаний на живих матеріалах і завдяки близькому знайомству з партизанами Переяславського з'єднання імені Чапаєва, як наслідок близької, щирої дружби з лікарем-партизаном Олексієм Крячком

та комісаром з'єднання Омеляном Ломакою. Повість «Оповідання про Олега Кошового» виникла у мене після того, як я написав для матері Олега — Олени Миколаївни — книжку спогадів про сина, тобто після того, як все пережите матір'ю перейшло в моє серце.

Довголітня дружба єднала мене з механізаторами Корсунь-Шевченківської МТС на Черкащині. Щоб написати роман «Там, де Ятрань» («Хлібороби»), я поселився поблизу самої МТС, над Россю, прожив там кілька років і, признаюсь, був вельми захоплений новим «чудом» у сільському господарстві — електричними тракторами.

Те, що я весь час був зв'язаний з хліборобами, із сучасним колгоспним селом, з якого, як з джерела, пив чисту студену воду, повинен завдячувати своїй кореспондентській професії, якої набув під час Вітчизняної війни. Як кореспондент «Радянської України» та інших газет у війну і в мирні часи міг бувати в різних кінцях країни, стикатися з цікавими людьми, зав'язувати з ними близькі стосунки і навіть дружити. Так сталося з комбайнером, двічі Героєм Соціалістичної Праці Григорієм Байдою з Новомосковської МТС...

...Я полюбив його у житті і цю любов до нього переніс у роман, який назвав «Серце мого друга». Ця назва відповідає змісту всієї книги. Бо саме ті душевні якості, на які такий щедрий Григорій Байда, я переніс у книгу, передав і моєму літературному героєві...»

Доля молодого лемка Василя Юркевича стала не тільки визначальним змістом трилогії Дмитра Бедзика «Украдені гори», «Підземні громи» і «За хмарами зорі», але й тим стрижнем, навколо якого розгорнулися реалістичні картини життя краю, що довгі роки страждав під панським гнітом і тільки завдяки Радянській владі розправив свої могутні плечі, заспівав на повні груди ясну, дзвінку пісню про виборене щастя.

Дмитро Іванович «хрещений батько» багатьох молодих авторів. Скільки рукописів пропливло через його робочий стіл, відчуло на собі його сувору й добру вимогливість, його вмілу редакторську руку.

Якось була в мене бесіда з старим письменником Євгеном Максимовичем Кротевичем, протягом довгих років він консультував молодих авторів. Він сказав: «Мені траплялося стрічатися з початкуючими літераторами, які

встигли побувати у Дмитра Бедзика. І коли бесідуєш з ними — відчуваєш насолоду, вони розуміють ціну художнього слова».

До Дмитра Бедзика приходять молоді прозаїки, пишуть до нього з усіх усюд, і він не тільки знаходить час для щирої розмови, стежить за творчістю кожного з любов'ю й зацікавленістю.

4

...Микола Терещенко працює. Ледве чутно виспівує перо. Чи чує поет, як за вікном гуде, шумить гомінка вулиця. В цьому ж будинку живе кілька музикантів. Рояль і скрипка прокидаються рано, але й вони не порушують його зосередженості.

Коли засновували в Києві «Життя і революцію», один з перших літературно-громадських журналів, Миколу Терещенка призначили членом редакційної колегії. Мінялися інші учасники «тріумвірату», а він лишався,— невтомний, вимогливий, справедливий, однаково уважний до поета і прозаїка, до старого письменника й початкуючого. З дня на день, а день той починався рано й кінчався нерідко, коли за вікном уже займався новий світанок.

Хочу собі уявити Миколу Івановича в оточенні письменників тих років.

На самому початку 1930 року, в січні, я побачив уперше Миколу Івановича Терещенка. Переступив поріг редакції журналу, затримався на мить у дверях, але він сам завів мене та ще й усмішкою підбадьорив...

5

Майже одночасно побачила світ книга Майка Йогансена — «Як будується оповідання». Звичайно, побачивши книгу під такою назвою, закоханий в літературу парубок не міг лишитися байдужим. Книгу було виставлено поміж інших новинок біля входу до читального залу міської бібліотеки. Спитав дозволу зняти її з вітрини. Мабуть, у моїх очах було стільки благання, що бібліотекарка хитнула головою — бери! Коли ж повертав книгу, в моїх

очах було цілковите розгублення. Враження та книга справила таке, ніби раптом побачив людину, що з невідомих причин прогулювалась по вулиці вниз головою.

Нещодавно я перечитав книгу Майка Йогансена. Звичайно, вона аж кипить глибоко помилковими твердженнями, в ній багато легковажності, сумнівної дотепності. Але є й цікаві спостереження. Він писав, що з того, хто «не заведе собі карток з усякими словами, анекдотами, коротенькими характеристиками, життєвими штрихами, назвами місцевостей та прізвищами, з того зроду-віку не буде доброго новеліста».

Виступаючи проти канонів у поглядах на мистецтво, Йогансен сам спробував встановлювати канони. Приміром: «Ми не додержуємось фанатично того правила, що все має відбутися протягом одного дня, в однім місці, та те саме правило економії засобів має чинність і тут».

Йогансен привертав увагу молодих письменників до потреби добре оволодівати мовою, стилем, «уміти знаходити словесні засоби в кожному конкретному випадкові».

Він цікавився багатьма своїми сучасниками, та чи не найбільше Юрієм Яновським. Був дуже близький йому Юрій Смолич, який чи не з перших своїх книг здобув визнання як майстер гостросюжетної прози.

Дотепний, цікавий, освічений, Майк Йогансен сприймав події крізь призму їх новелістичного відтворення. І розуміючи, що для іншого та подія тільки звичайний побутовий випадок, стримано всміхався.

Під час колективної письменницької подорожі по Дніпру він провів більшість часу у своїй каюті, завершуючи якусь термінову працю. Тільки на світанні дозволяв собі з чверть години помилуватися красою народження нового дня на Дніпрі та ще пізно ввечері затримувався на кормі, хоч який охочий був до професійних розмов, що точилися на тому пароплаві цілісінький день.

6

Його прізвище видається псевдонімом (як у того поета, друга Павла Тичини — Аркадія Казки) — Григорій Епік. Він син Данила Епіка — робітника з села на Катеринославщині.

«Дитинство моє було таке, що про нього й згадувати неохота. До шістнадцятилітнього віку я не знав навіть, що таке подушка. Злидні душили батька, лягали важким тягарем на всю його сім'ю».

Олександр Іванович Копиленко якось розповів: Григорій Епік радів, коли йому випадало нести у видавництво чи в редакцію журналу свою нову повість чи оповідання в той час, коли надворі дощило. Чим рясніше була злива, тим веселіше ставало йому на душі. Завершуючи рукопис, мріяв: може, на той час, коли друкарка поставить останню крапку, загуркочуть весняні грози.

Відтоді, як берусь перечитувати його «Першу весну», мені вчуваються пахощі дощу — коли літнього, коли хвилюючо-весняного, коли осіннього — зосередженого, та завжди благодатного.

В одному з листів до дружини він виклав задум майбутнього роману:

«Хочу, щоб була правда життя, не фотографія. Я багато їздив по селах, придивлявся, як розпочинається колективний рух. Люди сказали: «Геть межі!» На їхній дорозі став куркуль. Він люто б'ється і оскаженіло кидається на тих, хто проти меж, хто проти його кошар. Та життя йде своїм шляхом. Воно розгладить рубці — межі, розстеле степ на всю широчінь нашого прекрасного неба і виповнить його чорні й повні груди ще незнаною, новою і повною радістю. В ім'я цього йде боротьба. Жорстока, іноді кривава. Ось про це я й хочу розповісти. Чи вдасться?»

7

Василь Минко — драматург, визнаний майстер нарису, документального оповідання. Свого часу читач одержав цікаві розповіді Федора Дубковецького і Макара Посмітного в його літературному записі. Уперше переважна більшість його оповідань і нарисів з'являлися на сторінках газет. Зібрані в книгу, вони не постаріли, не втратили своєї сили, бо в них, за крилатим виразом Коцюбинського, б'ється хвиля живого життя. Письменник вміє працювати з конкретним життєвим матеріалом, добре відчуває естетику реального факту.

В одному з нарисів Минко відкрив двері в свою творчу лабораторію.

«Приїхав у Каховку, ходив по будівельних майданчиках, шукав героїв, у голові туманно намічались контури майбутніх оповідань і нарисів. Блокнот поволі заповнювався цікавими й нецікавими фактами, великими і малими цифрами, довгими і короткими біографіями будівників. Окремі біографії були такі короткі, що вміщались у кількох рядках: «Марія Турпітка. З Богуслава. Рік народження — 1934. Закінчила семирічку...» Письменник почав обмірковувати, як ці скупуваті факти розгорнути в нарис? Виникла думка використати літературні асоціації. Дівчину звуть Марія, вона родом з Богуслава. От і назва «Марія Богуславка». І читач пригадує героїню народних пісень...

У спогадах Василя Минка, сповнених безмежної шани до діячів радянської літератури, звучить слово до нових поколінь радянських письменників: пам'ятайте, що в нашій літературі працювали Василь Еллан, Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Олександр Копиленко, Микола Куліш, Сергій Пилипенко...

У цих спогадах ожив і Юрій Будяк — письменник, який уже в дні моєї юності був відомий. В його біографії — подорожі до далеких країн: Англії, Америки, Франції, Туреччини і навіть Сінгапуру, про який я тоді знав лише з поштових марок...

8

Наш Олександр Іванович Ковінька — як рідний батько багатьом молодим письменникам-гумористам. І не тільки гумористам. І не тільки молодим. Він мов третій брат Губенкам: Остапу Вишні і Василю Чечвянському.

Писав Володимир Сосюра в листі до нього:

Згадки й згадки... Ще й досі серце тінька,
Коли з тобою стрілись ми, Ковінька,
В ту ніч суху, морозяну, дзвінку
В Одесі, в Чорноморському полку...

Вони здружилися в свої молоді червоногвардійські роки.

Колоритні, сяючі добрим гумором, поблискуючі сатиричним лезом історійки Олександра Ковіньки утворили яскраву книгу «Згадую й розгадую».

Можна позаздрити письменникові, якому на віку поталанило бачити і слухати Панаса Мирного, Володимира Короленка, Максима Горького, Анатолія Луначарського...

Десятий зошит

СВІТЛО НЕПОГАСНИХ ЗІРОК

1

На маленькій лісовій галявині, під старою, напевно, столітньою сосною розташувались редакція і друкарня дивізійної газети.

Секретар редакції й два складачі працюють у затінку під кущем.

В автобусі наспівує собі під ніс друкар, готуючись до верстання чергового номера.

Складачі, скоса поглядаючи на довгий аркуш рукопису, швиденько вихоплюють з великої шухляди вузькі літери. Вони працюють ще спритніше, ніж звичайно.

Секретаря мучить спека. Під рукою нема потрібних матеріалів — до війни він працював у обласній газеті і звик користуватися редакційною бібліотекою.

Номер, здається, вдалий. У ньому дві статті, кілька замісточок з батальйонів, вірш відомого поета, що зараз на передовій, і оповіданнячко, яким порадував молодий боєць, учорашній десятикласник.

Та, може, найзначніше в номері — листи з тилу, з колгоспу, і листи з редакції — розповідь колгоспникам, як воюють їхні сини...

Секретар редакції глянув у безхмарне небо і в ту ж мить почув гудіння літака й вибух — перший постріл зенітної гармати.

На вісімнадцятій хвилині ворожий літак звалюється. Дерева тріщать, охоплені вогнем.

Секретар редакції пише замітку про зенітників, про їх влучний вогонь. Редакційний день триває...

...Редактор червоноармійської газети «За Батьківщину»— молодий, чорновусий, насмішкуватий Заремба — розмовляв з капітаном Глосовим про наслідки останнього бою. Капітан не забуває, що журналістів цікавлять деталі:

— Тоді Несвятипаска (зверни увагу, що до війни він працював у антирелігійному музеї) поповз далі. Низькі кущі, молоді берези, маскуватися важко...

Капітан розповідає і стежить, щоб Заремба нотував усе, нічого не пропускав. Та тут капітана покликали до майора. Редактор здалека спостерігав, як той увесь напружився. І намагався здогадатись, який наказ зараз одержує капітан. А наказ був звичайний — готуватись до атаки.

Через півгодини він уже поспішав попереду свого батальйону. Коли йому в очі впали обличчя Хромченка і Несвятипаски, він пригадав, що не встиг кінчити розповідь про них...

Атака почалась несподівано, з обох флангів одночасно.

З гвинтівкою в руках редактор біг легким кроком у першій групі бійців.

— Не забудь розповісти про Несвятипаску!— гукнув він до капітана.

— А вони поруч тебе — Несвятипаска і Хромченко, вони поруч тебе, редакторе!..

...А між тим газета вже друкується. Секретар редакції приносить перші примірники в ліс, де відпочивають бійці після атаки. Маленькі білі аркуші миготять на фоні темних стовбурів і яскравої зелені.

Вгорі, під назвою газети «За Батьківщину», підкреслені чорною рискою слова: «Прочитай і спали». Газета не повинна потрапити у ворожі руки!

Читачі ще раз оглядають аркушик паперу. Вони б охоче зберегли на пам'ять. Минуть роки, і, розповідаючи про страшну війну з фашистами, розгорнули б колись цей пожовклий од часу аркуш... Та наказ треба виконати. Спалахують легкі, сині вогники. Папір горить швидко, легенько потріскуючи. І от уже на купку попелу перетворилися статті, замітки, вірші, коротесенькі оповіданнячка, листи в редакцію і листи з редакції. Ні, ні, то тільки папір перетворився на купку попелу. А слово, воно живе!

На тих же шляхах стрілися якось фронтові кореспонденти Олекса Десняк і Семен Скляренко. Спинилися, подивились на захід, де за лінією фронту фашистські вбивці катували радянських людей.

— Я був там...— сказав Олекса Десняк.— Скільки побачив страшного! Записав. Та як було пронести ті записки?... Заховав їх у банку з-під консервів і закопав під самотнім деревом... Місце знаю добре...

Розповівши про ту зустріч, Скляренко додав:

— Відтоді, як побачу самотнє дерево, враз нашого Олексу згадую... Лежить та банка з-під консервів, мов той конверт, в якому лист про страшну правду...

Листоноша Демид Жученко — наш вірний супутник. Ще гримлять бої на околиці, а він, маленький, сухенький, гнеться під важким шкіряним лантухом, вщерть напханим листами, листівками й іншим поштовим скарбом. Бійці йдуть на Захід, і він разом з ними — везе вітання від рідних і друзів мешканцям звільненого села.

Півтора року тут панував ворог.

Пишне українське село вкрилося ранами й глибокими зморшками.

Жученко біг попереду нас, сплескував маленькими зсохлими долонями:

— Яка ж, боже ти мій, була хата в Мокрини, немає хати, немає господині, бідолашної...

Він заглядав у кімнату крізь розбиті шибки й питався:

— А чи є хто? Вам листівочка від синка, від танкіста нашого!

Тремтіли руки матері. Обережно розгортала папір. Сім листів привіз він для старої Пилипчихи від сина.

Пізно ввечері спорожнів його лантух.

Читали батьки листи від синів і дочок, сховав у скриню голова сільради листи до людей, яких немає.

Удвох з Жученком поверталися ми до хати, коли нам перетяв шлях високий, худий чоловік.

— Минаєш мене?— спитав тихо.— Навколо згарища мого метушився, а мене обминув...

Листоноша спробував усміхнутися:

— Я ще не їду. Я ще не все розібрав. Я ще буду у вас, Прокопе Павловичу...

Домаха Голубівська запросила нас на свої іменини. Вона прийшла в сільраду, де ми розташувались, і сказала спокійним, співучим голосом:

— Чотири сини в мене, чотири сини завжди матір з днем народження вітали, всі чотири тепер воюють, німця б'ють, приходьте до старої на іменини.

Ми начистили чоботи, пришили чисті комірці й пішли в гості до Домахи Голубівської.

Які подарунки можна було тоді дістати тут, у напівпорожньому прифронтовому селі? Чим порадувати стару колгоспницю?

Назбирали по дорозі польових квітів. У кожного в руці, мов смолоскип, палав букет. Увійшли в затишну, чепурну хату, передали старій квіти, поцілувавши її маленьку, зморшкувату руку, і сіли до столу. Часу було обмаль, доводилося поспішати, щоб того ж вечора дістатися до передової.

Наш редактор сказав, устаючи з лави:

— Вип'ємо за нашу дорогу іменинницю, хай їй принесуть радість успіхи її синів-воїнів, які б'ють клятого ворога.

— Дякую!— сказала Домаха і пригубила свою чашечку.

...Не дивуйтесь, коли побачите, як Рубен Мкртчян зазначає в анкеті, що родом він з села Лютеньки на Полтавщині. Два тижні переховувала стара Кравчиха пораненого парашутиста. Щодня приходили поліцаї, загрожували, били. Вештались гітлерівці навколо хати, та не помітили, як темної ночі вивела Кравчиха свого чорнооокого приймака...

Коли льотчики писали листи до своїх матерів, сідав до столу й Рубен Мкртчян: писав листа до Кравчихи.

...Він тяг за собою тяжкий лантушок... І кожен крок віддавався в пораненому плечі.

— Допоможи!— прохрипів. Я теж узявся за шворку.

— Що це в тебе?— спитав, відчувши, що в лантушку не хліб, не гранати, а щось м'якеньке.

— Листи солдатські....

Ми по черзі тягли той ущент набитий розповідями, побажаннями, тривогами й надіями, зелений, у патьоках і плямах лантушок. А коли добралися до Ворскли, спинилися в тривозі, мабуть, ще ніколи не була вона такою широкою. Слізьми сповнилась ця чарівна, в піснях оспівана, Іваном Котляревським увічнена, славна річка Полтавщини. Не перебрести, не переплисти її нам з тими солдатськими листами. А вже свистіли над головою ворожі

кулі. Тоді, назбиравши трохи хмизу, розпалили вогнище на березі за три кроки од води. По одному брали листи, мов зважували, мов прощалися з ними. І кидали у вогонь. Розповіді й побажання, тривоги й надії.

...Москва... Київ... Ашхабад... Листи спалахували. А листоноша усе зітхав... Канів, Канів... І впав... Куля потрапила йому в серце...

І стала Земля Поезії відтинком фронту.

Обпалив гарячий подих війни Канівщину.

З-за Канева б'ють батареї...—

так починається вірш Григорія Донця.

...Канів. Осінь. Ще не розвиднілось. Ранок ніби ліктями проштовхується крізь хмарну ніч. Холодний дощ, що почався звечора, струмить за вікнами нашого спільного, на п'ять ліжок, номера в канівському готелі. Тільки б відлежуватися під теплою ковдрою. Та ні, не спалося. Спогади не дають спокою. Вони воювали тут під Каневом. Їм треба побувати біля бронзового воїна зі схиленим прапором над могилою полеглих у боях за визволення Шевченкової землі. А тоді по вулиці Шевченка вгору, до Кобзаря...

Дощ посилювався, й замовкав, і знову співав...

2

Микола Куліш почав «97» не переліком дійових осіб, чи, як у нього сказано: «дійових людей», а дією, розмовою персонажів. А хто в п'єсі діє, їх вік, місце в житті — ставало ясним з розгортання сюжету. Творець могутньої трагедійної фрески «97», автор гострих, яскравих п'єс, невтомний експериментатор, що спізнав на своєму письменницькому шляху і високі злети, і тяжкі зриви. «Не драматург я, а повістяр»,— писав він у листі до Івана Дніпровського — драматурга й поета. І далі: «...А мене все тягне до роману. І ніяк я за нього не сяду як слід». Дуже хотілося Миколі Кулішу написати роман, але той задум породив п'єсу. «Патетичну сонату».

Роман вабив Івана Микитенка, що, почавши як поет і здобувши надзвичайну популярність як драматург, писав романи й оповідання.

Юрій Смолич насичує свої твори діалогами гострої драматичної напруги. Його романи й новели самі просяться в інсценізацію.

Почавши з оповідань, Олександр Корнійчук швидко відчув, що його покликання — робота для театру.

Вечори з Олександром Корнійчуком... Чи можна собі уявити, скільки людей провело час з його героями, а значить і з ним, драматургом.

Платон Кречет мріяв разом з нами, що настане час, «коли ми знищимо передчасну старість назавжди, вирвемо у смерті час, повернемо майбутнім поколінням мільйони сонячних днів...»

На фронтах Великої Вітчизняної війни йшла боротьба неймовірної напруги за те, щоб не було вкрадене сонце нашого життя, щоб вічно сяяло воно над вільною радянською землею.

За це йшли в бій, переборювали люту небезпеку кращі сини й дочки, патріоти соціалістичної країни.

П'єса Олександра Корнійчука «Фронт» прийшла спершу до читача, а тоді й до глядача у найтяжчі дні Великої Вітчизняної війни, стала виразним явищем, ідейним і художнім. Її друкувала з продовженням в кількох номерах «Правда». І зберігалися ті номери в сумці командира і в солдатському лантушку... П'єсу читали вголос і в бліндажі, на аеродромі й біля танка, перед боєм...

Ця п'єса про сувору правду війни була породжена потребою розповісти в художніх образах про життя радянської армії, її героїв, нове і відстале. Комуністи, комсомольці — її серце. Отож образи комуніста Огнєва, комсомольця Сергія Горлова стали прикладом для багатьох воїнів нашого народу.

Драматург ішов в ногу з життям, і життя підносило його. Як художника й громадського діяча. Він був передовий громадянин радянської землі, і це зробило його видатним діячем на неспокійній тривожній нашій планеті.

Олександр Корнійчук завжди приїздив до Канева у дні Шевченкових свят.

Його, як і багатьох поетів, прозаїків, драматургів, дослідників літератури, захоплював образ Кобзаря. Можливо, то була б трилогія про борців за щастя народне, в якій першою частиною став «Богдан Хмельницький», а третьою — «Правда»...

3

Я бачив карту соціалістичної України, складену увосьмеро, що її завжди носила в своєму планшеті Ванда Василевська. Карта ця жила активним бойовим життям. Схиляючись над картою, уявляла собі людей, які стали їй найріднішими серед рідних.

Прибула до фронтовиків «Правда» з початком повісті «Райдуга». Відтоді в кожній частині, в кожному підрозділі нетерпляче чекали газету з продовженням розповіді про мужню українську жінку Олену Костюк.

У цьому образі та ж сила і ніжність, з якою оспівали жінку-трудівницю, жінку-матір, жінку-героїню великий Тарас Шевченко, Микола Некрасов, Максим Горький...

І тепер бачу Олену Костюк поміж живих, у наших творчих буднях, на колгоспному полі, в цеху, в науковому інституті.

Вона на всесвітніх форумах борців за мир.

У своїх репортажах про поїздки по Франції, Італії, Кубі письменниця розповіла радянським людям про їхніх друзів у різних країнах, про те, як чесні люди всієї землі хочуть жити в мирі.

Великою популярністю користується її трилогія «Пісня над водами» — про спільну боротьбу польських і українських трудящих проти панської Польщі; «Зорі в озері» — про початок нового життя в західних областях України; «Ріки палають» — про нову Польщу, її непорушну дружбу з Радянським Союзом.

4

Роман Анатолія Шияна «Гроза» присвячено боротьбі за Великий Жовтень.

За час, що минув відтоді, як до читача прийшло перше видання цього видатного твору, мені траплялося бачити не один примірник «Грози». І акуратно загорнений в газетний аркуш. І читаний-перечитаний, з потертими, пожовклими сторінками, позначками, підкресленнями. Я бачив «Грозу» в госпіталі. Поранені захоплено читали цю книгу про мужність, про вірність революції...

Книга живе. Книга житиме!

5

...Хто може лишитися байдужим до такого факту:

«Оповідання Степана Тудора «Червоний усміх» переклав чеською мовою й надрукував у журналі «Творба» Юліус Фучік.

Радянському читачеві про це нагадав Юрій Мельничук.

Три славних імені — три полум'яні борці з фашизмом.

Вперше я побачив Степана Тудора в кінці 1939 року, він приїздив до Києва, брав участь у нараді критиків, запропонував «Літературній газеті» свої вірші.

...Львів. Вулиця Коперника. На стіні будинку меморіальна дошка — на ній два імені: Олександр Гаврилюк і Степан Тудор. Вони загинули поблизу цього місця від ворожої бомби в перший день війни. Вони стоять плечем до плеча. Ось так, як ішли по важких шляхах життя.

Виникає в серці спогад про Ярослава Галана, Петра Козланюка — з тієї ж когорти безстрашних бійців.

Козланюкові оповідання — маленькі портрети. Вони — в русі, в розвитку. Їх написано контрастно, яскравими барвами.

У Саратові, в просторій кімнаті з балконом, під яким шелестіли пожовклі крони дерев, Петро Козланюк уривчасто, з довгими паузами розповідав про своє дитинство на Станіславщині. А тоді, відвернувшись, сказав:

— Ох, коли я вже знову своїх односельців побачу!

Перехопив подих. І завершив бадьоро, майже проспівав:

— Раніше в Києві, а тоді в Каневі побуваю.. Звідти вже і Львів видно!

...Шумить літній дощ. Двоє давніх друзів прислухаються до його лагідного шуму. І тут одному з них пригадується інший дощ — лютий, холодний. Того дня молодий революціонер зробив спробу перейти кордон, щоб побувати на радянській землі. Йому не пощастило, його схопили жандарми, і він опинився в страшній тюрмі панської Польщі, Березі Картузькій.

Завершуючи своє чудесне оповідання «На той бік», Петро Козланюк називає ім'я молодого борця за волю. То був талановитий український письменник Олександр Гаврилюк.

6

В уяві читача вони злилися водне — образ Миколи Островського і Павла Корчагіна. Мужність письменника і героя стали могутньою силою у вихованні мільйонів юнаків всіх континентів.

Перечитаємо останню сторінку роману:

«Доля книги вирішувала долю Павла. Коли рукопис буде розтрощено, це будуть останні присмерки. Коли ж невдача буде частковою, такою, яку можна усунути дальшою роботою над собою, він негайно почне новий наступ.

Мати віднесла важкий пакунок на пошту. Настали дні напруженого чекання. Ніколи ще в своєму житті Корчагін не ждав листів з такою мукою нетерпіння, як у ці дні. Павло жив від ранкової пошти до вечірньої.

Через багато днів, коли дожидання ставало вже нестерпним, мати, хвилюючись не менше за сина, крикнула, входячи в кімнату:

— Пошта з Ленінграда!...

(Знову пригадується Шевченкова «Пошта з України». Тепер вона принесла велику радість!)

...Це була телеграма з обкому. Кілька уривчастих слів на бланку: «Повість гаряче схвалена. Приступають до видання. Вітаємо з перемогою».

Павка Корчагін заговорив багатьма мовами світу. Його голос чують трудящі капіталістичних і колоніальних країн. На всіх континентах земної кулі, де йде боротба трудящих за свою волю, за правду, за майбутнє!

У 1935 році Микола Островський писав:

«Уряд нагородив мене орденом Леніна. Це — найвища нагорода. Мене виховав Ленінський комсомол, вірний помічник партії, і, поки у мене б'ється серце, до останнього його удару, все моє життя буде віддане більшовицькому вихованню молодого покоління соціалістичної Батьківщини. Мені дуже боляче подумати, що в останніх боях з фашизмом я не зможу зайняти свого місця в бойових рядах...» Цього не сталося. В бойових рядах він лишився назавжди. І в боях з фашизмом його голос лунав на повну силу. На колгоспному полі, в заводському цеху, в лабораторії інституту, в книгах радянських письменників — безсмертне серце Корчагіна.

7

У Дніпродзержинську, в центрі міста, височить пам'ятник титану Прометею.

Борці з самодержавством, непохитні, безстрашні — скільки таких Прометеїв згоріло по засланнях і в'язницях царської Росії!

У тяжкі часи жорстоких випробувань Великої Вітчизняної війни Прометеїв вогонь палав у серцях мільйонів людей.

Налите гнівом серце Прометея
Багате людським даром доброти,
Палке, як жар, і, мов скала, крутеє,
У наших грудях нещадиме — ти! —

писав Андрій Малишко в перші місяці війни.

В його поемі «Прометей» — кревне єднання росіян і українців, непохитна дружба народів соціалістичної землі.

Поета запросили в Дніпродзержинськ. Хоч як поспішав, по дорозі спинився на кілька годин у Каневі. Бо не міг проминути це місто. Не тому, що звідси до його рідного Обухова близько. Він канівець самою природою своєї поезії. Він — з великої землі Тараса Шевченка.

Герої його поем і віршів живуть глибоким відчуттям слова Кобзаря, Прометеєвого брата.

В одному з оповідань Леоніда Первомайського дівчина, яку звуть Любкою, Любиною, або ж Любистком, згадує Шевченкові рядки:

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі,
Споконвіку Прометея
Там орел карає...

У цьому ж оповіданні таке визнання молодого героя: «Хто був той Прометей — я не знав, але мені шкода було непохитного мученика, якому що день божий довбали ребра і виривали серце. Вона промовляла це ім'я з такою любов'ю і силою, що заздрість закрадалася в мої груди...»

Прометей — символ народу, народної совісті. А йому протилежне?..

Живе хто в світі необачно,
Тому нігде не буде смачно,
А більш, коли і совість жметь...—

як точно визначено в «Енеїді» Котляревського.

У Андрія Малишка:

...І тільки зрадник затирає слід,
Щоб тінь свою прокляту заховати!

8

Під час роботи Другого з'їзду письменників Радянської України до Олександра Фадєєва, який очолював делегацію московських письменників, зверталися кияни щодня. Його хотіли бачити в Палаці культури заводу «Більшовик», в актовому залі університету, в Будинку офіцерів, в червоних кутках невеликих подільських підприємств. Але найпалкіше запрошували до себе школярі. Вони чекали на письменника на майдані перед будинком Верховної Ради, де відбувались засідання з'їзду, біля готелю, в якому спинився Олександр Олександрович, знаходили цього сивого, з молодим обличчям, чоловіка в Лаврі, куди їздила група московських, білоруських і вірменських гостей, в Оперному театрі на літературному вечорі...

Хоч як дружньо відгукувався він на всі запросини, звичайно, не ставало ні часу, ні сил задовольнити їх.

...Діти наздогнали його на стрімкій вулиці Маяковського. Їм хотілося, щоб він поставив свій автограф на примірнику «Молодої гвардії».

А в одної дівчинки, біленької, тонесенької, носатенької, не було з собою книги. Сумними очима дивилася вона на письменника.

— Я пришлю з Москви,— пообіцяв Фадєєв, поклавши руку на її тоненьке плечико.

— Правда?.. І надпишете?— Дівчинка швидко розв'язала піонерський галстук і простягнула Фадєєву; здалось, від цього на вулиці посвітлішало, мов крізь низькі сірі хмари пробився сонячний промінь.

9

Цікаво поєдналася доля Остапа Вишні з Каневом.

Влітку 1944 року від київського причалу відходив невеличкий пароплав «Поліна Осипенко». Його нещодавно піднято з дніпрового дна, де він пролежав кілька років. Група українських письменників, артистів, художників, працівників радіо вирушає до Канева. «Поліну Осипенко» супроводжують два катери, озброєні зенітними кулеметами. На Київ ще прориваються фашистські літаки.

Звичайно, він враз опинився в центрі уваги — наш Остап Вишня. Згадував свої давні відвідини Канева.

Як зійшли зі сходів, то вже й почалося: запрошують Вишню й інших гостей в школи, бібліотеку, наввипередки тягнуть до себе в гості.

І так тривало до останньої хвилини, поки «Поліна Осипенко» тоненьким та настирливим своїм голосом не наказала прощатися з канівцями. Уже стояли на палубі художники, артисти, працівники радіо, письменники, а Остап Вишня ще перебував у тісному кільці друзів. Здавалося, ще мить, і його переконають лишитися.

Звичайно, лишатися не міг, чекала робота в Києві. Та спогад про той вечір у Каневі лишився в нас назавжди. Й назавжди в пам'яті Канева — зустрічі з Остапом Вишнею.

Одинадцятий зошит

РЯДКИ З ЛИСТІВ

1

У святкові дні, в пам'ятні дні, дістається зі сховку фронтовий трикутничок. Його зросила сльозами солдатка, він виховував її синів і дочок, а зараз учить онуків правді, справедливості, благородства.

Будуть зберігати його діти, онуки й правнуки. І майбутні нащадки. Щоб жив герой у своєму листі.

Мов те проміння, що йде до нас од далеких зірок. Але не погаслих. Ні, ні, вони живі. Досі гріє нас оте життєдайне проміння думок і почуттів.

Листи з фронту Якова Качури і Миколи Трублаїні, Костя Герасименка і багатьох інших наших друзів, що віддали своє натхненне життя за світле майбутнє. На українській землі, а точніше, на героїчній нашій Полтавщині, писали свої листи російські письменники-воїни, брати наші — Аркадій Гайдар і Юрій Кримов. Писали до своїх рідних, а прийшли ті листи до нас усіх. У них мужність і віра в перемогу, безсмертне слово бійця за нове життя.

Листи Юліуса Фучіка з фашистської катівні, адресовані дружині, стали безсмертним документом часу. Назавжди зникне з землі чорна тінь фашизму, а люди пам'ятатимуть палке «Слово перед стратою», яке в останні дні свого життя виголосив нескоримий борець. Фучікові листи спершу в нас, а тоді в багатьох країнах світу викликали до життя твори різних жанрів, різної художньої цінності. Вони надихали й надихають нові покоління на боротьбу з чорними силами кривавого імперіалізму. В тих листах письменника-бійця суворе попередження: люди, будьте непримиренні до зла, будьте пильні!

Вірші, що народилися в чорних казематах фашистських катівень, Муси Джаліля й інших героїчних поетів,— мов листи на волю, до людей, у життя, в майбутнє.

Листи до друзів. Листи до коханих. Листи до матерів. Листи до синів... Яке це чудесне слово — лист! У ньому щось схоже на листя, коли молоде, зелене, а коли пожовкле. Од кого ви вперше одержали листа, пам'ятаєте?.. А до кого написали вперше?..

2

Я бачив фільм, який поставлено за романом «Дикий мед». Коли б перед цим не читав книги, то, можливо, він справив би враження. Але після поліфонічного твору Леоніда Первомайського... Фільм зведено до подій навколо підбитого танка. А роман аж ніяк не обмежується хоробрим вчинком Варвари Княжич. Це книга про велику доброту і справедливість радянської людини, про тяжкі долі і напружені шляхи до щастя, про вимогливість до себе.

Чи можна робити фільм за романом, коли вважати той роман тільки поштовхом для розгортання сюжету і

забути думки, які висловила Варвара Княжич: «Мені важко про це судити, я ж тільки фоторепортер, але я думаю, що писати роман — це все одно, що брати воду з колодязя: якщо колодязь глибокий і чистий, можна брати без кінця, він увесь час поповнюється, а що — коли води в ньому мало? Витягнеш кілька відер, скаламутиш воду,— добре, коли на дні чистий пісок, а буває ж мул, липуча твань, слизота. Щоб писати, треба вміти бачити, знати й розуміти. Я маю на увазі все, що довкола,— світ, землю, людей... І, крім того, роман — не тільки пізнання життя, але й самопізнання. Більш ніж в колодязі є води, з нього не дістанеш...

Книга породжує дорогі мені спогади. Особливо в тих розділах, які звуться «Із записок Павла Берестовського».

Павло Берестовський — поет, під час війни він став фронтовим кореспондентом, спершу армійської, а тоді однієї з авторитетніших центральних газет.

Війну почав у Києві.

Я був у тому ж підвалі Політуправління округу, де поет одержав військову форму, був у тій же вантажній машині, яка повезла Берестовського і його товаришів на фронт. Знав я отого редактора газети, що одержав прізвисько «Залізна кульга», не так за свій фізичний недолік, як за тяжку вдачу. Добре запам'яталися мені картини прифронтового Києва, які живуть у романі «Дикий мед». І готель «Континенталь», де спинялись кореспонденти центральних газет. І протитанкові їжаки на Хрещатику. І зелений наш Голосіїв, що вже став плацдармом бойових дій. І той невеликий готель на вулиці Леніна, біля гастроному, де розмістився один із штабів формування... І мені теж однієї вересневої ночі того 1941 року здалося, що «душа міста вже покинула його, воно було мертве, не дивлячись на видимість життя, що розкривалося перед зором Берестовського». Незабаром ми зрозуміємо, що «душа міста» не покидала його, що воно жило, боролося. Удари господарів міста — радянських патріотів-підпільників — не давали спокою кривавим загарбникам...

«Велике село, в якому я працював бібліотекарем, лежало на пісках на березі повільної мілководної річки Берестової...» — так Леонід Первомайський почав одне з оповідань про дитинство і юність свого покоління.

Через всю його творчість, напружену й повноводу, протекла ця річка.

Вона оживе і в оповіданні «Чорний брід».

А ось розповідь Леоніда Первомайського зі своїх творчих пошуків.

«Знаю тільки одне: коли твір конструюється, «вимучується», «висмоктується з пальця» — назву для нього знайти так само нелегко, як і «сконструювати», «вимучити», «висмоктати з пальця» книгу.

Коли ж книга є наслідком незаперечного творчого акту, коли вона народжується, як жива істота, з муками і кров'ю, назви для неї не доводиться шукати — вона, раніше чи пізніше, приходить сама або й заздалегідь відома, як відоме матері ім'я ще не народженої дитини.

У моїй практиці іноді назва з'являлася раніше, ніж твір, як його перше зерно, з якого розростався увесь зміст твору в головних його аспектах. У таких випадках в назві конкретизувався задум, і чим виразніший і яснішний він був, тим меншим змінам підлягала потім назва.

Свій роман у віршах я без вагань назвав «Молодість Брата»,— тут назва була ключем, який одкрив мені двері в минуле мого героя. Коли ж вони відкрилися, я побачив навколо Брата всі інші постаті, події, які їх пов'язували, і конкретизоване історичне тло. Я писав як менший брат про старшого. Звідси закоханість у героя, романтизація, коли хочете, ідеалізація його. Не пам'ятаю, чи став я одразу писати Брата з великої літери, в кожному випадку це була рятівна знахідка—прізвище хоч частково компенсувало неминучий схематизм головного образу, оскільки закоханість ніколи не дозволяє бачити об'єкт в усій його повності й складності.

П'єса «Початок життя» в першому варіанті мала назву «Комсомольці». Невиразність назви відповідала структурній аморфності самого твору, в чому виявилися не так труднощі нового для мене жанру, як повна непідготованість автора до постановки і мінімального розв'язання більш-менш істотних проблем.

Я змінив назву, переробляючи п'єсу через шість чи сім років. Нова назва виникла наприкінці роботи, коли я писав заключну пісню, з якою комсомольський загін іде на фронт. Перший рядок її, написаний від імені початкуючого поета Михайла, сформулювався з легкістю висновку, який випливає з логіки попереднього розвитку

теми і вже не припускає перетлумачення: «Життя починається з пісні простої...» Залишалося тільки звести зміст пісні до двох слів і поставити їх у заголовок. Це означало, що я потроху навчався думати в процесі писання і перед ним,— я знав уже, що саме хочу сказати.

«Дикий мед» виріс з одного епізоду: Варвара Княжич, полковник Лажечников їдять мед, яким їх частує старий солдат біля дивізійного шлагбаума... Хоч я почав писати роман не з цієї сцени, а з прибуття Варвари у кореспондентський хутір, сцена біля шлагбаума уявлялася мені раніше від усіх інших, вона була зародком, у якому в запрограмованому вигляді існував уже весь майбутній твір.

— Дикий мед завжди гірчить...

Коли солдат Зубченко сказав цю фразу, я знав уже, як зватиметься роман, і йшов від розділу до розділу, неначе освітлюючи собі дорогу ліхтариком; дикий мед завжди гірчить.

І нарешті — один збірник моїх віршів має назву «Уроки поезії».

Це не значить, що я маю намір навчати когось мистецтва поезії, як зрозумів мене дехто з критиків і читачів.

У назві цій — досвід тих кроків, які дає поезія кожному, хто хоче і може розуміти її мову, насамперед, самому поетові, в даному випадку — мені.

Коли вже склалася книжка (а писалася вона дуже повільно), коли вже був написаний і однойменний вірш, який зробив її книгою, цільним організмом, а не збірником різнорідних віршів, я переніс його назву на всю збірку: спочатку вірш, а потім і назва виникла з книги без жодних труднощів — раз і назавжди.

На мою думку, назва не мусить ні попереджати читача про зміст твору, ні розкривати його до кінця, ні маскувати його, зашифровувати.

Завдання назви — бути найкоротшою формулою авторської концепції життя і творчості, концепції, яка весь час перебуває в русі, у розвиткові, ніколи не стоїть на місці, коли ми маємо справу з живим письменником.

Кожний твір є тільки частиною творчості, яку не можна до кінця зрозуміти, не охопивши цілого. Назви творів для мене не тільки назви книжок, а формули різних періодів мого внутрішнього розвитку, в гій мірі, в якій я можу розібратися в ньому».

3

Про молодого Миколу Ушакова теплі слова можна прочитати в мемуарах Іллі Еренбурга «Люди, роки, життя». Про Миколу Ушакова — відомого поета, перекладача багатьох українських поетів, доброго знавця Києва,— з повагою й ніжністю розповідав Максим Тадейович Рильський у своїх «Вечірніх розмовах».

Якось Ушаков дотепно й справедливо зазначив, що на відміну від бога письменник має шість днів творчих, на сьомий не відпочиває, а викреслює написане. В кожному разі, для самого Миколи Ушакова, поета і прозаїка, це великою мірою, мабуть, справедливо.

У його віршах — жодного зайвого слова, все зважене на аптекарських терезах, випадкової порошинки не нагледиш. Таке ж у його поетичному репортажі про Київ і нарисах.

Миколі Ушакову мало розповісти про подію в старому Києві, він хоче зробити читача живим свідком тих подій. Він відтворює живу картину минулого. Він виходить на простір країни, поширює коло людей, яким хоче і може відкрити найдорожче. Дедалі більшому колу людей передає свою чесність, принциповість, яскравість сприймання навколишнього світу. Його життя зливається з життям народу.

Перший надрукований вірш Миколи Ушакова датований 1924 роком. З'явився він на сторінках київської газети «Пролетарська правда». В тій же газеті нерідко з'являлися невеличкі статті, рецензії, нариси за підписом «Ник. У.» — чіткі, лаконічні, витончені. Цими якостями відзначалася і його перша книга віршів з чарівною назвою «Весна республіки», яку ми, закохані в літературу юнаки, вивчали напам'ять з тим же жадібним захопленням, як і книги Павла Тичини, Едуарда Багрицького, Михайла Світлова, Володимира Сосюри, Йосифа Уткіна, що виходили в ті роки.

Один з найтонших ліриків нашої багатонаціональної літератури, Микола Ушаков написав роман, якому дав підкреслено прозаїчну назву «Вдоль горячего асфальта». Звідки вона походить?

Прокладається новий шлях, по якому невдовзі підуть люди, поїдуть машини. І на цьому тлі письменник розкриває красу нашої дійсності. Дорога та послужить ще

міцнішому єднанню людей. Вона стає поетичним символом, філософським узагальненням нової епохи.

У центрі книги — життя її героя, оповідача Павлика, його праця, мрії, переживання, подорожі. Він — мов той стрижень, навколо якого розгортаються картини кількох десятиріч

І всі роздуми цієї людини стають ще рельєфнішими, бо їх доповнює Маша—другий головний персонаж твору, Павликова дружина, надійний друг і супутник в усіх подорожах по безкрайніх просторах Вітчизни.

Закінчується книга мудрим роздумом: дитинка, що лежить у своїй колисці, нагадала письменникові космонавта в ракеті. «Хай живе наше майбутнє! Хай живуть зорі!»

Нові шляхи чекають на людство і його поетів. І вони будуть описані. А тим часом ми з цікавістю прочитали ще одну книгу про мандри по нашій землі, які здійснює «зачарований прочанин», кажучи словами Миколи Лєскова, наш Микола Ушаков.

4

У пошуках художніх принципів для якнайповнішого розкриття складної вдачі ліричного, мужнього і задумливого Примакова Ігор Муратов обрав форму ліричної психологічної сповіді героя. Сповіді, яку він виголосив через багато років після своєї смерті. Герой громадянської війни, Віталій Примаков живе в пам'яті народній.

Письменник подарував нам роман, а не біографічний нарис. І брав для цього складну і разом з тим ясну форму.

Таким побачив і таким змалював Примакова саме він, Ігор Муратов,— поет, драматург, романіст.

Я називаю жанри літературні, в яких він працює, не для того, щоб нагадати про всебічність його обдарування. Саме в цьому творі виявилися якості Муратова-поета, Муратова-драматурга, Муратова-прозаїка.

У гострому ліризмі відчуття дійсності.

У напруженні драматичного зіткнення його з іншими героями книги.

І в самому розгортанні подій.

Чи був саме таким Віталій Примаков, командир Червоного козацтва, бойовий друг Юрія Коцюбинського?

У різних читачів виникнуть свої зауваження до автора цієї талановитої книги. Є вони і в мене. Сподівався, що тут більше буде сказано про Михайла Коцюбинського.

Адже Віталій Примаков формувався під впливом книг і особистих зустрічей з батьком друга й коханої.

Примаков у романі мріє написати художній твір, в якому будуть «ліричні відступи, монологи, філософські припущення».

І листи.

Листи відіграли велику роль у цій своєрідній книзі.

Листи від бойових побратимів героя книги, листи від рідних йому людей. Листи самого героя книги.

Написані й ненаписані листи до мами.

Довгий, довгий лист до коханої, до дружини, до бойового друга Оксани Коцюбинської.

У ньому він розповідає про бої й людей, з якими щодня спілкується, про розгортання бойових операцій, про радянський Київ, про свої думи і мрії...

Образ героя книги домальовується в листах про нього.

Інші герої — бойові побратими Примакова і його Оксана — постають перед нами такими, як їх відчуває сам головний герой книги.

Іноді в нього виникають літературні аналогії.

«Дивлюся на живих людей, а бачу персонажів з прочитаних повістей і романів».

Один уявляється йому Миколою Джерею. Другий Андрієм Воликом. Є й Лукаш з «Лісової пісні».

А він сам?

В листі до Оксани: «Мені весело. Я — Уленшпігель...»

Після реальної бойової операції Примаков зізнається: «А письменникам я все-таки заздрю... Якби ж мені їхнє необмежене право створювати для своїх героїв відповідні обставини.

І, залежно від цього, керувати їх долею. Схотів — і вивів із скрути...»

Треба віддати належне Ігорю Муратову — він не так уже й вільно користується з того «права» письменницького.

Бо творив образ реальної людини.

І творив його живими реальними фарбами.

До написання роману Ігор Муратов підійшов у всеозброєнні своєї зрілої майстерності.

«Сповідь на вершині!» — це сповідь подвійна.

Сповідь героя книги, Віталія Примакова, і сповідь її автора. Сповідь у пошуках, творчих тривогах.

Дванадцятий зошит

ЛИСИЧЕ НАД ДІНЦЕМ...

1

Сивий громадянин Радянської України ходить вулицями рідного міста. Навколо згарища — сліди фашистського панування. Та життя перемагає смерть. Відроджується країна. Переможець відклав рушницю, взяв молоток і заступ.

Ти пригадуєш, Тарасе, той страшний липневий день, коли ми вперше стрілись?

Ти стояв коло Гострої могили.

То були важкі дні. Серце радянської людини болюче стискалось. Чи вистачить сил пережити?

— Вистачить! — сказав Тарас. — Наше серце міцне.

Це ти сказав своїм рідним, своїм сусідам, своїм землякам.

Радянська влада, більшовицька партія виховали людей нескоримої волі й чистої совісті.

Тарас, його сім'я, його сусіди і земляки, як увесь згуртований навколо своєї партії радянський народ, вийшли переможцями з страшних випробувань війни.

Старий Яценко, його син Степан — мужній і невтомний підпільник, його дочка — красуня Настя, що віддала своє молоде життя Батьківщині, інші люди, з якими ми стрілися на шляху Тарасових мандрів,— рядові громадяни радянського суспільства, вони воліють краще вмерти, боронячи свою Батьківщину, аніж жити під гнітом гітлерівських загарбників.

Повість Бориса Горбатова «Нескорені» вийшла в світ в 1943 році. Наростали визвольні бої за Україну. Чекав своїх визволителів Київ. Сходили кров'ю міста Західної України і Закарпаття. Ще великий шлях лежав попереду.

І тоді, в цю переможну путь, разом із доблесними воїнами вирушив Тарас Яценко.

Повість нагадує пісню Широкий заспів, звичайні для пісні повтори (майже кожен розділ починається підкреслено загостреним рядком, яким закінчується попередній), узагальнені характеристики.

Як пісня, повість хвилює щирим, чистим звучанням. У ній багато горя, багато суму — то віра в перемогу і відчуття народної сили роблять її по-бойовому цілеспрямованою.

Так у образі Тараса Яценка волелюбні традиції, заповідані предками, збагачуються високою свідомістю громадянина соціалістичної держави.

Дійсно, нескорені!— ця найточніша характеристика радянських людей щонайкраще відповідає самому духові повісті Бориса Горбатова.

Борис Горбатов був старший за мене лише на два роки. Але ж літературна його біографія почалася, коли він був ще юнаком. Його перша повість «Осередок» — про шахтарську юнь — хвилювала і сільських парубків та дівчат; і нас — молодих киян. Його книги «Наш город», «Моє покоління» — в них живе донбаська земля. Та, мабуть, найвидатніша з його книг це «Нескорені» з Тарасом Яценком в центрі...

2

У Бориса Горбатова є роман про донбаську молодь перших пореволюційних років, першої п'ятирічки — він зветься — «Моє покоління». І читаючи його, вирішуєш: а хто поміж тих завзятих героїв близький його землякові, моєму другові, Славі Діденку, відомому письменникові Юрію Діденку-Чорному?

Наприкінці жовтня 1970 року я одержав од нього листа з відповіддю на мої запитання:

«...Як ти сам добре знаєш, письменникові не обов'язково брати все з натури, хоч і не належу до тих товаришів, які ладні надавати перевагу фактові, документові і применшують домисел. Але при всьому цьому життя моє склалося так, що мені випало близько побачити людей

настільки значних, видатних і типових для нашого часу, що не написати про них було б просто неможливо. Ось, приміром, Микита Ізотов. Я вперше стрівся з ним не в час його всенародної слави, а ще тоді, коли його майже ніхто не знав. Середовище і колектив, у якому він зростав, були мені відомі з кореспондентських наїздів—я сам жив і працював у тому колективі, сам якийсь час помахував кайлом, сам багато разів відчував відчайдушний політ на навантаженій вугіллям вагонетці, а ще хлопчиком разом зі своїми ровесниками бував на гомінких шахтарських мітингах двадцятого року.

Ось про того молодого, ще мало кому відомого Ізотова й хотілося розповісти в романі «Правда на землі одна». А зараз, коли я приїжджаю в Горлівку, то бачу поблизу Палацу культури відлитий з бронзи пам'ятник Ізотову. Дивлюся й думаю: безумовно, він буде жити довше за мою книгу, але й вона дещо додає до роботи скульптора, бо писалася по свіжому й глибокому сліду, від душі.

Ну, а в повісті «Синя блуза» — майже всі друзі і наставники моєї юності: талановитий, передчасно померлий поет-коногон Валентин Харчевников, комісар громадянської війни Михайло Белих, секретар кусткому комсомолу Жора Шишов, мої ровесники — комсомольці Вася Машошін, Костя Дзюбенко, нарешті, Паша Безпощадний і Боря Горбатов...

Так само дякую долі, що вона дала мені близько пізнати скромного і мужнього Петра Миколайовича Широніна, командира взводу двадцяти п'яти Героїв Радянського Союзу. Про нього і його товаришів я написав повість «Сказание о первом взводе». З'явилася вона майже двадцять років тому.

В романі «Ключі від палацу» головним є образ політрука (пізніше замполіта) Олексія Осташко. В мирний час він був директором Палацу культури.

Багато таких людей я знав, і хотілося показати одного з них в час воєнного лихоліття. Тут і болота Північно-Західного фронту, і степи Орловської битви, і визволення Варшави, і штурм Берліна.

...Додаю до цього листа «Искры на ветру», можливо, й вони тобі щось підкажуть...»

На відміну від попередніх книг, де в міцному сюжеті розкриваються характери героїв нашого часу, тут у центрі

оповіді життя самого автора. Це своєрідна мемуарна повість,— кожен розділ має свій власний сюжет.

Юрій Діденко-Чорний добре знає зміст шахтарської праці — тяжкої та вільної — і в своїй письменницькій діяльності рівняється на майстрів чорного золота.

Перед читачем знову виникає улюблений герой письменника, гордість шахтарської землі — Микита Ізотов...

3

Лисиче над Дінцем, де висне дим заводу,
Музика у саду та поїзд в сім годин...
Вас не забуть мені, як рідну Третю Роту...
Про вас мої пісні під сивий біг хвилин...

Ці рядки з безсмертної «Червоної зими» можна поставити епіграфом до розповіді про творчість багатьох письменників, що пишуть про Донбас. А поміж них чи не найвірніший своїм шахтарським героям мій давній друг Павло Байдебура.

Достовірність шахтарського життя, характеру робітника, його виробничих досягнень і труднощів — це його творчість.

Павло Байдебура працює неспішно, вимогливо.

Мені випадало стрічатися з Павлом Андрійовичем в Харкові, і в Києві, і на донбаській землі. І завжди, побачивши його, хочу-не-хочу, а пригадується набережна в Сталінграді. 1942 рік. Як він допомагав тяжкопораненим...

4

Олекса Десняк дуже любив Гоголя. В повісті українського письменника про героя казахського народу Амангельди Іманова «Тургайський сокіл» живе подих величної епопеї про Тараса Бульбу.

Усмішка Десняка була надзвичайна, вона йшла від самого серця, можна було простежити її народження — таке відверте, хороше обличчя було у письменника. Він умів працювати так, як батько його на полі — од зорі до зорі, любив він писати не по ночах, як дехто з його колег, а з самого ранку. І творчість його була така світла, гаряча, правдива, як хороший сонячний день.

Пароплав «Гоголь», що тоді ходив по Дніпру вгору, був стареньким, невеличким судном — не рівня теперішньому комфортабельному красеню, на якому так приємно зробити подорож униз, до самісінького Херсона.

Десняк ніколи не шукав особливих зручностей, він був з тих письменників, які за порадою Чехова їздять у третьому класі.

Він влаштувався на кормі, біля двох дідків, що своїми люльками диміли так завзято, немов змагалися з димарем пароплава. Десняк почастувався їхнім міцним самосадом, послухав про сварку дідків з старшим агрономом земвідділу, поспівчував одному, якого мучив ревматизм, а від другого дізнався, як рятуватися від малярії. В цей час на носі утворився гурток співаків, і Олекса Гнатович перейшов до нього. Дівчата, що їхали до Остра, кінчивши в Києві тримісячні курси колгоспних рахівників, знали багато пісень.

А між тим на воду спала ніч. Пароплав плив поміж квітучих берегів. Ліворуч стояв принишклий ліс, між деревами то виринав, то зникав повновидий місяць.

— В кісточки не відмовитесь?— спитав у Десняка білявий сержант з подзьобаним обличчям. Він визирнув з вікна червоного кутка, за його спиною виднівся невеличкий стіл, завалений журналами, над столом — стінна газета з карикатурами і віршами, а вище — портрет Миколи Гоголя, виконаний невміло.

— Можна,— погодився Десняк.— Але тільки без пристукування, цього не люблю, кожна гра вимагає тиші, звичайно, крім футбола.

Пограли в доміно, розпили пляшку пива, і Десняк повернувся на палубу.

Тут уже запанував сон. Вкрившись кожухами, похропували дідки, спали дівчата, влаштувавшись біля човна, перекинутого днищем догори.

Письменник пройшов на корму і присів на стовпчик, біля якого лежав заіржавілий якір.

Пароплав пішов по Десні, по любимій річці. Письменник змалку знав її спокійну плавку течію, вона позичила йому своє ім'я — в її честь назвався він Десняком.

На палубу вийшла жінка. Її обличчя не можна було розгледіти, вона спинилась в тіні, але було видно, як здригаються її плечі. Вона плакала майже беззвучно і озиралась на двері, мов сподівалась, що її покличуть

назад. Але ніхто її не кликав. І тоді вона заплакала голосніше.

Він добре умів заспокоїти дитину. Але що можна сказати незнайомій жінці, що плаче в темряві? А ніч така синя, і місяць такий сяючий, і береги такі прекрасні!

Він підвівся. Дзвякнув ланцюжок.

— Пробачте, коли я заважаю вам,— сказав Десняк неголосно,— я зараз піду...

Щось у його тоні було дуже тепле і сумне, воно примусило жінку вдруге глянути в його бік.

— Така велика, а на очах сльози! — наважився він обережно пожартувати.— Уже і дітям вашим не можна плакати, правда?

— Через них і плачу!— вона заговорила швидко, не спиняючись, як людина, що в неї дуже накипіло на серці.— З ким можу порадитись? Коли б маму мала, так я ж у дитячому будинку виховувалась... А вас я давно вже знаю... Бачила в Чернігові не раз...

І вона почала розповідати.

Три роки тому одружилась з хорошим чоловіком, працював він інженером у Києві, немолодий уже був. Мав двох дітей, дочку семи років і синочка, що був причиною смерті мами — такі важкі були пологи. Не кожна дівчина пішла б за чоловіка з двома дітьми. А ця чернігівка погодилась, полюбила його, скромного, хорошого, пожаліла сиріток, а там і їх полюбила. Прожили вони щасливо, мов один день минув, і батько тих дітей помер. Вона лишилась з чужими дітьми, що стали їй рідними. Переїхала з ними в Чернігів, одержала кімнату, працює по спеціальності і виховує дочку і сина. Звичайно, іноді сумно буває, вона ще не стара, хоче мати чоловіка, якого любила б, який би її полюбив. І здавалось, що такого знайшла. Вони стрічались трохи в Чернігові, а оце потрапили до одного будинку відпочинку у Ворзелі, під Києвом. І все було гаразд. А оце на пароплаві виявилося, що чужі діти йому не потрібні, є в них тіточка в Ніжині, от до неї і треба їх одвезти. А як же одвезти, вона звикла до них, як до рідних, вони звуть її мамою. Невже діти кому-небудь заважають? Хіба не заробляю, щоб їх прогодувати? Ось і розпалилась сварка. Він на своєму стоїть. Коли вона не погодиться одвезти, він сходить за дві зупинки до Чернігова, там у нього друзі живуть, він у них перебуде до кінця відпустки. Коли ж вона дасть

слово виконати його волю, тоді завтра одсвяткують весілля... Що робити, що робити, хіба може витримати серце?

— Може!— сказав письменник упевнено.— Повинно!

— Ти тут?— почувся спокійний, оксамитовий голос.— З ким це ти?

— Познайомся,— сказала жінка несміливо.— Це наш чернігівець... Мабуть, читав книгу «Десну перейшли батальйони», це її автор... він порадить...

— А я не потребую порад, товаришу, забув ваше прізвище...

— А прізвище Гоголь не забули?— спитав Десняк стримано.— Скільки живих душ зібралось на маленькому пароплаві, що носить його ім'я! Але потрапила сюди й мертва душа...

Десняк не кінчив, рвучко повернувся і пішов.

Він опинився на носі пароплава, вітер бив йому в обличчя. У цей передсвітанковий час вітер був холодний, рвучкий.

Вони зустрілись на пристані, жінка стояла з чемоданом.

— Це я вас виглядаю,— сказала вона втомлено,— він вийшов, не доїхавши...

— Вірно ви зробили,— мовив Десняк, підіймаючи її чемодан,— і для дітей, і для себе. Я розумію, що самотність важка, але з таким чоловіком ви почували б себе вдвічі самотнішою! Ходімте, я проводжу вас додому, я хочу познайомитися з вашою дочкою і вашим сином...

Тихий сон бреде по вулиці, витягується у довгу тінь, зазирає у всі вікна, у всі подвір'я. З-за парканів звисають зелені грона, повні аромату, як виноград соку. Місяць гойдається у хмарах, що повзуть з півночі. З вокзалу долетів гудок — прийшов нічний позд...

Він трохи поспав у вагоні, зовсім мало, бо заговорився з людьми, які цікавились письменниками, і охоче їм розповідав про хороших, чесних, талановитих людей, що працюють в українській літературі.

Удома він теж не відразу потрапив у ліжко, бо, як завжди, назбиралось немало термінових листів, на які треба було негайно ж відповісти.

І він сів за свій стіл.

Кімната була налита сонцем, як ставок навесні водою. Усі старі речі, подерті, подряпані, були милі йому.

У сусідній кімнаті на столі стояв глечик з теплим молоком, хлібина, що пахла медом. Мед був окремо — повна чашка свіжого, пахучого меду, який бджоли назбирали з різних квітів. На тарілці — теплі білі пампушки, вони недавно залишили піч і тепер чекали господаря.

5

Він жив у місті, що міцно зв'язане з ім'ям Коцюбинського. Маленькі томики повної збірки творів великого письменника завжди лежали на письмовому столі Десняка.

Коли читав-перечитував його ранню «На віру», коли занурювався у вивчення «Фата моргана», коли найбільшу насолоду знаходив у описах острова, про який Коцюбинський розповів, прощаючись з життям...

Ті, кому випало слухати виступ Олекси Десняка в дні святкування 75-річного ювілею автора «Фата моргана», стояли на пагорбі з дивним почуттям у серці. Це була гордість за великі діла нашого класика і разом з тим гордість за тих художників слова, які прийшли на зміну своїм безсмертним попередникам.

— Він любив народ,— казав Десняк,— людей щирих, прямих, сміливих. Ті люди пройшли крізь бурі і громи революції, встановили нове життя і усиновили самого Михайла Михайловича, а сьогодні схиляють голови над його могилою.

Відомо, що Михайло Михайлович був на відкритті пам'ятника в Полтаві великому українському поетові Івану Петровичу Котляревському. Там перед багатолюдними зборами він сказав:

— І ось з'являється людина, з'являється талант, жива душа народна. Вона, як міст через безодню, перекидає райдугу і зв'язує два береги...

Райдуга полум'яної поезії Михайла Михайловича Коцюбинського бере свій початок у глибині народу, спалахнувши яскравим полум'ям, перекидається через безодню років царської реакції, утисків і сходить на береги радянської землі, щоб засвітити, розквітнути пишною веселкою...

Ми дивились на Десняка і, слухаючи його палку промову, згадували натхненні слова Коцюбинського. Ми ду-

мали про безсмертні традиції, про той непогасний смолоскип, що передають художники одного покоління художникам наступного, про цю сяючу естафету.

— Наш чудовий земляк любив життя і боротьбу, мріяв про гармонію краси і сили розкутих людей,— казав далі Десняк.— І ми, вільні радянські люди, віддаємо йому шану щирим, теплим словом, доброю пам'яттю, ще й ще перечитуємо його твори і несемо в серці намальовані Михайлом Михайловичем образи людей-борців, несемо в серці теплий образ великого письменника-демократа. У ті давні і страшні роки реакції душу Михайла Михайловича бентежила думка про долю українського народу. Будучи в гостях у Горького, на острові Капрі, він часто ходив сумний, чув запах чебрецю там, де його ніколи не було, вклонявся низенько землячкам-мальвам і шукав розради своїм думкам.

Як схвильовано розповідав Десняк про ту дружбу...

У відрядження Десняк збирався швидко і охоче.

Оце тільки повернувся додому — телефонний дзвінок з Києва, з редакції «Комуніста», або «Молодого більшовика», або з «Літературної газети». І знову:

— До побачення, Чернігове, не сумуй, дружино, чекайте, друзі, я ненадовго!

А хто його зна, як складеться відрядження, може, й надовго. А може, й через тиждень переступить поріг своєї скромної чернігівської квартири, яка завдяки турботам дружини молодого письменника завжди сяє чистотою і охайністю...

Десняку треба дістатись до цукроварні — цікаві справи замислили місцеві передовики з перших же днів нового виробничого сезону.

Жовтень. Ранній вечір. Гіркувато пахне листям, яке палять хлопці по той бік колії. Тонка цівка синюватого диму стоїть у тихому повітрі, як стеблина розквітаючої квітки, незвичайної для наших місць.

Письменник обійшов станцію і опинився на галявині, порослій низенькою жовтою травичкою. Ось треба завернути за білу водонапірну вежу, біля якої, йому казали, спиняться машини з цукроварні.

Півторатонка, біля неї — віз, до берези прихилився, схожий на цапа, велосипед, ще один віз, ще одна вантажна машина.

— Хто з цукроварні?— питає Олекса Гнатович.

— Ну, я,— відповідає парубок років сімнадцяти, високий, носатий, у розкритій на грудях зелено-коричневій строкатій сорочці.

— Мені треба на цукроварню!

— Дуже цікаво,— відповідає парубок і йде на станцію.

Десняк терпляче чекає півгодини, потім іде його розшукувати. Він знаходить носатого парубка в станційній конторі.

— Слухайте,— каже парубок незадоволено,— ви за мною не ходіть. Це мені заважає виконувати доручені справи.

І, відвертаючись від Десняка, знову починає гортати різнокольорові папірці.

— Я вам так скажу,— попереджає парубок, відчуваючи, що отой приїжджий знаходиться за його спиною,— тут мені ще до восьми вечора затримуватися, шукайте іншого...

Десняк іде з контори, починає шукати іншого, але з цукроварні більше нікого немає, і він повертається в контору саме тоді, коли довгоносий парубок, склавши різнокольорові папірці, підводиться з-за столу.

— Тепер поїду вантажитися,— бурмоче він, не дивлячись у бік Десняка,— мені по наряду... Доки навантажуся... Мені скло, залізо й книги одержувати...

— Я вам допоможу,— каже Десняк.— Давайте вантажити залізо, скло і книги...

Він бачить сумнів у очах шофера. Але Десняк наполегливо веде свою лінію. Вони дружно вантажать залізо, скло і книги...

Машина йшла під горою. На горі, рельєфно вимальовуючись проти вечірнього неба, брела жінка в чорній хустці і вела на шворці сніжно-білу козу.

Ліворуч засиніла річка, за нею — колгоспні будинки.

Ось і цукроварнею запахло!

Десняк з приємністю відчув цей солодкий міцний аромат, що перемагав пахощі сухого пилу і зів'ялого листя. Він згадав сталевара з дніпродзержинського заводу, що вважав найкращим запахом у світі — подих гарячого металу і розпеченого вугілля. Для артиста аромат лаштунків — малопривабліва суміш запахів клею, паперу, пороху, дикту — здається кращим за подих троян-

ди, так само, як йому, журналістові, запах друкарської фарби.

А втім, безумовно, троянда пахне краще куліс, друкарської фарби, металу і цукрового соку.

...У заводоуправлінні вже не було нікого. Але де ж він переночує? Він проминув книжкову крамницю, їдальню, дитячі ясла і, спинившись навпроти пожежної башти, спитав у дівчини з березовою гілочкою у правій руці, як пройти до будинку приїжджих.

— Через два квартали,— відповіла дівчина тоненьким і ніжним, як ота гілочка, голоском. І додала:— З лівого боку.

Дім приїжджих розташувався в темно-червоному двоповерховому будинку. Щоб потрапити до нього, треба пройти через подвір'я вузенькою стежкою. Ліворуч чорніє колодязь.

Праворуч низька споруда — стайня для двох коней чигараж для газика. Таким затишком повіяло від цього краєвиду, що Десняк подумав про рідний дім. Ось дружина вносить з кухні самовар і згадує про чоловіка: «Як там йому у відрядженні?»

Він уходить у маленьку конторку, що розмістилася під дерев'яними сходами, які ведуть на другий поверх. Стара шафа. На її полицях купи газет, вицвілі папери. На стіні велика скринька, як шпаківня: старомодний телефон, його треба накручувати. За столом схилилася над вишиванням дебела жінка років сорока. Дивними видаються в її руках шматок легенької матерії і голка, що тягне за собою нитку, мов безконечну свою тінь.

— Мені б окрему кімнату! — Він дістав паспорт і поклав на столі перед черговою.

Не підводячи голови від свого вишивання, жінка спитала:

— Когось із знайомих тут маєте?

Він згадав про дівчину з гілочкою і, хитнувши головою, всміхнувся:

— Так, маю!

— Це добре,— сказала жінка, вправно орудуючи голкою.— У нашому готелі рідко коли потрапиш на вільне місце. Так що пробачте...— Вона скоса, як горобчик, зазирнула в паспорт.— Товаришу Руденко Олексо Гнатовичу, 1909 року народження...

«А жінка не без гумору»,— мимоволі відзначив письменник.

— Не те що окремої кімнати, вільного місця не знайдеться...

— Що ж,— сказав Десняк,— доведеться отут біля вас посидіти.

Він підсунув до себе стілець, опустився на нього і відчув, як натомився за дорогу. Та, певно, ще й не видихнув як слід клопотів попередньої поїздки.

Чергова кинула на нього несхвальний погляд, заховала вищипування в шухляду столу, дістала звідти книжку і, послинивши пальця, перегорнула кілька сторінок.

— Може б, ви уголос почитали?— сказав Десняк.— Не так нудно було б чекати, поки кімната звільниться.

— А ви і не сподівайтесь!— сердито сказала жінка.— Не збираюсь свою горлянку втомлювати... Немає такого порядку, щоб тут уголос читати...

Вона відсунула на край столу паспорт і занурилась у книгу, мабуть, зовсім забувши про настирливого приїжджого.

А він витягнув ноги, заплющив очі, ще мить — і захропів би.

Мов здалека долинув голос жінки:

— І чого б я себе так мучила. Хіба я безсердечна, не бачу, що людина з дороги, натомилась... Але повірте, тільки одне ліжко вільне... Чекають на ревізора з Києва... Може, сусіду мого попрошу вас впустити, хороша людина, теж з щорсівців...

— А ви що, у Миколи Щорса воювали?

— У батька Боженка санітаркою була, оце ж під Житомиром і покалічило.. Читаю книжку і про минуле згадую... Як Надводнюк за нове життя боровся... Як він про Жовтневу революцію почув... Це я добре розумію... Що на мене так дивитесь?.. От послухайте...

Вона читала повільно, ведучи пальцем по рядках, зовсім як дитина:

— «Звістка вирвалась з телеграфу залізничної станції і, як вітер, закружляла по перону...»

Десняк подивився на чергову якимось незвичайним поглядом і продовжив за неї:

— «...Перескочила в навколишні села, заглянула, як ластівка — передвісник весни, до закурених осель поліщуків, вилетіла на майдани, з майданів на хутори,

у найглибші нетрі поліських лісів. Звістку зустрічали, як найдорожчого гостя...»

— По пам'яті читає!— вражено сказала жінка.

— «Ленін! Ленін! Ленін!.. Старе й мале вимовляли це ім'я, як ім'я найдорожчої істоти в родині. Ленін — це воля, Ленін — це земля, Ленін — це хліб, щастя, радість...»

— Як це ви завчили?— мовила жінка зачаровано.— А я б не змогла!..

— Бо я написав ці рядки,—спокійно сказав Десняк.

Вона знову скоса, як горобчик, зазирнула в паспорт, що продовжував лежати на столі, і з осудом глянула на нього.

— І таке ж вигадали!.. Ви ж Руденко...

— Оце посплю, а тоді все поясню,—сказав Десняк рішуче,— швидше показуйте, де те ревізорське ліжко, бо як почну читати вголос «Десну перейшли батальйони», то не замовкну до останньої сторінки... А крім цього, я написав ще кілька книг. І всі тримаю в пам'яті...

Не те що її налякала ця погроза, мабуть, таки повірила, що Руденко і є той Десняк, який написав таку хорошу, правдиву книгу.

— Ходімте!— сказала вона, дістаючи з-за спини свою герлигу.

Вона повела Десняка в простору кімнату, в якій, крім кількох ліжок, був ще круглий стіл, дві шафи, стільці і тумбочки. На стіні висіла картина: запорожці пишуть листа до турецького султана.

— Оце ваше ліжко! Зараз поміняю білизну. І відпочивайте! Напевно, натомились за день? На цьому ліжку, кажуть, сняться хороші сни!

Чергова пішла. Десняк слухав, як постукує на дерев'яних сходах її ціпок, як поскрипує протез.

Було пів на десяту. Знадвору долинали голоси. Як шпаринка, в небі поблискував за вікном тоненький місяць, він тільки-но народився.

Та Десняк не встиг ним помилуватися, бо заснув, мов пірнув у глибоку ріку.

Прокинувся від неголосної розмови, яку вели його співмешканці. Крізь примружені вії розгледів трьох чоловіків, що сиділи навколо столу і з насолодою чаювали. Треба було прислухатися до їх бесіди, скільки завжди цікавого дізнаєшся від співмешканців і у великому готелі «Москва», і в такому будинку приїжджих. Але моло-

дий, здоровий сон зборов його вкрай, і Десняк прокинувся, коли почало займатися на світ. Співмешканці ще спали. Вода була́ такою холодною, що здавалася гострою.

Витираючись вузеньким готельним рушником, Десняк знову згадав про рідну домівку — напевно, вся його сім'я вже прокинулась...

Дерев'яні східці співали свіжими ранковими голосами. Кожен мав свій особливий звук. Збігаючи вниз, він ніби зіграв гаму.

Чергова сиділа за своїм столиком перед розкритою книгою. Вона підвела очі на письменника і сказала з повагою:

— Оце дочитую... Дуже цікаво!

— Піду на завод,— пояснив Десняк.

— А чай пити?— спитала вона суворо.— Сідайте, разом поснідаємо! Мені з дому принесли... На нас двох...

Два товариші, учні однієї з ніжинських шкіл, знайшли недалеко від будинку, в якому колись учився Гоголь, записну книжечку.

Бажаючи якомога швидше повернути її власникові, хлопчики взялись розбирати рядки, частина яких була написана швидкуруч олівцем, а деякі більш акуратно — пером. Почали з тих, які легше читались. Неважко було здогадатись, що робились вони за бібліотечним або за власним столом.

«...Мов злива на нас царські кулі сипнули.

Але ми червоних знамен не згорнули!» (Джамбул).

«...Зійдуться двоє хороших людей — зіллються, мов олово». (Казахська приказка).

«...Коли кінь прагне в бій, як я можу лягти серед пишних троянд?» (З віршів східного поета).

«...Поганий друг — твоя тінь: в сонячні дні тікай — не втечеш, а в негоду шукай — не знайдеш». (Абай).

«...Не треба говорити погане про тих, хто відсутній, бо земля все може переказати йому». (Східна приказка).

«...Доки не посієш зерна — не збереш врожаю, доки не рискнеш життям — не переможеш ворога». (Сааді).

І ще з два-три десятки таких цікавих, мудрих висловів, примовок, рядків з народних пісень... Кому б могла належати ця записна книжка? Тільки уявити, як бідкається її власник!

Хлопчики довго роздумували, як розшукати того, хто так старанно збирав золоті зерна народної мудрості...

У ті дні в Ніжині перебував Олекса Десняк. Він приїхав туди, маючи завдання од редакції написати нарис про матір одного радянського льотчика.

Хоч як він був захоплений подіями і героями свого нового роману, над яким тоді працював, але завдання його зацікавило. Мати сокола!

Він пожив у Ніжині два дні, угочнив всі подробиці дитячих і юнацьких років свого героя і вже збирався додому, коли його запросили виступити в педінституті імені Гоголя.

Він був з тих літераторів, які відразу ж відгукуються на бажання читачів, і дав додому телеграму, що виїде не денним поїздом, а вечірнім.

Але вечір в педінституті затягнувся, одного з найпопулярніших українських письменників молодшого покоління закидали десятками питань, на які він відповідав охоче й докладно. От і довелося дати другу телеграму: «Виїду вранці». А вранці прийшли запрошувати до себе представники місцевого заводу, який здобув популярність своєю зеленою і смачною продукцією — хто не знає ніжинських квашених огірочків!

А тим часом уже збираються місцеві бібліотекарі і теж чекають на нього... Хіба він не їхній земляк? Скільки од Ніжина до Чернігова?

Отже, все! О шостій вечора він виїде. Рівно через добу.

Тепер у нього трохи вільного часу, він використовує його на те, щоб напиляти для мами льотчика березових дров.

Разом з господинею він береться до діла, і подвір'я наповнюється гострим, веселим свистом пилки.

Чуйне вухо відразу вхопить, що в його бік пилка йде легше, ніж у протилежний. Та тут крізь хвіртку проштовхуються двоє хлопчаків...

— Ви не дуже поспішаєте?— питає Десняк.— Вдома не будуть непокоїтись, де ви затримались?.. Тоді давайте трохи допоможемо мамі льотчика, напиляємо стільки дров, щоб їй вистачило до весни. Не відмовляєтесь?

Першим береться за ручку пилки маленький білявий Марко. Перехопивши подих, школяр одразу починає працювати в дуже швидкому темпі.

Десняк попереджає його:

— Спокійніше, спокійніше, так ти недовго витягнеш!

Миколка виявляється більш підготовленим до роботи, він починає спокійно, рівно, точно.

Настає час, коли письменник наказує йому відпочити, і до козел знову стає Марко.

Тепер він уже знає секрет пилки, працює рівніше і не так стомлюється. Коли всі колоди перепиляні, Десняк береться за сокиру. Він рубає легко і швидко, кожен удар точний. А школярі носять дрова у повітку.

— Тепер він нам нізащо не відмовить!— встигає прошепотіти Миколка, пробігаючи з оберемком дров повз Марка.— Ну й подобається мені ця робота.

Тільки очі його чорніють з-за білих дровиняк,— стільки дров він наклав на зігнуті руки.

— Я тепер для всіх сусідів буду пиляти!

Школярі задоволені і, коли все скінчено, навіть відчувають деякий сум. Та тут на подвір'ї з'являється мама льотчика і повідомляє, що на дорогих гостей чекає пиріг і чай з варенням. Помивши в кухні руки, вони входять у кімнату, що береже пам'ять про дитинство і юність відомого льотчика.

— Сідайте,— каже Десняк,— а я трохи допоможу нашій господині.

Він іде на кухню за самоваром, а школярі, як зачаровані, переходять од фотографії до фотографії, якими рясно прикрашені стіни. Невже оцей хлопчик з переляканими очима, що сидить на маминих колінах, і є безстрашний льотчик? Його важко впізнати і в групі першокласників, які оточили свою вчительку. А може, він ото в другому ряду?

На столі дзеленчать чашки і блюдечка. На міцних витягнутих руках письменник вносить кип'ячий самовар, який бурмоче про щось, загрожує, мов сварливий середньовічний лицар у своїх латах.

Після того, як випито першу чашку і з'їдено половину пирога, Олекса Гнатович запитує:

— То яке ж у вас до мене діло?

Хто з них має пояснювати? Хто має розповідати? Про всі домовленості забуто. Обидва товариші, випереджаючи один одного, викладають прохання учнів школи виступити в них.

Десняк слухає мовчки, але по його очах видно, що прохання школярів його цікавить.

— Ви ж не відмовитесь, правда?

— Ні, не відмовлюсь! Але зараз ніяк не можу. Я повинен сьогодні ж виїхати...

Він підійшов до фотографії, на ній був зображений випуск класу, в якому вчився льотчик.

— Бачите оцього, другого ліворуч... Хто з вас його знає? У школі був кращим математиком, а тепер працює в МТС... А ця дівчина... Як її, нагадайте, Катерино Олексіївно, вчителька у вашій же школі... Та скільки у вас тут, у Ніжині, цікавих людей, з якими треба зустрітись, послухати їх... З мамою героя порадьтеся, вона мені багато цікавого розповіла про друзів свого сина. А коли він сюди прибуде, тоді поспішайте з усіх ніг, щоб інші школи не перехопили... Слухаючи про життя видатних людей, сам хочеш стати сильнішим. Правда?

Хлопчики перезирнулись. Марко поліз у кишеню і сказав, дістаючи книжечку:

— Ви так сказали... І ми всі подумали... може, це ваша...

До чого ж йому приємно було одержати ці списані листочки!

«Слава — висока скеля: сокіл злітає на неї одним помахом крил, змія видирається поповзом...» Цей вислів Абая мав стати епіграфом до першого розділу роману «Тургайський сокіл»...

Чи виступив він тоді в школі, чи переніс на майбутнє — зараз важко встановити...

Тринадцятий зошит

ПОДОРОЖІ В ЧАСІ

Життя наше складається з подорожей. Подорожі в часі, подорожі в просторі.

Подорожі далекі та близькі... Бажання розповісти про них, поділитися враженнями від баченого й почутого — дали життя багатьом книгам. А може, вони й породили літературу?

Вирушаймо ж у подорож в часі. В історичні твори.

Найбільше нас захопив образ народного ватажка Захара Беркута, величава суворість карпатської землі, що відкрилася нам зі сторінок повісті Івана Франка, мужня непохитність тяжкої боротьби, яку вели захисники рідної землі проти ворожої навали.

1

Створенню великої композиції передує робота живописця над етюдами. Одним з перших у нашій прозі Натан Рибак культивував жанр біографічного оповідання. Фрунзе, Ворошилов — герої революції, великі поети — Шевченко, Джамбул поставали в тих коротеньких історіях у визначні, зоряні години свого життя.

Як назовеш у розмові Натана Рибака, і відразу ж:

— Аякже, звичайно, читали... «Помилка Оноре де Бальзака».

Міцно зачепився цей роман у нашій пам'яті. І не тільки тому, що в центрі багатопланового твору — образ великого художника-реаліста. Натан Рибак зумів виписати яскравий портрет на широкому тлі тодішнього громадського життя. Бальзак височить на перехресті багатьох життєвих шляхів, які змальовані українським письменником з пристрастю.

Тепер читачеві всієї нашої багатонаціональної літератури відомо, що улюблений герой цього письменника — самовідданий працівник науки. Образи вчених у циклі романів Натана Рибака виписані багатогранно. Всі їхні помисли, їхні творчі звершення — для господаря нового життя, трудівника соціалістичної Вітчизни.

Але повернемось до роману про Бальзака. Відома грунтовна стаття Олександра Івановича Білецького про цю книгу,— вона стала неодмінною супутницею роману, в багатьох виданнях її вміщено як передмову. О. І. Білецький схвально оцінив твір молодого письменника. І відтоді з непослабною увагою стежив за його книгами — романами на історичному й сучасному матеріалі, оповіданнями...

Та тут хочу підкреслити інше: в кристалізації творчих задумів письменника, в його праці над образом радянського вченого відіграли визначну роль зустрічі з академіком Білецьким.

...І в «Переяславській Раді» письменник, заперечуючи відсталі, обмежені, а коли й ворожі народові твердження, вписав нові яскраві сторінки про мудрого гетьмана, його соратників.

Історія й сучасність співіснують у творчості Натана Рибака.

Цікаво: письменники, які успішно змальовують події сучасності, вміють глибоко занурюватися і в давню минувшину — Іван Ле, Яків Качура, Василь Кучер...

2

Семен Скляренко прийшов у літературу з темою Дніпра, його трудівниками, його поезією. Матрос Ісай — один з рядових борців за нове життя — полюбився читачеві. І лишився в пам'яті й тоді, коли Семен Скляренко — зрілий майстер — став відомим багатьма своїми книгами, присвяченими історії рідної землі.

Читаючи романи чи поеми, монографії чи вірші, присвячені давнім подіям, обов'язково бачиш перед собою сьогодення.

Твоя сучасність — у серці. В ній майбутнє — твоє, твоїх дітей, онуків, правнуків...

Як зароджується задум історичного твору? Як виникає образ минувшини?

3

«Живісінькій пам'яті Амвросія Бучми — людини, комуніста, володаря дум, який не вмирав і не вмре, бо козацькому роду нема переводу». В цій присваті не тільки відображення добрих стосунків письменника й артиста.

Хто мав щастя бачити Бучму на сцені, хто знає фільми з його участю, той розуміє, що в цих словах Олександра Ільченка немає перебільшення. Чудесний оповідач, Амвросій Бучма любив різні дивні, химерні історії. Його фантазія живилася земними соками. Він був глибоко народним художником. Кожен його жест, кожна інтонація, блиск його щирих мудрих очей були сповнені життєвої правди.

Ця примовка, вона, як то кажуть, зайвий раз розкриває справедливість присвяти, якою відкривається роман про відважних і насмішкуватих Ільченкових героїв.

Присвята враз настроює читача на вірне сприймання книги, вона, мов камертон, що перевіряє, чи немає фальшивого звуку.

У книгах Олександра Ільченка багато побутових подробиць, а в його прославленому романі про Мамая їх сила-силенна. Та Ільченко не побутописець. Йому потрібна деталізація побуту для поетичного узагальнення часу й людини.

Пам'ятаєте, яким грізним видінням завершив Гоголь свою, народжену українською народною поезією, «Страшну помсту»?

Вершник на високій горі зареготав. Його регіт як грім залунав у горах і відгукнувся в серці хижого підступного чарівника, «струснувши все, що було всередині його».

На початку Ільченкового роману перед нами вершник, що завмер на кручі, а тоді поплив через вир, «і щось страшенно гупало над чорториєм, притлумлюючи навіть ревище порогів: то калатало козакове серце, аж стугоніли береги Дніпра...»

Він сам з чарівників — автор «українського химерного роману з народних уст», що має довгеньку назву «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця».

І хоч в тій «Чужій Молодиці» є щось занепокоюючe, та поки з нею стрінемося, нам подарує багато втішних читацьких годин ця усміхнена книга.

З давніх-давен кажуть, що ніби в ніч під Івана Купала, коли цвіте папороть, найлегше відшукати скарб. Що ж, коли добре працюється — то письменник бачить, як цвіте папороть. Тим більше, коли вкладаєш у роботу над рядком, над абзацом, над сторінкою енергію високої художньої напруги.

Він — майстер не просто вимогливий до себе, а подвижник письменницької справи.

В усіх його книгах, і ранніх і в завершено-майстерних,— поєднується прочитане й спостережене під час мандрів по рідній землі і за її межами.

Він уміє почути голоси людей минулого так виразно, ніби це його сучасники, сусіди, друзі.

В книгах Олександра Ільченка виписані образи багатьох великих діячів вітчизняної і іноземної літератури й мистецтва — Тарас Шевченко, Пушкін, Лермонтов, Данте, Юрій Федькович, Чернишевський, Добролюбов, Тургенєв, Акакій Церетелі, Гулак-Артемовський, Щепкін, Олдрідж, Менделєєв, Бородін, Чехов і його рідні...

...«Дорогий маестро...»— так в своїх листах звертався Флобер до Жорж Санд. Маестро... Ось так, звичайно, без усяких аналогій, кортить почати лист до Олександра Ільченка, адже він маестро — справжній майстер, художник.

4

Антон Хижняк — письменник, журналіст, партійний працівник, весь у сучасності.

Радянський історичний роман наблизив до нас не тільки конкретних визначних діячів минулого, але й оживив голоси трудівників народу.

І в цьому особливо цінний роман Антона Хижняка «Данило Галицький».

А тепер дістану з конверта листа, в якому Антон Федорович на моє прохання вводить нас — читачів, в свою творчу лабораторію:

«...Загалом я написав п'ятнадцять книг. Одні з них товщі, інші — тонші...

Роман, скажімо, на тридцять з гаком аркушів, а збірка оповідань — на три аркуші. Деякі вийшли по кілька разів, інші — один раз.

А от сказати про всі за стандартом не можу.

Приміром, роман я писав за накресленим планом, бо в ньому біля двохсот персонажів і час дії обіймає шістдесят років. Історичний матеріал добре простудіював, і треба було робити якісь намітки, інакше б заплутався. Щоправда, це були дуже стислі начерки: час, місце події, дійові особи. А вже при написанні цей кістяк обростав усім тим, що зветься художньо-літературним тілом...

А от повість «Онуки спитають» писав без плану. Бо бачив перед собою живих людей, стрічався з ними не один раз на будові електростанції, розмовляв, обідав

у робітничій їдальні, цілими днями був у їхніх бригадах, на земснарядах...»

...Розповідь про минуле, далеке чи близьке, живе сучасним. Як визначив Довженко, воно завжди в дорозі. З минулого в майбутнє».

...Якось прославлена наша співачка Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут попросила в Максима Рильського дістати для неї один із історичних романів.

— Ви любите історичні книги?— зацікавився присутній при тій бесіді Андрій Малишко.

Максим Тадейович якось кумедно гмикнув:

— Це діло складне, що вважати історичним романом. Для вас, Андрію, доба кріпацтва — давня історія, а мама Марії Іванівни була кріпачкою. І я в юні роки стрічався з людьми, які ходили на панщину... Для вашої доні роман про Велику Жовтневу соціалістичну революцію вже історичний... Мине не так уже й багато часу, і книги про Велику Вітчизняну війну, учасником якої ви були, Андрію, стануть творами історичними... Межа між минулим і сучасним дуже умовна, головне в іншому: щоб книги про минуле допомагали краще розуміти сучасне, щоб у книгах про минуле був гарячий подих сучасності.

Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут, яка уважно вслухалася в ті слова, сказала, протираючи скельця пенсне:

— Я завжди думаю про своїх сучасниць, коли співаю партію дружини Тараса Бульби...

Чотирнадцятий зошит

МУЗИКА БОРОТЬБИ

Був отой «карооκий вечір», який оспівав Володимир Сосюра. Радіо передавало концерт. Симфонічний оркестр виконував щось незнайоме. А я уявляв собі музикантів. Скрипаль бесідував зі своєю скрипкою так, ніби вони зосталися вдвох. А у віолончеліста таке обличчя, ніби він напружує всі свої сили, щоб не заговорити з інструментом. Про що думають люди, слухаючи музику? Коли

ти слухаєш у себе вдома — вона випливає з радіоприймача чи народжується від дотику голки до чорного кружальця — то вона ніби законсервована. А на людях?.. Сотні уважних поглядів породжують відповідальність, зосередженість.

1

Я давно читаю, перечитую книги Михайла Стельмаха. Пам'ятаю появу перших прозових творів поета, у віршах якого буяв ясний день, чистота почуттів, любов до рідної землі й її господарів-трударів. І от з'явилася тоненька книжечка в простенькій обгортці, з дуже скромною, але поетичною назвою «Березовий сік». Виразність характерів, композиційна стрункість, пісенна піднесеність і реальність подій — ось що визначає вже перші твори письменника. І немарно добрий вчитель Стельмахів Максим Тадейович Рильський з радістю привітав його.

Герої книги «Березовий сік», особливо Столяриха, Галя, Юрась, починають галерею яскраво виписаних, сильних і мужніх героїв Михайла Стельмаха. Це дійсно герої нашого часу — і Дмитро Горицвіт, і Варивон Очерет, і Марко Безсмертний, і Максим Туровець, і Богдан Романишин...

У книгах Михайла Стельмаха — степовий простір, напружений, дзвінкий, глухуватий і суворий, а коли ніжний голос життя. В них — героїчна минувшина, яку оспівали кобзарі, і героїчна сучасність, яка стане колись славним минулим.

Можете собі уявити, скільки вдячних листів одержав Михайло Стельмах, як до читачів дійшла його «Правда і кривда»?

Михайло Стельмах за письмовим столом — як піаніст, що за роялем перевіряє звучання струн своєї душі. Глибока емоційність, напруженість і легкість... Уся клавіатура звучить під його сильними, впевненими пальцями... Буря з громом, блискавкою... І шурхіт вітру над яблуневим садом....

Якось, потрапивши на репетицію симфонічного оркестру в Колонному залі філармонії, спостерігав я, дивуючись і захоплюючись, як диригент опрацьовує кожну ноту.

Чи не можна порівняти з цим працю письменника, що невідривно стежить, не відводить погляду від слова.

Чистота звучання перевіряється безліч разів...

...Він немов гіпнотизує нас, читачів, владою свого слова, співучого, мальовничого. Та мені іноді уявляється, що його самого гіпнотизує власне слово, власне мистецтво. А може, це й добре? Може, таким повинен бути справжній художник?

Мені важко тут щось вирішувати. Хоч я знаю, розумію, як почуває читач, коли перед ним справді визначний художній твір.

Уявляю собі Михайла Стельмаха за робочим столом. Він підводить натомлені, з набряклими повіками очі, в них ніби відсвіт пожежі. Адже працював над романом про війну, про тяжку працю своїх земляків у солдатських шинелях, з автоматами в мозолястих руках...

Мов ота добра господиня, яка перебирає крихітне насіннячко і уявляє собі, що то за пишні квіти з нього розцвітуть, так і художник.

Його описи природи живуть. Живуть цілі сторінки діалога.

Він уміє в розмовах, коли гостро напружених, а коли спокійних, розкрити суть людей, людські характери. Недарма Михайла Стельмаха так тягне в драматургію!

2

У дружини Тараса Бульби, матері Остапа і Андрія, немає імені. Лише в лібретто опери Лисенка Михайло Старицький назвав її Настею.

«Невідомий»,— так називається одне з найцікавіших оповідань Михайла Коцюбинського. Ми не знаємо прізвища відважного революціонера, що, кинутий за грати царської в'язниці і засуджений до страти, не виказав ні себе, ні товаришів.

Не знаємо прізвища молодого бійця, що в героїчному 1920 році загинув від білогвардійської кулі. «Хай твориться легенда»,— сказано в новелі Юрія Яновського. І легенда дала безсмертя рядовому бійцеві революції.

Мирослав Ірчан. Оповідання «Напівдорозі»: «Візьму долото і буду довбати. Буду довбати в твердому камені, у мармурі. Викую з них безсмертні постаті. Збудую

величну святиню і над її дверима напишу: «Це ті, що впали напівдорозі сьогодні за завтра...»

Безіменний чабан став отаманом у геніальному вірші Павла Тичини.

І ніби продовженням того звучать Малишкові рядки:

Знають у полі далі багряні.
Курні дороги. Збитий поріг.
Бронзовий пам'ятник на майдані,
Де безіменний боєць поліг.

Новела Петра Панча — в ній кілька десятків рядків. І жодного імені. Вона так і зветься: «Їхні імена невідомі». Це глибоко реалістичний твір з високою ідеєю, хвилюючим розвитком подій і яскраво окресленими характерами.

«Час від часу хтось з пасажирів схоплювався на ноги і збуджено вигукував:

— Куди їдемо, братці?

— Додому їдемо, додому!— відповідали йому хором.

— А що дома, братці?

— Революція дома, свобода дома!»

Поміж бійців революції один у «чужинній формі» — солдат чеської армії. Коли спалахнув бій з білогвардійцями, то й він не лишився осторонь. І загинув. Все. Лише епізод. Та ось його узагальнення: «Тепер кожного року, коли в завивання осінніх вітрів чи під сяйвом весняного сонця над нами святково полощуться червоні стяги, я згадую трьох невідомих бійців, що їхали не до роду, а до племені, більшовицького племені. Я скидаю шапку і з пошаною схиляю голову».

В найтяжчі місяці Великої Вітчизняної війни Натан Рибак написав «Прапор». У цьому творі — душа нескореного радянського міста, його безсмертний геній. Ім'я і прізвище героя теж невідомі. Він — один із безстрашних підпільників. Він загинув лютою смертю від рук фашистських катів. Та він живе у бойових діях київських підпільників — «юнак з невідомим нам прізвищем і відомою вдачею більшовика». Цей молодий герой зливається водне з образом нашого Києва. «Пливуть над Києвом хмари. Великі, осінні хмари. На Глибочиці дощ. Сірі линви стягнули землю з небом. Марево дощу огинає мертве місто». Ні, місто живе і вбитий юнак продовжує боротьбу.

«У Києві зимою у великий мороз вели німці на розстріл велику групу моряків. Моряки були без сорочок, із зв'язаними руками. Дехто з людей не витримував і, ризикуючи життям, кидав матросам одежу. Але ніхто з них одежі не взяв. Лише один узяв папіросу. Потім вони почали співати пісню «Розкинулось море широко» і пішли вмирати. А народ дивився й плакав».

Задовго перед тим, як було опубліковано записи Олександра Довженка, а поміж них і цей, Василь Козаченко написав оповідання «Їх було сорок».

Імен їх не названо, та вони — в наших серцях.

«Вони йшли серединою вулиці зайнятого німцями міста і співали «Інтернаціонал». Дзвінко, захоплено, повними голосами, на всі груди.

Їх було сорок.

Наймолодшому з них було ледве двадцять, а найстаршому доходило майже до двадцяти п'яти. Ішли чітко, військовим кроком. Грізного, військового ладу колони не псували ні їх вигляд, ні одяг, ні те, що руки всіх було міцно скручено за спиною... Отак вони пройшли по вулиці Леніна, по Володимирській, по зруйнованому Хрещатику, по вулиці Кірова, повз поколупаний стінами героїчний «Арсенал» і вниз до Дніпра...»

Скільки ми читали в юні свої роки захоплюючих розповідей про пляшку з листом, яку мореплавці в біді довіряли хвилям з надією, що вона потрапить у надійні руки, врятує чи відкриє таємницю. А ось — листи, заховані в патроні.

«Листи з патрона» Василя Козаченка — одна з яскравіших повістей, присвячених молодим підпільникам Великої Вітчизняної війни, нашій героїчній молоді.

А його повоєнна, молода і дзвінка повість «Атестат зрілості» — як заспів до циклу, що, мов прожектор з різних площин, освітлює мужню і ніжну, ніби з мармуру витесану, постать безстрашної підпільниці Яринки Калиновської.

Юна Надійка в своїй уяві переживає, що перенесли її рідні, її старші друзі перед лютою смертю від рук фашистських катів. Світле хвилювання охопило її: «Коли була в них така велика, незламна, залізна віра у свій народ, у свій лад і у реальне для них ясне майбутнє, то, виходить, була то віра і в неї — Надійку, в її дівчат, у людей, які зведуть уже після них новий, той, що вони

відстоювали своєю кров'ю, своїм життям світ, у людей, котрі творитимуть нове життя, бачитимуть нові обрії і сягатимуть далеких зірок не лише в думках. То як же їй, як усім тим, хто залишився живий, можна забувати про їхню віру?»

У творчості цього художника поєднується розкриття однієї людської долі (найчастіше — юнака чи дівчини) в тяжкі часи воєнних випробувань із змалюванням всенародної боротьби. Це не фотографії молодих і літніх партизанів, з якими стрічався автор. Немало образів героїв і героїнь циклу мають узагальнюючі риси радянських патріотів — скромних і мужніх, відданих народові, його соціалістичним ідеям.

У кожній з повістей письменник розробляє інший принцип побудови, а в цілому — перед нами твір, єдиний композиційно.

У відповідь на мої питання Василь Козаченко пише:

«1. Як ти догадуєшся, маю змогу працювати над твором не більше двох (від сили — трьох) місяців на рік. Працюю поза домом. Ні з ким тоді не дружу, не спілкуюся, не зустрічаюся, а телефону лякаюся, як землетрусу. Пишу плавно і швидко. Починаю з початку і веду до кінця. («Атестат зрілості»— то єдиний, «не такий» приклад у моєму житті). Коли «гарячка» притухає, часом страшенно нервую, лаю себе. Біжу на лижі чи на прогулянку. Обов'язково сам-один. Кожен, хто мені в цей час зустрінеться,— мій персональний «ворог». (В житті, як відомо, ворогів у мене немає)...

2. Ім'я, прізвище — мають значення в змалюванні образу. Безперечно. Тільки іноді чомусь лінуємося добре їх підібрати. І даремно!

3. Читаю — найчастіше — Шевченка. «Кобзар» — завжди під рукою, на столі. Як і Пушкін. Дуже люблю революційно-героїчне. Спогади Фігнер, Морозова, Дебогорія-Мокрієвича, Степняка-Кравчинського тощо — найулюбленіші мої книги. Плюс Павка Корчагін та «Овод» і спогади про Велику Вітчизняну війну. Гадаю, що тема Вітчизняної війни невичерпна, завжди захоплююча, майже вічна.

4. Живопис люблю страшенно. Усякий (крім гострого формалізму) від Джорджоне та Леонардо до Миколи Глущенка й Коновалюка. Завжди гостро переживаю, що не зміг стати живописцем. Маю цілу мистецьку бібліотеку

(репродукції й монографії): про Нестерова, Тулуз-Лотрека, Родена, Ренуара. Закоханий у Васильківського, Похитонова, Нестерова. Дома, здебільшого, люблю картини, даровані самими митцями.

5. Музика? Можеш собі уявити, коли зважиш на те, що двоє моїх близнюків кінчили консерваторію, і в моїй квартирі по шість-вісім годин на добу гримлять два інструменти (рояль і піаніно). Та ще радіо, телевізор і програвач-магнітофон!.. Однак — притерся. Працювати не заважає. Іноді — відключаюсь. Іноді — сприймаю. Загалом, люблю музику за те, що не треба думати, обмірковувати. Вона сама несе тебе, куди хочеш...

Пісню відчуваю глибоко. Тільки не на концертах. Пісня, на мій погляд, вимагає обстановки майже інтимної!..»

3

Ви бачили, як працюють гончарі?

Оце тільки-но був шматок глини. Ви й не помітили, як вправні пальці майстра зробили його глечиком.

Ще ляжуть на той потрібний людям виріб фарби: біла, зелена, червона, жовта, синя...

Але фарби самі не оживуть. Потрібен вогонь, як у кожному виді творчості.

Подих вогню і подих вітру торкнуться глини, і вона заспіває...

Я прочитав його передвоєнну повість «Стокозове поле» вже після того, як мене вразила сила «Прапороносців».

«Читав — наче погожу воду у спеку пив»,— писав Коцюбинський про Нечуя-Левицького.

Читачі чекали на героїчну книгу, мужню, поетичну, про страшну війну, яка тільки-но відгриміла. І ми одержали «Прапороносці», роман про велику совість народну.

Мабуть, уперше в повоєнній українській літературі Олесь Гончар намалював такий блискучий колективний портрет.

...Парк Слави над Дніпром. Пам'ятник Невідомому солдатові. Вічний вогонь. Тут завжди людно. І завжди квіти біля підніжжя. І взимку, на білому снігу, і восени, коли навколо золотисто-багряний килим. І навіть улітку, коли скрізь багато квітів.

Зараз початок весни. Березень. Синіє Дніпро, і крижини пливуть, як лебеді.

Великий гурт зібрався біля обеліска. Артист читає уривок з «Прапороносців».

Здається, то відблиски вічного вогню лягають на розповідь про безсмертних воїнів. Його слухають з великою увагою.

І коли закінчує, всі стоять в настороженій тиші. Оплески тут недоречні. А одне дівча виплітає швиденько з кісника червону стрічечку і кладе її до підніжжя пам'ятника. Замість квітки.

Повість «Земля гуде»— героїчна пісня про безстрашну українську комсомолку та її бойових друзів.

«Я з казки! Я з легенди!»— каже героїня.

Ні, Олесь Гончар написав повість про реальних людей про наших героїчних сучасників, що спізнали найтяжчі муки.

Звідки ця дівчина?

«— З ешелону,— шморгаючи гострим носом, відповіло дівча.

— З якого ешелону?

— Хіба не чули? Нас же відбили партизани...»

Воля! Безцінний здобуток радянської людини.

Досі було ясно, що «єдино можливе тільки те просторе, велике життя, з певною метою, з чистим диханням, до якого готувалася Ляля-жовтеня, Ляля-піонерка, Ляля-комсомолка. А тепер воно наче заступилося важкою хмарою. До нього можна тепер тільки пориватися або, не пориваючись, гинути нікчемним рабом. Дівчина стояла серед кімнати з широко розкритими очима, які дедалі більше сіріли.

— А рабинею я не буду,— раптом промовила Ляля рівним голосом, як не про себе, а про когось іншого.

На деякий час запанувала мовчанка.

— А ми тебе й не готували до цього,— тихо сказала мама, дивлячись у стелю своїми темними, у темних обводах очима.— Ми тебе готували до справжнього життя».

Для справжнього життя, а це значить — для радянського життя готувався Богдан Колосовський — студент, комсомолець.

Прощаючись з Богданом, кохана його Таня просила, наказувала:

«— Богданчику, любий, якщо... коли що, то ти — пиши! Чуєш? Хоч у думках пиши, як не буде змоги... Знай, я думки твої на відстані почую! За тисячу верст!»

Відповідь почують багато людей:

«Ми не загинули. Ми живі. Попереду нам, як скіфам, степи стеляться порожні. Лише літаки в небі нагадують: XX вік!»

Це пробивається на схід, до своїх, до Радянської Армії жменька бійців, що потрапили у вороже оточення — «люди поза законом, люди обірваних зв'язків, ті, кого звідусіль підстерігає смерть...»

Так починаються «Листи з ночей оточенських»— ці шість уявних листів, які складає Богдан Колосовський своїм друзям, своїй сучасності, майбутньому рідної радянської землі.

В них безпосередня щирість і велика правда. В них мужність і ніжність.

Прийшла зрілість до вчорашнього студента, він стає досвідченим бійцем. Широким стає його життєве коло — він побачив страждання й незламність народу. Збагнув джерела народного героїзму. Ніби серцем черкнувся до серця безсмертної історії і зумів відчути подих майбутнього.

«Ідемо, ідемо. Хочемо пройти крізь цей степ, як торпеди, крізь його аеродроми, засади, крізь усі небезпеки, що зустрінуться нам по путі. Здається, тільки вийдемо, і вже не буде війни. Здається, тільки проб'ємося, і перед нами, як з високого перевалу, відкриються за небокраєм найдальші комуністичні віки. Хто з нас проб'ється? Хто з нас загине в оцих оточенських, заграваами охоплених степах? Чи, може, всіх нас чекає за отим пагорбом смерть? Чи не в одних ще будемо боях, і пропадатимем безвісти, і питимем воду з боліт, гинутимем в концтаборах, залишатимемось всюди твоїми солдатами, Вітчизно? Але навіть гинучи, віритимем, що після нас буде інакше, і все це більше не повториться, і щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний день перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі».

Так закінчується останній з уявних листів, що його складає в найтяжчі хвилини свого життя воїн Радянської Армії Богдан Колосовський до своєї коханої, до своїх друзів, до своєї сучасності, в майбутнє. На цьому закінчується роман «Людина і зброя», що його Олесь Гончар писав у 1958—1959 роках.

Листи ті дійшли. Їх читали й перечитують. У них віра в справедливість, правду, комунізм. Вони — як світло непогасних зірок, ті листи.

«Тронка» Олеся Гончара — роман у новелах про визначні трудові звершення радянських людей.

Кожна з його книг має композицію, яку він не повторює в іншій.

З усіх книг Олеся Гончара «Людина і зброя», мабуть, найбільше наближається до традиційної форми роману.

Складна і разом з тим стрункa побудова «Циклону».

Мене вона захоплює своєю цілковитою відповідністю характеру героїв, самому ритму книги.

Різного звучання чудесні новели Олеся Гончара. А поміж найкращих та коротенька, що ввійшла епізодом до роману «Людина і зброя». Літній боєць дослухався до пісні, яку співали над морем. Задумливо крутив у руці щойно одержану гранату. Раптом висмикнулась чека — необережний рух. Навколо загукали: «Кидай! Кидай!» Нікуди було кидати — скрізь люди. Він миттю зірвав з голови каску, спритно, як перепела, накрив нею гранату і навалився на неї грудьми. І загинув.

А там, над морем, пісня линула в надвечір'я.

Олесь Гончар — художник добра. Він любить писати про тих, кого любить. З насолодою виводить образи хороших, передових, чесних, мужніх людей.

Його герої — люди чесної праці.

— Ніщо мені так не пахне, як наш степ,— каже молодий Горпищенко, льотчик реактивної авіації, який приїхав до батька-чабана у відпустку.

«Тронка» лишає враження святковості, як од зустрічі з морем. Вона дише, як море, ця книга про степ. Новела за новелою, мов ті хвилі накочуються. Чуття й думки.

Поезія праці живе в найскромніших деталька х його книг.

Робітники після нічної зміни вертаються на велосипедах додому, «хвиля за хвилею, з шурхотом шин, з пружним вітерцем стрімкого лету...»

Студент у харківському гуртожитку схилився над підручником, «як притомлений косар або тракторист, що повернувся додому з поля після важкої, цілоденної праці».

Єдність поколінь живе в книгах Гончара.

...І в хвилину смутку, і в хвилину радості одкриваю собі його «Модри-камінь». І в серці відлунює розмова:

«Т е р е з а. Нарешті ми знову зустрілись! Дайте мені вашу руку. Ви відчуваєте, як та тисяча літ перемістилась перед нас? Тепер вона попереду, правда ж? Наша тисяча!.. Доки зеленітимуть ці гори і світить сонце, ми будемо жити. Я задихаюсь від такого багатства.

Я. Нікуди тепер ми не будемо спішити, як тоді взимку. Тоді ми майже ні про що не встигли поговорити. Лютий вітер, шугаючи в скелях, заважав нам.

Т е р е з а. Зараз ми маємо час! Зараз я доскажу вам усе недосказане тоді. Слухайте ж!.. Чуєте, як лущать зелені спини гір, гріючись на сонці? А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін! Слухайте ж!..»

І мені уявляється, що я теж біля того теплого каменя, з якого відкривається й те, що було, й те, що буде.

Ніби чую голоси рідних Гончарові великих художників слова. І поміж них:

Чуйного до звучання землі Нечуя-Левицького.

Напруженого до краю в своїх діалогах — Стефаника.

Сонцепоклонника — Коцюбинського.

Ніби чую голоси героїв Гончарових.

Борців з чорним фашизмом. Металургів і садівників. Чабанів і ракетчиків. Студентів і творців фільмів. І воїнів, що стоять на варті радянської землі.

4

...У вступі до циклу партизанських оповідань Яків Баш писав:

«Кому під час війни доводилося бути в партизанських загонах, той ніколи не забуде, що таке вогнище. Вогнище для партизанів — це все: і хата, де можна погрітись холодної ночі, і улюблене місце бесіди на дозвіллі. І які б не були перед цим бої чи важкі переходи, як би не були стомлені та змучені люди, але досить тільки розпалити вогнище, як одразу ж усі оживають, одразу ж підноситься дух. До вогню сходяться всі. Тут і картоплю печуть, і онучі сушать, і перев'язки роблять, і зброю чистять, і пісень заспівують. І вже балачки як почнуться, то чого

тільки й не почуєш, і про давнє, і про недавнє, і про трагічне, і про смішне...»

А перед кожним, таким життєвим, з напруженим сюжетом, про давнє і недавнє, і про трагічне, і сміливе, монологом — коротенька ремарка, що не тільки змальовує образ оповідача, але вміло створює настрій читача, який ніби теж опинився в тому колі мужніх, безстрашних.

«...У вогонь підкинули хмизу, і увагою партизанів заволоділа пригода розвідника».

«...І розбалакався їздовий дід Мирон Миронович Швайка...»

«...І зовсім несподівано у світлі полум'я виросла стара, але неймовірно довга бабуся».

Письменники йшли на фронт і в роки громадянської, і в роки Великої Вітчизняної перш за все бити ворога, перемогти його, а вже потім розповісти про ті бої.

Біля партизанського вогнища Яків Баш стрівся з тими, про яких писав у своїх перших нарисах і книгах — про будівників Дніпрогесу; там він наснажувався для майбутніх своїх повістей, романів і п'єс — і про героїв партизанської боротьби, і про мирні звершення рідної землі.

Професор Буйко ввійшов в галерею яскравих образів нашої літератури воєнних років. Письменник виписав образ сучасника з такою силою, що безсмертне життя лікаря-партизана стало прикладом не тільки для медиків.

Письменник показав його героїзм як закономірний, підготований всім життям цього «друга народу».

«І ще була в нього особлива риса — в усьому вишукувати нове і це нове одразу ж виносити на товариство. Він сам прагнув знати все, що знали його найкращі вчителі, і в той же час — щоб його учні знали більше за нього». Ця риса вдачі професора Буйка, підмічена і підкреслена в повісті Якова Баша, безцінна.

Образ Буйка прийшов до нас двічі.

З книги.

Зі сцени.

В Київському театрі імені Івана Франка його образ відтворив Юрій Шумський, актор, що створив багато невмирущих образів комедійного й героїчного плану.

5

Можна об'єднати все, написане Юрієм Збанацьким, однією назвою «Згадаймо, друзі, пережите».

Вже вийшли на широкий шлях самостійного життя ті хлопчики й дівчатка, що були першими читачами його повісті «Таємниця Соколиного бору».

Для Юрія Збанацького партизанська тема стала кревною. І не тільки в повістях про бойові звершення народних месників — в «Лісовій красуні», з благородним мужнім командиром, людинознавцем і людинолюбом Хрущем, в збірках оповідань «Над Десною», «Поліські билиці», «Єдиній» і «Ми не з легенди»,— але й в книгах про мирні діла радянських людей живуть, творять, борються й ті, що брали участь у партизанській боротьбі, й ті, що зросли, змужніли, беручи приклад з героїв-партизанів.

І збірки його оповідань — «На все життя», «Крилатий гонець», «Старший брат» і повість «Літо в Соколиному», «Морська чайка», «Привітайте мене, друзі» й романи «Малиновий дзвін», «Переджнив'я»...

Віддає він свою творчу увагу й драматургії. Щоправда, епізодично.

Роман — жанр, в якому письменник, з його багатющим запасом життєвих вражень, вірністю реалістичним традиціям, ясною громадянською позицією, почуває себе впевнено й вільно.

Широко відомі його книги про творчий будень колгоспних трудівників, про життя школи (він сам із досвідчених і чуйних учителів). Та поміж його численних книг, що побачили світ до 1970 року, чи не найвизначніша — роман «Хвилі».

«Твердо доказано, що час — категорія відносна, що його закони всесильні лише для нашої планети...»— таким м'яко-іронічним роздумом починається роман.

І вже в другому реченні прозвучала властива його авторові добра усмішка:

«На землі все — життя людське, зарплата, сон і робота — нормуються і визначаються роком, місяцями, днем і ніччю...»

Розповідь веде батько — Ілля Дубогай.

«Нас п'ятеро, і всі до одного відчуваємо за собою важку вину. Ту вину, за яку не судять, навіть не осуджують сторонні, бо ніхто про неї й не здогадується. Відчуття

провини каменем лежить на душі людини, вона мучиться, тяжко переживає. Людині було б легше, коли б її вилаяли чи навіть побили,— тоді б швидше переболіло й забулось».

У чому ж ця вина? У неувазі до найдорожчого, до життя матері, до її тривог, до її переживань.

Її образ — чи не найголовніший в книзі. Спогади про неї становлять тканину твору. Ставлення до неї визначає характер кожного з членів родини.

А в подорожі у далеку молодість батьків живе молодість нашого сьогодення, з його сподіваннями, бідами, тривогою, боротьбою, тяжкою війною й мирною, та якою ж неспокійною і якою пісенно-прекрасною, працею.

Спасибі тобі, Юрію, за «Хвилі», за маму синів Дубогаїв.

Безсмертним став образ радянського воїна в нашому мистецтві.

Минають роки, і не применшується вдячність народу до тих, хто в тяжких, кривавих боях з фашизмом відстояв волю, незалежність, майбутнє нашої Вітчизни, майбутнє світу. Минають роки, і наша художня література все з більшою глибиною відтворює образи воїнів — героїв Великої Вітчизняної війни.

«Нема нічого на світі щедрішого за солдата»,— як сказано в одному з творів Леоніда Леонова.

Яка вже може бути більша щедрість, коли крові своєї, самого життя свого не жалів заради щастя людей.

Нема нічого святішого за усмішку солдата, як сказано в п'єсі Олександра Корнійчука «Пам'ять серця».

І в розповідях про солдатський подвиг в різних жанрах нашої літератури розкривається краса його благородної усмішки, його вміння гостро пожартувати, відчуття смішного.

Любомир Дмитерко спершу видав повість «Танки йдуть на Берлін», а згодом багатоплановий роман «Останні кілометри». Особисто пережите, наслідки численних зустрічей, вивчення історичних матеріалів, документів часу вилилися в епічне полотно.

Високу оцінку читача і критика здобули цікаві книги, що народилися в співавторстві з героями Вітчизняної війни.

Доречно буде тут назвати імена Анатолія Хорунжого, Павла Автомонова, Петра Сєверова, Віктора Близнеця,— їхня письменницька майстерність зберегла для нас яскраві сторінки Великої Вітчизняної війни. Це не просто «літературний запис», як скромно відзначається на початку чи в кінці книги,— це справжня художня творчість.

П'ятнадцятий зошит

З ДРУЖНІМ ПРИВІТОМ

Старий наш Канів — тепер молоде місто. Ніби оце тільки засновується. Такою я побачив і Нову Каховку в перший рік її народження. Подих будівництва сповнює Канів. Можна подумати, що життя поділило місто на дві частини: та, що тягнеться до Тарасової гори, зберігає зовнішні прикмети старого, та, що розгортається навколо майбутньої ГЕС, живе новим. Ні, новим живе все місто. Образ Кобзаря сяє над усім Каневом. І в старих одноповерхових будиночках, акуратних і затишних, вони в невеличких квітучих садочках. Тут живуть будівники нового Канева. Немало приїхало сюди з Дніпрогесу. Технічна вдосконаленість стала естетичною прикметою Шевченкової землі. В цих підйомних кранах, якими так невимушено, легко керує досвідчений майстер, щастя вільної праці.

1

Якось я надумав на окремій полиці зібрати книги про трударів нового світу. Поставив туди «Нові береги» Гордія Коцюби, твори Петра Чебаліна, Миколи Сказбуша, Олександра Чепіжного, Миколи Рудя. А ще чекали на цю щільно заставлену книжками полицю багато томів письменників, які оспівали робітників першої п'ятилітки, перших заспівувачів колгоспного життя.

У роки Великої Вітчизняної війни бойова діяльність фронтового журналіста Вадима Собка збагатила його не тільки яскравими враженнями, але й навчила глибше

зазирати в душу радянської людини, ясніше усвідомлювати світ трударя, воїна.

Він повернувся до мирної праці, знову в тиші кабінету, а не в прифронтовому бліндажі занурюється в свої записи, розробляє плани, пише невтомно й плідно. Та і в мирний час Собко лишився письменником фронтовим. Бо пише про героїчні звершення радянських людей.

Вадим Собко увійшов у літературу з середовища робітничої молоді — він працював на прославленому Тракторному заводі в Харкові.

І тема робітничої молоді, одна з найзначніших тем нашої літератури, стала йому кревною.

Звернувся до Вадима Миколайовича з кількома питаннями:

Ось його відповідь:

«1. План твору обов'язково роблю наперед, але ніколи його не дотримуюсь. План — це не закон, а трамплін.

2. Писати роман чи п'єсу — це залежить од напруженості дії, матеріалу. Часто пробую писати на один сюжет і те й друге. («За другим фронтом», повість «Далекий фронт», «Справа прокурора Малахова», «Максим Шайтан»).

3. Оповідань писати просто не вмію. Пробував — не виходить...»

2

...Разом з групою прибалтійських літераторів подорожуємо по Україні.

Стояв той чудесний час, коли, як писав Максим Рильський, «серпень з вереснем схрестили довгі шпаги несмертельні...»

Літо непомітно переходило в осінь, яка того року була ніби напоєна медом і красива, як помах білого лебединого крила.

Спершу наші прибалтійські друзі приїхали в один з колгоспів великого села Мішурин Ріг. Вони сиділи на лаві перед хатою, чекаючи на повернення зі степу колгоспниці, що прославилась великим урожаєм.

Та ось і вона. Легкий вітер бавиться білою хусткою, що ледве ховає пишне русяве волосся, заплетене в тугі коси. Синя кохтина, чорна спідниця, на бронзових но-

гах — капці. Коли б не довга сапка, що зручно лягла на ліве плече, можна б подумати, що це студентка, яка приїхала до батьків на вакації...

Домни і мартени Дніпродзержинська теж вразили гостей з Прибалтики. Їх познайомили з прославленими сталеварами, доменниками, прокатниками. Коли в мартен засипали шихту, поміж уламків металу помітили шматок криці зі збляклим написом: «уворов»... Це була частина танка, бойової машини. Хотілося простежити всю його біографію з тієї хвилини, як він вийшов з заводу, був навантажений на платформу, вкритий брезентом, а там і фронт, випробування, бої, рани...

Олекса Гуреїв— письменник, вірний своїм героям: робітнича молодь у праці, в пошуках життєвих шляхів, у дружбі, коханні, навчанні («Наша молодість», «Життя іде»). Спершу, це було ще до Великої Вітчизняної війни, молодий тоді автор написав невеличку повість, якій дав назву за іменем головного героя «Степан Батурін». І в тяжкі дні відступу, і там над Волгою, в Саратові, де діяла радіостанція імені Тараса Шевченка, в якій працював молодий письменник, в коло його уваги входили нові й нові образи. Так виникли «Наша молодість», «Життя іде» та багато інших цікавих творів.

У вагоні метро скільки встигнеш прочитати? Навіть на найдовшому маршруті? А втім, читають. Щоправда, частіше продовжують читати, а не починають щось нове. Якось я нагледів у молодого читача — чи не з демобілізованих — повість Анатолія Хорунжого «Місто під нами». Це книга про метробудівців. Разом з героїчними робітниками і винахідливими інженерами зводив підземне місто і він, автор.

Великий досвід журналістської роботи допоміг виробити манеру письма, чіткого, лаконічного і разом з тим образного.

Це не «кабінетний літератор», він завжди в житті. Більше того: він поруч зі своїми героями, завжди разом з ними.

Я попросив Анатолія Хорунжого розповісти, як народилася його книга «Місто під нами».

«...А починалося це таки з дружби, товаришування з майбутніми героями повісті. Десь у 1960—1961 роках,

коли я керував студією «Молодь», повів своїх молодих прозаїків до тунелю київського метро. Намір був такий: ознайомити з працею метробудівців, «прив'язати» молодих літераторів «до теми». Коли дійшли до межі, нам сказали: «Далі йти не можна. Там за стіною люди працюють під стисненим повітрям». Нас усіх зацікавило оте «працюють під стисненим повітрям». Туди, за спеціальні шлюзи, вкочували вагонетки й викочували наповнені глиною,— отоді я й вирішив написати про кесонників, будівників тунелів, де вода, пітьма, пливуни й несподіванки. Без твердої волі, трудового героїзму, без науки, досвіду, згуртованості таких сяючих шляхів не побудуєш.

Хлопці в робах і касках стали моїми товаришами, а потім персонажами книги.

Павло Ропан, Петро Мазуркевич, Михайло Свириденко, Іван Жук, Артур Твердохліб... Які це чудові люди! Як вдячний я кожному за те, що прийняли мене в свою бригаду, на свою дільницю, терпляче обходилися зі мною, доки звикався з умовами роботи в тунелі! Їхні образи, характери й мужні дії збагатили мене і, найголовніше, підказали ситуації, колізії, відклали в пам'яті десятки епізодів, з яких і народився сюжет книги».

Український робітничий клас, трударі українських колгоспів, інтелігенція соціалістичної України стали героями багатьох книг наших братів — російських письменників. І, звичайно, перш за все тих, що живуть і працюють на українській землі. Перечитаємо молодого Миколу Строковського: «Записки заштатного человека», «Акварели Яна Гжехи», «Блокнот, найденный возле памятника Мицкевича в Кракове»... Відзначимо чуйність до слова, своєрідність метафори, певну композиційну винахідливість.

Тепер Строковський пише про «сталеву Україну», про її металургійні велетні, про людей, що дають країні чавун і сталь, його герої — робітники й інженери. Він любить і знає цих людей. «Тайгострой», «Левый берег», «Травой не порастет», «Мечты на дорогах»... Шляхами України веде Микола Строковський своїх героїв. Але йому близька і сувора природа півночі і мальовничий південь. Та де б не відбувалися події романів, повістей, оповідань, нарисів Миколи Строковського — він лишається письменником з України. Він глибоко розкрив душу

одного з визначних синів українського народу — комсомольського вожака й письменника Олександра Бойченка. Його розповіді — схвильовані, розгорнуті, тісно за селені людьми, насичені подіями романи — об'єднані одним: художник хоче поділитися з читачем не тільки своїм захопленням, але й відкрити читачеві те, чим живе він сам.

Письменник плідний, цілеспрямований, активний в своєму намаганні відобразити плин сучасності, він охоче й цікаво відгукується на явища класичної літератури. «Жизнь во втором чтении» — так зветься його роман, в центрі якого образ Павла Грабовського. Це твір, де тонко розкрито кревне єднання поета з прогресивними силами суспільства.

«...У своєму листі Ви питаєте мене, хто з українських класиків і сучасних письменників найближчий мені? Любов до людей мистецтва, здається, єдина сфера, де не вважається поганим любити відразу кількох. У полум'яно-гнівній музі Тараса Шевченка я бачу, як повинен письменник ставитися до зла, як одрізняти світло від тіні і як виявляти громадянську мужність. Іван Франко вражає енциклопедичністю таланту й знань, широчінню літературних, філософських, громадських інтересів. Ось хто примушує безнастанно вдосконалюватись, осягаючи все нове й нове. Леся Українка вчить бачити в малому велике. Оскільки все велике має своє ледве примітне джерело. Панас Мирний розкрив мені багатство світу поневоленої людини, що не кидається у вічі ні зовнішністю, ні місцем у суспільстві. Павло Грабовський... Павло Арсенович давно увійшов в моє життя як людина й письменник найтоншої душевної структури, до краю чесний, щирий, що обрав тернистий шлях правдолюбця й правдоборця. Давньою моєю мрією було написати великий роман про нього та його добу. Здається, до цієї мрії я вже наближаюся. Михайло Коцюбинський... О, цей майстер акварелі — один із видатніших художників світової літератури. Я міг би назвати ще й жорстокий талант Василя Стефаника і багатьох, багатьох інших: земля України щедра на таланти.

Не заборгували історії й сучасні українські письменники. Скажу більше: те, на чому спинились класики, було творчо продовжено сучасними письменниками. Майстерністю зображення людини й суспільства, глибиною

й широчінню дослідження життя сучасні й українські радянські письменники пішли далі за своїх батьків і дідів».

І далі:

«Адже художня література — не тільки вибухівка ідей, сигнальна ракета до атаки, але й тепло, до якого тягнуться закляклі руки; і заллятий місячним сяйвом високий берег ріки, в якому бавляться русалки, і старий занедбаний сад, на осінніх стежках якого хочеться іноді побувати в тиші і самотності.

Художня література...

Книга...

З яким трепетом входите ви в душу людини, її світ, сповнений загадок і див!

Яке щастя дарують нам книги!..»

*

Спершу я почув оті веселі історії в коридорі Київського інституту народної освіти. Їх розповідав студент, що вступив до нас після Одеського кооперативного технікуму. Ті історії були такі життєво ймовірні і водночас фантастичні, що найдосвідченіший поміж нас, знавець гумору і сам мастак на дотепи, Арсен Іщук оцінив їх вельми схвально.

Через якийсь час я почув їх у виконанні неперевершеного майстра комедійного монолога Юрія Васильовича Шумського.

Влітку 1946 року, коли їхали до Кобзаря, Остап Вишня щиро привітав побратима. Його захопив людяний і гострий гумор Степана Олійника. Та й Василь Ілліч Касіян, який ніколи не минав нагоди побувати в Каневі, з радістю відзначив силу усмішки талановитого письменника.

Оповідач він чудесний. Слово його соковите, барвисте, образи змальовані виразно, своєрідно. Автор численних збірок поезій, ліричних оповідань, він написав також кілька невеличких комедій та лібретто опери за п'єсою О. Корнійчука «В степах України».

Шістнадцятий зошит

ПІСЕННА ЗЕМЛЯ

1

Багата українська земля, неповторно прекрасна її природа. Та залишало батьківську землю безземельне селянство, вирушало в далекі, незнані краї. Чи давно ви перечитували Василя Стефаника «Камінний хрест» або Грицька Григоренка «Пересельці»? У Степана Васильченка в оповіданні «На чужину»: «Тиха і смутна ніч, мов молода черниця. Не чути на селі ні гомону, ні співу. Біліють проти місяця хати з темними вікнами,— не то дрімають, не то щось думають...» Є про що думати людям. Остання ніч в рідному селі — на світанні його залишать.

Пісенна українська земля. Сяючими словами розказано в Олеся Гончара про красу нового українського села з садками, в яких «біліли хати дивної краси. Що не хата — то витвір мистецтва, скільки хат, стільки й доклало рук художників та художниць народних».

Та от наблизився ворог, страшна тінь неволі впала на це звичайне диво, створене руками господарів життя. Гітлерівський «новий порядок» тягнув з собою канчуки кріпацтва. Наблизилась страшна пора. Ляля Убийвовк— героїня повісті Олеся Гончара — заховує в землю книги, портрети, все те, що було свідченням її дзвінкої, співучої юні.

І навколо все потемніло.

Так було тоді, коли ворог хоч ненадовго здобував перемогу. В романі Юрія Смолича «Вісімнадцятилітні» окупанти увійшли в українське місто: «І цілий світ довкола враз став невпізнанний — наче не свій».

Славу новому радянському життю співає земля, її міста і села, її трударі, її художники.

А втім, трудівник і художник завжди борці. Борці за правду.

Борці за народне щастя.

Не випадково, мабуть, героєві повісті «Музикант» Шевченко дав своє ім'я: натхненного віолончеліста-кріпака звали Тарасом.

Про віолончель сказано в нього, що тільки людська душа може так плакати й радіти, як співає й плаче цей дивний інструмент.

«...а Тарас Федорович вооружился виолончелью, и, после нескольких аккордов, тихо, стройно, как будто с неба, раздалася одна из божественных сонат божественного Бетховена».

У повістях Шевченкових чути музику Глінки, Моцарта, Бетховена, Баха, Россіні, Мендельсона-Бартольді, Вебера, Ліста, Белліні, Шопена, Шуберта... Його герої й героїні знають, розуміють, люблять музику. В «Близнецах» гра скрипки викликає велике зворушення в серці старого пасічника: «Сын мой, радость моя, надежда моя золотая! Когда ты, где ты выучился на скрипке играть эту божественную песню?»

Геній Шевченка наснажив не тільки Марка Вовчка, Панаса Мирного, Івана Франка, геній Шевченка викликав до життя композиторську творчість Миколи Лисенка. Своїм натхненним революційним словом. Самим симфонізмом свого «Кобзаря».

Запам'ятався вислів з Шевченкової прози: «Я превратился в слух и зрение».

Лінії й тони пейзажу — урочиста музика. Малюнок і звучання. Як це проникливо, лаконічно: сповнено музики мальовниче слово Шевченкове передає сприймання — зорове і слухове.

Пісня, музика живуть у серці нашої прози.

«Його новели — як найкращі народні пісні». Ці слова Івана Франка про Василя Стефаника характеризують і Марка Вовчка. Згадаймо оповідання Марка Вовчка «Два сини». Як добре відчувається в ньому пісенна основа: «Чоловік умер, двоє діток мені покинув, два сини. Треба мені заробляти, треба мені своїх діток годувати. Не справлюсь сама. Те продала, те продала — усе попродала. Важко нам, убогим, своє добро збувати, що воно в нас кров'ю обкипіло! Збула... Клопочуся, бідкаюся з ночі до ночі. Ніколи гаразд і діточками втішатись... А дітки ростуть, уже й в'ються коло мене, і щебечуть...» Цей початок Вовчкового оповідання можна покласти на музику й співати. Часто, стримуючи себе інтонацією народної пісні, не вигадуючи складного сюжету, ніби свідомо обмежуючи художні засоби, Марко Вовчок утруд-

нювала собі завдання. Але перемагала: її оповідання справляють враження народної пісні.

Хіба не нагадує думу початок оповідання Бориса Грінченка «Олеся»: «Це було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбивати од ворогів...»

Згадуючи свої зустрічі з Миколою Лисенком, Леся Українка писала, що з великим композитором «зв'язані в мене спогади найдорожчих молодих літ, в його хаті стільки незабутнього пережито!..» І враз ніби почулась музика; ожив у пам'яті сумний вірш-прощання Лесі Українки «До мого фортеп'яно». Є така картина: «Микола Лисенко слухає гру молодої Лесі Українки». В одному з листів до свого дядька Михайла Драгоманова вона писала: «Мені часом здається, що з мене вийшов би далеко кращий музикант, ніж поет...» Поезія Лесі Українки сповнена музики. Її важке коротке життя можна було б назвати «Героїчна увертюра» (так назвав свій найкращий твір В. Косенко).

Чи щастило вам почути, як ллється пісня під акомпанемент, ні, не рояля і не симфонічного оркестру, а «троїстої музики» — скрипки, бубона та цимбал. В «Бурлачці» Нечуя-Левицького: «На улиці несподівано заграли музики. Скрипка задріботіла козачка, неначе пташка защебетала; друга скрипка гула на низьких струнах, а бубон гув та бряжчав, аж луна гула в лісі...» І Василина затрепетала: «...її веселі, круглі очі заблищали й замиготіли, губи осміхнулись, і, здавалось, що разом з губами засміялись брови на чистому лобі, засміялись круглі очі, засміялись дрібні зуби, засміялось червоне намисто на шиї, неначе й воно зраділо». Яку владу має музика! Навіть гра сільського музики на дешевенькій скрипці панує над душею трудівника.

От Микола чує крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. «Та пісня здалась йому крізь сон якимось дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляним. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на нього зверху, з того листя...» І все яскравіші, все казковіші картини малює перед ним ота пісня, він «примічає

на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, спали на ярий кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею...» Співаюче листя! До чого ж це казково і реально!

Миколі Лисенкові присвятив Нечуй-Левицький свою невмирущу повість про молодого бунтівника — селянина, що працював на цукроварні — один з перших образів робітника в українській класиці,— про тяжку його долю й силу вдачі. Кілька разів я читав «Миколу Джерю», і в шкільні роки, звичайно, і коли був студентом, і в перші повоєнні роки. І якось без особливої уваги ставився до цієї присвяти великому композиторові. А саме вона вводить читача в характер твору, розкриває душу письменника, його героя. Розмовляв молодий Микола Джеря зі своєю коханою словами з пісні.

І Лаврін Кайдаш з Мелашкою в повісті «Кайдашева сім'я» прикрасили своє кохання піснею. І взагалі, та гарна, поступлива Мелашка мов з пісні вирінула на важкий, несправедливий і такий буденний світ.

Іван Франко порівнює народну пісню з криницею живої води.

«Стиха, стиха Дунай воду несе...»— цими словами з пісні почав Коцюбинський надзвичайне своє оповідання «Помстився». І весь розвиток подій розгортається, як у тій пісні про сильне й нещасне кохання. Тужливі пісні пронизують тканину повісті Коцюбинського «На віру». Як народна дума звучить його повість «Дорогою ціною». Вчитуємось і відчуваємо майже ритмізовану прозу: «То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому туру, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із невитраченим іще смаком волі, широких просторів. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...»

Слово, колір, музика...

У Василя Стефаника: «Я вам, дорогий друже, не годен сеї музики передати, але я її чую, так чую, що все у мені грає. Аби-м був на селі, то би-м і видів ту музику».

«А я дійсно жив, мов п'яний, піснями»,— писав Степан Васильченко в одному з листів. Його новели сповнені музики.

«...Не вперше ти мене питаєш: чи давно я дома бував або чи не мав із нашого села од матері хоч якої звістки... Сестро моя, зелена руто... Уже ж я цілими роками дома не буваю, і дома не буваю та й вісті не маю. Тільки й вісті, що вчора увечері із нашого краю вітри-поштарі пролітали, коло моїх вікон зупинилися, у вікна гриміли, бряжчали, ніч не давали спати...»

Такий уривок з листа поставив Степан Васильченко до оповідання «Чайка». І в кінці його згадується пісня:

Писала лист ніченьками,
А печатувала слізоньками,
А пересилала тими буйними вітроньками...

Одна з зустрічей Ольги Кобилянської. Курним шляхом навстріч письменниці йде стара селянка з дочкою.

Колись стару було віддано за нелюба. Життя минуло без радості. А дочка відмовляється віддатися, поки не спалахне в її серці кохання.

Здалеку почулась пісня.

То співала дівчина. І бринів у тій пісні заклик до щастя, бажання здобути його.

Для Ольги Кобилянської народна пісня «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» була канвою для створення повісті «У неділю рано зілля копала».

Співа сопілка в оповіданні Андрія Головка «Товариші», звучать трембіти в книгах Володимира Гжицького...

Усі ми знаємо поезію, яка мов музика, мов живопис. Органічне злиття звукових і кольорових вражень позначає творчість Павла Тичини.

Надо мною, підо мною
Горять світи, біжать світи
Музичною рікою...

«Музичним романом» можна було б назвати книгу про життя і творчість Павла Тичини.

На питання про місце кольору в кінематографії Довженко сказав, що воно десь між музикою і живописом, «причому ближче до музики, аніж до живопису, хоч це, може, здається парадоксальним».

Поміж дійових осіб п'єси «Маклена Граса» Миколи Куліша про стару панську Польщу є музикант, що мусить жебракувати: «Ось цю дудку я зробив з польської калини і граю по містах у кожному дворі...» Він грає Шопена, і йому акомпанує мало не вся Польща. Це вже, я гадаю, мистецтво. Справжнє мистецтво!

Під час однієї з численних зустрічей з молодими письменниками Петро Панч захоплено казав про творчість Юрія Яновського, що «його слово було музикою, фраза— думкою, а ввесь твір — піснею...» Мабуть, уже тільки фахівці знають про того Крейцера, ім'ям якого Лев Толстой назвав свою трепетну «Крейцерову сонату». Якась внутрішня потреба злиття свого прозового твору з музикою дала Юрію Яновському підставу назвати цю повість про київських дітлахів у тяжкі роки окупації «Київською сонатою». А в подорожньому нарису «По Україні» Юрій Яновський записав: «Я знаю, чого варта пісня, коли її співають стомлені люди, які багато днів горять у творчій праці в ім'я великої справи перемоги, і я схиляюся перед цією піснею». І вся ця розповідь про звитяги радянських людей у перші повоєнні роки як пісня.

«Гори співають» — так Олесь Гончар назвав одне з своїх оповідань. Воно про пісню, що об'єднала радянських воїнів з мешканцями визволеного ними угорського села. Про музику написав Олесь Гончар і в листі до автора цієї книги:

«Ясна річ, що без музики нема літератури: і не лише поезії, а й художньої прози. Справді — вони сестри і щонайрідніші...»

«Пісня в моїй прозі. Первоматір'ю української прози стала пісня, дума, які так і просяться розгорнутися у повість чи роман. Мабуть, з усіх мистецтв першою народилася пісня... Далекий предок наших кобзарів не вполював вепра. І він прикро й сумно замугикав, повертаючись упорожні до родинного вогнища. Але ось він вціймав сагайдака. Ще здалеку його дружина і діти почули бентежно-радісний голос звитяжця, переможця, голос людини, яка все вміє, якій поталанило... Так і в дні кохання, в дні розлуки, дні праці і воєн.

Де б я не був, що б не робив, але коли серед ночі почую кінське іржання чи дзвін заліза, серце мені каже: «Як виряджала мати сина на бій з татарами вночі...»

Берешся за перо, а тобі все вчувається стуготіння землі, бо «їхав козак за Дунай... крикнув, свиснув на коня»...

Коли «Думка» співає «Козака несуть і коня ведуть»,— я тисячу разів вмираю і знову народжуюсь, страждаю й закохуюсь, прогрішаю й покутуюсь, бачу землю, коли на ній вперше людина сіла на коня; пішла босоніж з косою, задзвеніла молотом і ковадлом; злетіла в міжзоряні простори... Великих майстрів і хліборобів віддає вона лону землі. Потоптом пішов би на смерть: «Припини!»

Або ж я не розуміюся на музиці, не тямлю в ній, або ж не помиляюся, коли кажу: «Чи є ще в якогось з народів світу реквієм, перед яким поступається цей?..» (З листа Миколи Рудя).

2

Над Полтавщиною затрималась золота осінь.

Вночі випадають соковиті, запашні дощі, на світанку синюватий туман клубочиться над Сулою, Голтвою, Пслом, Ворсклою, і відкривається глибоке, просторе, синє, майже весняне небо. Прозоре повітря, напоєне ніжними ароматами спілої осені, тепліє, й здається, що до зимових холодів, до метелиці ще дуже далеко. Поля порожні, хліб звезено. Тепер на вантажних машинах — гори буряків, їх возять цілу добу. Цукрові заводи почали виробництво. Золотом і багрянцем — цими святковими вогнями пізнього жовтня — вкрилися крони розлогих кленів, стрункіх тополь і ніжних берізок. Ці яскраві барви підкреслюють акварельну ніжність повітря, білі стіни хат, прибрані подвір'я.

На цей час припало відзначення пам'яті Давида Гурамішвілі, що народився понад 250 років тому в селі Сагурамо, поблизу Мцхети — стародавньої столиці нашої сестри Грузії; прожив неспокійне, бурхливе, повне воєн, праці й творчості життя і помер на Полтавщині, знайшовши на Україні кохану, нову батьківщину й друзів.

Він оселився неподалік від Миргорода, в Зубівці. Тепер на місці його будинку — шкільне подвір'я. Його заповнили сотні людей — місцеві, гості з Тбілісі, Москви, Ленінграда, Києва... Полум'яні рядки поезій грузинського поета заполонили їх серця. Але хочеться розповісти про чоловіка, який ніколи не читав творів Гурамішвілі.

Йому років шістдесят, білявий, губи по-хлопчачому рожеві й пухкі, та на обличчі глибокі зморшки. Він відпочивав під Києвом і повертався в Харків, на свій тракторний, коли в автобусі почув про приїзд грузинських письменників на свято в Зубівці. Це й примусило старого змінити маршрут і дістатися сюди попутними машинами.

Він воював за Ленінград. В одному підрозділі з ним був молодий грузин, земляк Гурамішвілі. Цей сміливий, мрійний юнак багато розповідав своїм фронтовим товаришам про рідний край, співав грузинських пісень, запрошував до себе на сонячний Кавказ. Він загинув смертю хоробрих, його могила недалеко від Ленінграда...

У вечірніх присмерках пливе пісня. Українські дівчата співають її мовою Гурамішвілі. Гості з Тбілісі — три відомих грузинських письменники, що стоять у центрі подвір'я, од хвилювання не в силі стримати сліз,— такого дарунка вони не чекали. Раптом помічають, як плаче незнайомий чоловік з глибокими зморшками на обличчі і пухкими рожевими губами. Хто це? Чому він плаче? І коли їм пояснюють, вони обіймають того незнайомого чоловіка, як рідного брата...

...«Полтавщино, мій рідний краю, моя вишнева сторона!»— цей заспів можна поставити до багатьох книг Івана Цюпи.

«Уклін тобі, Полтаво-пісне! Уклін твоїм степам і долам, садам і людям — щедрим та працьовитим, багатим на любов, на ніжність і пісню».

...А пам'ятаєш вечір у Саратові, коли тебе, Іване, приймали до Спілки письменників, не забув? То було 1943 року в найбільшій кімнаті, де працювала радіостанція імені Тараса Шевченка, за столом поруч сиділа, як завжди схвильована, Марія Пригара, біля вікна, як завжди стриманий, Володимир Владко, а Іван Цюпа розповідав про свої задуми, що вже потім стали звершеннями. А через кілька днів — відрядження в Харків, а там Київ, Спілка письменників...

В листі до автора цієї книги Іван Цюпа писав:

«На початку своєї творчості я писав вірші. І це мені стало в пригоді як прозаїкові. Бо поет — особливо чуйний до слова. Хіба не бачимо це в творчості Андрія Головка чи Юрія Яновського? Адже вони починали як поети

і такими ж залишились в прозі. Мене з юності захопила тематика громадянської війни, героїчних звершень комсомолу... Тож і збірка оповідань «Дорогами юності», як і «На крилах весен», «Три явори», написані про героїв громадянської війни, комсомол... Героїчній темі громадянської війни присвячено мій роман «Грози і райдуги». В ньому все пережите в суворому двадцять першому році. А село Осокори — це моє рідне село Бірки. І за кожним літературним героєм вгадуються їх прообрази.

Вивчення життя спонукало мене взятися до нового у нас жанру — художньо-документальної прози... Мені здається, що це не нарис, не документалістика, не простий виклад біографії героя. Це насамперед художня проза, в основі якої ми маємо героя не вигаданого, а реального. Автор такого твору має виступати і як дослідник, і як історик, і як майстер художнього слова, щоб злити в художнє литво два потоки — історичну достовірність і майстерність письма. Звісно, не всім це вдається».

Костянтин Паустовський писав: «...згадуючи, я намагався все це побачити ніби знову...» Спогади ставали ніби другими переживаннями.

Завершуючи свою останню книгу «Розповіді про неспокій немає кінця», в розділі «Замість передмови» Юрій Смолич пише:

«Я згадав, повторюю, лише частину товаришів. Переважно — товаришів, з котрими йшов у одній фаланзі. Мені можна закинути: як же це так, хіба справді всі вони хороші?.. Що ж, хіба це погано — бачити, хотіти побачити саме хороше? Та й куди подітися: вважаю, що вони здебільшого й справді були хороші...»

Про хороше в людях. Розкривати те цінне, передове, яскраве, що відзначає людину. І навіть сатирик, який висміює погане, чуже нам, робить це з тим більшою силою, чим яскравіше, чим глибше відчуває всеперемагаючу велич хорошого, гарного, світлого в нашому житті.

В щирих, багатих спостереженнями розповідях Якова Баша про О. М. Горького, Павла Тичину, Юрія Шумського розкрилися не тільки маловідомі факти з життя великих художників, але й стали відчутніші грані обдарування самого повістяра.

...«Я спомин за трамплін візьму»,— як чудесно сказано в одному з віршів Максима Рильського.

Є в Олександра Ільченка оповідання, в якому живе неназваний, але характерно виписаний Максим Рильський. І етюд, в якому пунктирно та виразно окреслено постать Юрія Яновського і його друга артиста Михайла Романова.

Органічно поєдналися в творчості Миколи Олійника його увага до минулих часів і глибоке занурення в сьогодення.

Цей подвійний пошук благодійно впливає на розповіді про Лесю Українку і її час, про Степняка-Кравчинського і його оточення і на змалювання образів героїв Великої Вітчизняної війни.

«До задуму створити цикл історико-біографічних повістей прийшов я не раптово. Досвід багаторічної наукової та педагогічної праці підказав мені необхідність поповнення нашої літератури художніми життєписами діячів культури минулих часів. Вивчаючи в різних аспектах історію культурного процесу, добуваючи нові матеріали про письменників, я чимраз більше переконувався у великому значенні живої, нарисової розповіді про корифеїв літератури й мистецтва». (З листа Івана Пільгука до автора цієї книги).

Анатоль Костенко написав біографічну повість про Лесю Українку. Ця книга захоплює не тільки своєю глибиною. Вона зразкова за точністю і широчиною охоплення біографічних фактів.

Уявляю, як важко було Василю Шевчуку вживатися в добу, яких творчих зусиль коштувало йому, щоб опинитися поруч зі своїм героєм, почути його мудре слово, збагнути чисту, ясну душу Григорія Сковороди.

Життя Ярослава Галана стало змістом багатьох літературознавчих досліджень і художніх творів. Цікаві біографічні твори подарували читачам Леонід Серпілін, Олексій Савчук, Петро Вільховий, Михайло Рубашов, Володимир Дрозд...

Та тут хочу привернути увагу літераторів до образу, що повинен стати головним героєм яскравого художнього твору. Про героїзм Сергія Борзенка під час Великої Вітчизняної війни почула вся країна.

І от на першому письменницькому форумі, що відбувався у визволеному з-під фашистського гніту, заллятому щасливим червневим сонцем Києві, виступив харків'янин,

що незабаром стане москвичем — Герой Радянського Союзу Сергій Борзенко. На той час ім'я цього фронтового кореспондента «Правды» вже було широко відоме. Його стріли овацією. Максим Тадейович Рильський підвівся з стільця, міцно притис до серця, поцілував. Сергій Борзенко говорив про велику відповідальність радянського письменника перед народом, про Слово, що бореться за Майбутнє, про те, як він вчився і вчиться у кращих майстрів нашої літератури...

Сімнадцятий зошит

РІДНЕ МІСТО

1

«Всякому городу нрав і права...»— твердив Григорій Сковорода. Йому, вічному мандрівникові-філософові і поету, відкрили свій «нрав», свій характер багато значних і скромних міст і сіл рідної України.

Полтава і Харків, чи не ці міста вперше називаються в українській художній літературі.

Виборний розпитує Петра:

«— І в Харкові був? Лепський то десь город?

Петро:

— Гарний город; там всього доброго єсть, я ж і в театрі був».

Панське місто було вороже селу, воно висмоктувало з нього сили, нівечило, калічило його душу.

Свого «Чернеця» Шевченко починає рядком, що вказує місце дії:

У Києві на Подолі
Було колись...

В «Кобзарі», в повістях і журналі Шевченка виникають прикмети багатьох міст тодішньої Російської імперії.

У Гоголя: Петербург, Полтава, Миргород...

Опис старого Рівного з тюрмою — «краща архітектурна прикраса міста» — в повісті Короленка «Діти підземелля». Виникає образ «північної столиці» в повісті

Олександра Ільченка «Петербурзька осінь», присвяченій Кобзареві...

Перед нами старий Київ, в якому діють мужні революціонери— герої оповідання Євгена Кротевича «Наталя Підгірна».

...Страшний, небезпечний звір. Ось яким уявлялося місто Христі — сільській дівчині, героїні роману Панаса Мирного.

Місто, його болі, його тривоги кликали до себе героя оповідання Михайла Коцюбинського: «Город знову простяг до мене свою залізну руку на зелені ниви».

...Міста профіль строгий
Поволі виплива на небосхил...
МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

Юрій Яновський змальовує Київ — столицю соціалістичної України — з тим художнім проникненням у камінну душу міста, з яким Золя колись описував Париж, Нечуй-Левицький і Лєсков змальовували сучасний їм Київ, Марк Твен — провінційне місто на Міссісіпі, в якому провели свої дитячі роки Том Сойер і Гек Фінн і куди вони, старими, покаліченими життям, повернулися помирати.

Багато цікавих сторінок з історії революційної боротьби пролетарського Києва в повістях і романах Федора Бурлаки. Батиєва гора — околиця дореволюційного Києва — в романі Бориса Палійчука «Восхождение на облака»...

У віршах Леоніда Первомайського картини Києва, Харкова, інших наших міст. Та особливо виразно живе в читацькій пам'яті розповідь поета про Москву перших революційних років. Пригадаємо, як в романі «Молодість Брата» український комсомолець двадцятих років їде в Москву:

...Москва зустрічала дощем делегатів,
лупою червоноармійських пісень...

«Київ» — роман молодого Натана Рибака, Київ — і в його оповіданнях, що розкривали душу міста в мирні роки і в часи воєнного лихоліття.

Юрій Смолич писав про місто своєї юності — Умань. Дії його книг відбуваються в Одесі, Києві... Та для мене він перш за все співець Харкова.

До різних радянських міст привели нас книги Олеся Гончара. Побували ми з героями «Прапороносців» і за кордонами нашої землі, у визволеній з-під фашистського гніту Златій Празі, в Будапешті. Та чи не найповніше прозвучала в нього мелодія Харкова — міста індустріального, висококультурного. «Місто барикад, бастіон заводів, фортеця сили індустріальної, місто, що як витвір самого народу звелося серед мальовничих просторів Слобожанщини...»

Харків — у творах Юрія Шовкопляса, Ігоря Муратова, Івана Багмута, Василя Мисика, Миколи Сказбуша, Володимира Добровольського, Івана Виргана, Бориса Котлярова. Івана Шутова... Хочеться згадувати багатьох художників, що присвятили натхнення цьому місту.

Творить нове життя індустріальний Дніпропетровськ у книгах Олександра Білінова, Федора Залати, Сергія Завгороднього...

Живуть у пам'яті «Буковинська повість» Ігоря Муратова і «Буковинські оповідання» Анатолія Хорунжого. «Балканська весна» Михайла Чабанівського, «В долині Стрипи» Василя Лозового, «Наддніпрянські висоти» Івана Волошина...

...І несподівана іронія в романі Миколи Зарудного «Уран»:

«Відомо, що найкращі, найвищі свої почуття люди висловлюють у поезії і в піснях. Тож нема нічого дивного в тому, що з'явилося безліч пісень про міста і містечка, про великі водні артерії і звичайні річечки. Людям хочеться завжди опоетизувати місце свого народження і географічний пункт, де вони мешкають. Пісні складають не завжди відомі поети і композитори, бо їх мало, а населених пунктів багато. Але якщо, наприклад, є пісня про Житомир, Тирасполь, про Гомель, Тулу, про Голу Пристань чи П'ятихатки, то чому не може бути пісні про Косопілля?»

Проте, скажімо, Житомир уже оспівано в п'єсах Івана Кочерги, а Гола Пристань на Дніпрі надихала молодого тоді Семена Скляренка на створення поетичної повісті «Тиха пристань».

Приїжджають у велике місто парубки з колгоспу. На навчання. На роботу. І з доброю усмішкою звертаються до нього: «Давай дружити! Я віддам тобі всі мої душевні і фізичні сили, ти віддячиш мені щедро!»

«— Здрастуй, рідне, здрастуй!» — писав Павло Усенко. «Душа міста, чим вона сниться? Коли відкривається?»— писав Олесь Гончар.

Книги багатьох майстрів української літератури розкривають, чим снить душа міста, великого і скромного, але завжди доброго, надійного. Воно живе працею — натхненною, творчою, соціалістичною.

Ми вже побували з Іваном Сенченком на Солом'янці, освітленій м'яким, навкісним промінням вересневого сонця.

А ось той самий київський район у невеличкому, лаконічно-чіткому обрисі Павла Загребельного «День для прийдешнього»:

«Вокзал, суворість сталевих колій, буйно-зелена Солом'янка — це місто Миколи Островського, місто революційної героїки наших перших комсомольців, традиції яких продовжують комсомольці сьогоднішні...»

Юрія Мушкетика не цікавлять детальні описи міста, в якому розгортається дія його роману «Крапля крові». Відбувається напружена боротьба за життя людини:

«Сплять будинки, немов люди з відтуленими очима, сплять вулиці, вільно розпластавшись поміж горбів, сплять трамваї, дрімає на одній нозі старезний каштан у сквері, безсило зроняючи колючі плоди. Поміж холодних стін — тисячі теплих зітхань. Місто зітхає мільйонногрудно, марить уві сні».

У повістях і оповіданнях Віталія Петльованого колоритно, з гумором змальовується побут різних міст України

2

Радянське місто прийшло в радянське село з революційним досвідом, освітою, високою технікою, великою культурою. Робочий люд допоміг сільським своїм братам і сестрам досвідом, знаннями, продукцією талановитих мужніх рук. В книгах про нове колгоспне село діють герої нових характерів, нових професій. І село не лишилось невдячним. О, ні! Щедрі дарунки колгоспної землі, щедре село талантами своїх синів і дочок, що прославили нашу країну на ввесь світ видатними своїми звершеннями в науці і культурі, в літературі і мистецтві. Вони живуть поруч, в добрій злагоді, у вічному єднанні, надійній

дружбі... Головна вулиця життя нашого проходить через міста і села. І вже зростає в селі нове покоління, чиї діди були заводськими робітниками, а прийшли на село засновувати колгосп. І вже живуть у містах юнаки й дівчата, чиї прадіди були ще панськими кріпаками

«Думу про невмирущого» Павла Загребельного я прочитав у газеті «Вечірній Київ», де її друкували з продовженням. Талановита повість одразу захопила мене. В ній вчувався рідний голос незабутнього творця «Вершників». Герой цієї повісті, Андрій Коваленко, перший поміж яскравих образів. Поміж них — наші сучасники — робітники, колгоспники, інтелігенти, воїни... Й ті, що зводили Софію, що будували перший міст на Дніпрі.

«З погляду вічності» розкриває зміст і смисл життя багатьох трудівників радянського суспільства.

Він завжди в захопленні новою темою. Новими образами. Новою конструкцією.

В одній із статей про Смолича Павло Загребельний відзначив, що Юрій Корнійович пише свої романи швидше, ніж критика відгукується на них. Це стосується й самого Загребельного.

Зміщення площин у часі стало звичним навіть для найпослідовніших «традиціоналістів». Павло Загребельний уміло користується цим прийомом. Єдність минулого й сучасного, дума про майбутнє.

Не дуже багато в нашій прозі письменників з такою щедрою уявою, з таким умінням легко запалитися новою темою, новими образами.

У Києві розгортаються обидві лінії роману Павла Загребельного «Диво». Образ великого міста постає в ясній його красі. Уважному, спостережливому письменникові відкривається «кам'яна пам'ять міста».

Може, Павло Загребельний міг би написати два окремі романи з тих двох потоків, які утворили «Диво». Але ж щось примусило його вести свою розповідь про минуле й сучасне рівнобіжно. Що? Бажання підтвердити органічну єдність предків і нащадків? Відчуття вічності звершень трударя? Роман повен по вінця роздумами, спостереженнями.

...Отож з нетерпінням чекаємо нового роману з історичного циклу, який Павло Загребельний почав «Дивом»

і «Первомостом», а через недовгий час запропонував читачеві «Смерть у Києві».

Щедрий на спостереження, гострий роздумами, невичерпний асоціативними порівняннями й аналогіями, Павло Загребельний висловив у романі «Первоміст» таке узагальнення про своїх героїв: «Лишатися на місці означає пристати на все добре і зле, на всі умови, хоч вони можуть бути і нестерпні. Місце тримає людину щастям, але й нещастям теж. Треба вміти тільки побачити вищу мету відведеного тобі місця.

Вищою ж метою для мостищан, хоч це пролунає неймовірно, був рух.

Бо й справді.

Якби міст просто поєднав два протилежні береги, творячи ще одну нерухомість поміж їхнім одвічним спокоєм, він би не виконував свого призначення, призначення ж його було рух. Рух безупинний, щоденний, всякчасний».

Це пристрасне слово про РУХ — прикмета творчості Павла Загребельного. Він у русі — від теми до теми, від образу до образу.

Він у русі художніх пошуків.

Після «Дива», твору наполовину, скажімо, історичного,— роман на сучасну тему. А тоді знову занурення в історію. І знову повернення в наші дні. Але було б невірно твердити, що письменник роздвоюється: в його історичних творах живе ритм XX віку, подих сучасності, в його книгах про сучасність відчуття невмирущого героїзму нашої історії.

Він цікаво розповідає, та іноді так захоплюється, що забуває вчасно спинитися. І тоді художня тканина уривається, натомість виникає публіцистична розповідь, сама по собі гостра й цікава.

Він увесь в твердженнях і запереченнях. Він, мабуть, найбільш дискусійний з усіх прозаїків української літератури. І не тільки в тому розумінні, що кожен його твір породжує суперечку В кожному його творі відбувається дискусія. Немарно написав він п'єсу, яку назвав: «Хто за? Хто проти?» Він переповнений бажанням ділитися пережитим, побаченим, прочитаним. «Чи вмієте ви косити, тягати, копати, вергати, кидати снопи в барабан, махати вилами на лобогрійці, пробивати сталевою пікою льотку в мартені, косити мокру різуху, бурити шпури в рудниках, вантажити зерно, ламати камінь, довбати клей-

ку глину, добувати з степових колодязів воду, що ви вмієте?»— запитується в одній з книг Павла Загребельного.

«Проза прийшла в духовне життя людства вже тоді, коли людство мало підстави вважати себе зріло-цивілізованим. Проза знаменувала розквіт людського духу, вона була його вершиною так само, як філософія. Недарма ж Платон викладає суть філософії Сократа у формі діалогів. Я особисто не бачу якихось відмінностей між суто прозою (себто романом, повістю, новелою) і драмою. Вони насичені тим самим змістом, вони являють собою художню, досить завершену модель світу, вони відповідно умовні, як умовне все, що претендує на охоплення неосяжного; в різні часи вони в більшій чи меншій мірі взаємопереходили одне в одне, хоча, скажімо, роман, вважаю, завжди був і буде багатшим, універсальнішим, досконалішим, вільнішим за п'єсу, над якою тяжіє більше умовностей і обмежень чисто формальних, яка піддається режисерській сваволі, ставиться в залежності від акторських здібностей...

...Здрібнення сягнуло нашої новели. Втрачається точність, окресленість, чіткість завдань і мета в цьому жанрі, здебільшого пишуться або ж кволі етюди, або якісь уривки, або необов'язкові вправи на довільно вибрані теми. Мабуть, через те я облишив майже зовсім цей жанр, хоча починав з новел, опублікував чотири книжки оповідань, та й у моїх романах відчувається новелістичність (скажімо, в «Спеці» або в «Європі, 45»), а роман «Добрий диявол» я свідомо писав як низку новел, так само свідомо вставив кілька новел у роман «Диво», щоправда пародіюючи наших новелістів за їхню пристрасть легкома писати про все на світі.

Отак ми з вами й підійшли до проблеми роману та музики. Ставлю їх в один ряд, бо вважаю роман найвищим з-поміж літературних жанрів, так само як музику вважаю найвищим з усіх мистецтв, бо музика обіймає весь світ, вона живе в нас самих і поза нами, можливо, мали слушність піфагорійці, коли говорили навіть про звучання небесних сфер.

...Про живопис — не варто. Я б не написав «Дива», коли б був байдужий до всіх барв нашого світу. Окрім того, мандри і допитливість дали змогу так чи інакше познайомитися з художниками буквально всіх часів і народів. Живописці вчать нас композиції, портрета, стри-

манності й виразності. Тому я не вірю, наприклад, у письменника, який навіть вміло змальовує пейзажі або портрети героїв до ладу й не до ладу або ж захоплюється іншими чисто зовнішніми атрибутами, які можуть мати місце в прозі, але ніколи — занадто. Все повинно мати міру і викликатися вищою потребою. Роман — це окремий світ, суворо замкнений, самодостатній, і все в тому світі повинно підкоритися своїм законам доцільності, мудрості й краси. А закони ці виробляються кожним художником тяжко і довго...» (З листа до автора цієї книги).

3

Щоб глибоко збагнути душу народу — треба знати його літературу. Сила нашої радянської літератури, що в багатьох її творах розкривається дуже значне в характерах близьких і далеких од нас країн. В поезіях Максима Рильського живе Польща, живе Франція...

Богатирство, чорнобрів'я —
ось краса мого народу!
...По землі твоїй ходив я,
з Темзи пробував я воду,—

писав Павло Тичина у вірші «Ірландському письменникові Шон О'Кейсі».

Пригадуєте бесіду радянського воїна з американцем про Марка Твена в комедії Олександра Корнійчука «Місія містера Перкінса в країну більшовиків»? Пригадуєте вірші Миколи Бажана, англійському народові присвячені? Героїчна Угорщина в творчості Леоніда Первомайського, Болгарія — Платона Воронька і Дмитра Білоуса, Польща в поезії Любомира Дмитерка, в повістях, сповнених життєвої правди, Віталія Петльованого, Прага безсмертного Юліуса Фучіка в творчості Юрія Буряківського...

Тут можна назвати дуже багато письменницьких імен, дуже багато книг. І Павло Загребельний увів у коло цікавих нам різних людей різних народів. І таких, що викликають нашу шану, і чужих нам.

ПОЕЗІЯ І НАУКА

Почнемо з Олександра Івановича Білецького оповідку про майстрів літературознавства, що розкривають нам силу майстрів художнього слова. О. І. Білецький багато, цікаво, з величезним охопленням матеріалу, з дотепними, обгрунтованими, а часто й несподіваними висновками писав про українську, російську й західноєвропейську літературу.

Він народився неподалеку від Казані, вчився в гімназії й університетах Харкова, Петербурга, готувався до магістерських іспитів, працював у Москві, викладав у різних вищих навчальних закладах. І знову ж таки, як у багатьох його товаришів по перу — Тичини, Рильського, Яновського, Ушакова, Паустовського,— саме Київ став столицею його життя.

Восени 1945 року наша газета «Київська правда» видрукувала з продовженням цікаву, багату фактами й іменами статтю Олександра Івановича Білецького, закоханого у велике місто над Дніпром. Уже сама назва — «Київ у художній літературі» — привернула увагу найширших читацьких кіл. В ній згадуються стародавні київські книжники, старовинні билини, в яких оспівується «Київ-град», вірші професорів і «спудеїв» Києво-Могилянської колегії — найстарішої вищої школи східного слов'янства.

...Завершується дослідження словами Максима Рильського:

І я в свій смертний час промовлю слово — Київ,
Як слово матері, з усіх найкраще слів.

Кінець жовтня 1950 року. Спалахнули багрянцем крони дерев, кущі. Під колонами університету затримався Олександр Іванович. Тільки-но відбувся захист дисертації, на якому він виступав офіційним,— є такий термін,— опонентом. У вихованні ним молодих літературознавців доброзичливість поєднувалася з непримиренністю до посередності.

— Ні, ні, все,— каже він,— здається, я вже перевиконав норму рецензій, кілька сот написав... Міняю жанр.

Колись замолоду вигадував п'єси для юного глядача. Деякі користувалися успіхом. Тепер буду писати роман. Не всміхайтесь. Уже знаю композицію. І головного героя. Ось перший розділ: Горький — Коцюбинський — Тичина... А тоді зустріч Тичини в Харкові з Володимиром Маяковським, мені давно хочеться розповісти про їхню велику дружбу. Для такої дружби не обов'язкові часті особисті зустрічі. Вони поруч — два великі новатори, чия поезія визначила напрямок літератури. І не тільки російської й української... А потім опишу зустрічі Павла Тичини з вірменськими поетами, з башкирськими. Поділюся думками Павла Григоровича про Янку Купалу, Якуба Колоса, Петруся Бровку... Гадаєте, я зіб'юся на звичайний літературний портрет? Ні, запевняю вас, то буде роман. А щоб перебороти звичку дослідника, писатиму його не на звичайному папері, а на нотному! Уявіть собі, на нотному! Адже це буде книга про Тичину! Про Тичину і його друзів з усієї нашої землі. Маю вже назву: «Симфонія». Хіба не точна?

Статті Петра Волинського, Давида Копиці...

Перші виступи тепер відомого шевченкознавця Євгена Шабліовського, молодих Євгена Кирилюка, Петра Колесника, Леоніда Смілянського, Андрія Клочця.

«Партія веде!» — це не тільки назва однієї з літературознавчих книг О. Романовського, а й пафос діяльності нашої критики, для якої глибина художнього розкриття життя народного визначає значення творчості майстрів прози, поезії, драматургії.

Коли випадає читати дослідження та статті Арсена Іщука, як не пригадати, що він з тих літературознавців, що розуміють вагомість художнього слова. Його роман-хроніка «Вербівчани» увібрав у себе багаторічний досвід письменника.

Юрій Кобилецький починав як новеліст.

Петро Колесник підійшов до створення роману про Івана Франка «Терен на шляху» у всеозброєнні дослідника літератури.

Роман «Тарас Журба», книга подорожніх нарисів — у творчому доробку критика Бориса Буряка.

Михайло Острик друкує цікаві ліричні вірші.

Автор численних літературознавчих досліджень Олекса Зосенко починав як поет і новеліст. Це не важко від-

чути, читаючи його спогади, присвячені М. Т. Рильському й М. І. Терещенкові...

Як поети починали Василь Фащенко, Ілля Стебун, Петро Моргаєнко, Кость Волинський...

Я поет. Я будівельник слова.
Та не тільки цеглу слів носив —
І на Тракторнім я закладав основи,
На Турбіннім зводив корпуси,—

писав молодий Степан Крижанівський.

Микола Пивоваров, Олександр Дяченко захоплювалися новелістикою.

Олег Килимник писав повісті, а може, й тепер пише. Юрій Бурляй видав ліричну повість про поета Василя Чумака.

«В кожному авторові мусить сидіти критик, критик неабиякий...» — зауважив Степан Васильченко. В кожному критику, — наважимося продовжити думку нашого класика, — мусить сидіти художник, художник неабиякий.

Розкриємо книгу Семена Шаховського — «Десять романів і їх автори».

В ній розглядаються твори Петра Панча, Андрія Головка, Івана Ле, Юрія Яновського, Юрія Смолича, Петра Козланюка, Олеся Гончара, Григорія Тютюнника, Ірини Вільде, Михайла Стельмаха.

Книга цікава вже своїм широким видноколом. Але цього б було, звичайно, не досить, якби не визначалася вона конкретними спостереженнями, узагальненнями. Книгу присвячено десяти романам десяти авторів, а в ній розглядається багато інших літературних явищ. В розділі, присвяченому, скажімо, Іванові Ле, згадуються Іван Франко, Михайло Коцюбинський, романи Олекси Досвітнього, Володимира Кузьмича й інших українських радянських письменників.

...В кінці лютого 1971 року я спитав автора цієї книги, якими романами він доповнив би оті десять?

Першим він назвав «Диво» Павла Загребельного.

Аналізуючи збірку віршів Олекси Влизька «Ударне», Леонід Новиченко наводить цитату з безіменної передмови до збірки, яку видала редакція газети «Пролетарська правда».

«По той бік спокою»,— цю статтю Л. Новиченка присвячено Євгену Плужнику. А нещодавно я вдруге прочитав її, ніби повість, талановиту повість про силу й красу нашої літератури.

«Пам'ятаю, коли десь на початку 1940 р. писав свою першу книжечку «Повість про поета» (лірика М. Рильського), то ходив під враженням від двох досить різних, але прочитаних майже водночас «джерел»— «Портретів» М. Горького, з геніальним нарисом про Л. Толстого і цілої серії витончених, розумних, хоч, певна річ, дуже суб'єктивних есе Ст. Цвейга, присвячених класикам світової літератури (Бальзак, Діккенс, Стендаль, Толстой, Достоєвський тощо)

Потім читання й перечитування класиків вітчизняної критики — Бєлінського, Добролюбова, Франка. Думаю, що ми й досі, в масі своїй, не оцінили майстерність Франка-критика.

Гострота й проникливість суджень цього великого критика, точність, реальність, наочність розвитку думки в його працях, глибокий демократизм змісту і форми, вміння автора сходити на найвищі поверхи естетичного аналізу, залишаючись разом з тим на грунті насущних потреб і проблем суспільного життя свого часу, — все це видається мені школою не для одного покоління українських радянських критиків.

Все життя я захоплювався іскрометним талантом Луначарського. Луначарський для мене — класичний взірець критика-художника, не закучерявленого й заплутаного, а художника-критика, який знаходить пафос, емоцію, вражаючу поезію в роздумах над великими питаннями революційної естетичної теорії. Луначарський всіх нас учить не просто викладати «марксистську точку зору», а захоплювати нею, радувати нею, мислити широко, яскраво, барвисто...

Неперевершеним зразком не лише геніально-дослідницької критичної думки, але й гідного її великого стилю в критичній публіцистиці вважаю статті Леніна про Толстого.

Хоч вони читані, здається, сотні разів, не можу відірватися від них кожного разу, коли заглядаю у відповідні томи або збірники Леніна.

Нещодавно перечитав літературно-критичні статті Лесі Українки — письменниці з вражаюче широким літера-

турним і філософським кругозором. Статті, за якими й зараз можна вивчати найголовніші явища й течії європейської літератури кінця XIX — початку XX ст., а писалися ж вони лише «на додаток» до основної творчої роботи (я вже не кажу про постійні муки хвороби), писалися для заробітку.

Знаєш, що мене найбільш вражає в критичних працях цієї геніальної жінки? Дисципліна думки, строгість і ясність її, перед якою ми, українські мужчини, маємо всі підстави почувати себе не зовсім мужчинами... (От і повторив мимохіть знамените міркування Франка). Її думка така глибоко соціальна, така зріло революційна.

І вимоги роботи з історико-літературної спеціальності, і особиста приязнь та інтерес часто спонукають мене звертатись до праць мого покійного вчителя О. І. Білецького. Не те що я вважаю його викінченим взірцем для наслідування,— ні, той лірик і публіцист (коли хочеш — навіть романтик), який живе в моїй натурі критика й дослідника, часто «бунтує» проти академічної методичності й строгості історико-літературного дослідження, яка була властива Олександру Івановичу при всій жвавості його стилю й багатстві історичних асоціацій. Але абсолютна точність історичного й художнього слуху, вміння нічого не перебільшити і нічого не применшити в оцінці, блискуча доказовість аргументів — все це в кращих працях Білецького полонить і захоплює часом із справді «художньою» силою. Ось і зараз я прочитав його статтю про «Кассандру» Лесі Українки,— ніхто з наших сучасників глибше не проникав у складну сутність цього образу і його суспільно-історичної основи, не кажучи вже про ерудицію, з якою простежено й прокоментовано всю попередню світову «кассандріану»... (З листа до автора цієї книги).

Дев'ятнадцятий зошит

ЗАВЖДИ В ПУТІ

1

В оповіданні «Звичайні турботи» Семена Жураховича простежено поступові зміни в характері голови колгоспу Цимбала:

«Глибоке почуття вдячності до людей, з якими він так зблизився в клопотливі дні, сповнювало його. «А що, власне, сталося? — спитав він себе. — Звичайні розмови, звичайні турботи...» Але яким безбарвним і нікчемним було б його життя, якби не ці збагачуючі душу турботи!»

Це стосується кожного з нас, літераторів, в якому б жанрі ми не працювали. Бажання розповісти про нові перемоги країни — це наші спільні турботи.

— У нас в гуртожитку готується читацька конференція... Хочемо з нашими критиками порадитись, яку книгу обрати для обговорення? А ваша думка?

— Знаєте одну з книг Дмитра Ткача — «У нас в гуртожитку»? Хіба не підійде?

Уже перше речення роману Дмитра Ткача «У нас в гуртожитку» не могло лишити мене байдужим:

«Старий Чубенко помирав...»

Враз пригадався командир полку Чубенко, безсмертний герой «Вершників» Юрія Яновського. Що це? Продовження розповіді про героя революції? Вони родичі? Однофамільці?

Отже, Чубенко — герой книги Дмитра Ткача.

«Я, звісно, прадідів своїх не знаю, кажуть, що рід чубенківський тягнеться до давньої козаччини. Але діда пригадую, бідняком був, по заробітках ходив. Батько на шахті працював, революцію робив.

А я ось теж гірник, та й синові своєму іншої долі не бажаю. Бо гірник — це все! Від нього інші професії на землі пішли...»

Роман Дмитра Ткача не про минуле роду Чубенків, а про його майбутнє.

Герой книги — молодий Чубенко — інженер, новатор, чесний, мужній. Поняття «комунізм» для нього рідне, конкретне.

В праці, в побуті, в стосунках з друзями він вимагає перш за все цілковитої самовідданості, справедливості, чистоти, щирості.

Він — приклад для своїх товаришів по роботі, для своїх співмешканців по гуртожитку.

І мені зрозуміла цікавість читачів до книги Дмитра Ткача.

...«Моя дружба з гірниками Криворіжжя почалася давно, ще в 1932 році, коли після закінчення курсів працівників преси ЦК КП(б)У в Харкові я поїхав працювати в криворізьку міську газету «Червоний гірник». Я часто бував у шахтах, в гуртожитках робітничої молоді, на квартирах у літніх кадрових гірників, писав про них статті й нариси, і вже тоді захотілось написати про славних і героїчних трударів руди щось більше.

У Кривому Розі на той час було літературне об'єднання, яким керував Леонід Юхвід, виходив щомісячний журнал «Кривбас», в якому друкувалися не тільки ми, криворіжці, а й письменники всієї України. До речі, саме тоді Леонід Юхвід написав свою відому комедію «Весілля в Малинівці». Вечорами ми збиралися, і він читав нам написане.

Першу книжку про гірників Криворіжжя «Плем'я дужих» я написав уже після війни. Кривбас був зруйнований, шахти затоплені, копри й естакади лежали на землі, як повержені в бою велетні. Сумно було дивитися на цю картину руїн.

І ось тоді гірники всіх копалень розгорнули змагання: котрий з них першим відбудується, першим видасть залізну руду на-гора і запалить на копрі зорю трудової перемоги.

У шахти з перфораторами в руках пішли навіть дівчата, й серед них Надя Єгорова (вона в творі Надя Волошко) — комсомолка, член ЦК ЛКСМУ. Вона очолила бригаду бурильників і завоювала перше місце в басейні.

Нещодавно (це через двадцять років після виходу книжки!) бібліотека шахти імені Кірова організувала зустріч героїв мого роману. На ній було багато теперішньої

шахтарської молоді. Всі з хвилюванням слухали виступи-спогади Надії Єгорової, Михайла Сої, Дмитра Товстоновського, який у час відбудови був керуючим рудником (недавно помер у Києві), та багато інших. Це була незабутня зустріч.

Тепер Кривий Ріг зовсім не схожий на той, що був колись. З'явилися нові шахти-велетні, висотні житлові будинки, площі, проспекти, Палаци культури. І коли я буваю в гірників, то бачу й чую, що в них народилися нові проблеми. Одну з них я показав у романі «У нас в гуртожитку». Залізної руди треба давати ще більше, цього вимагає неухильне зростання всього нашого народного господарства, але йдеться про те, щоб давати її з найменшою затратою фізичної праці, щоб Кривий Ріг став містом-садом і щоб у ньому, як каже головний герой твору Богдан Чубенко, «не було ні пилинки руди». Гуманна ідея! Але це вже не тільки ідея, не тільки задум. Нещодавно в «Правде» було повідомлення, що першу чергу конвейєра вже пущено, руда пішла під землю і вийде на-гора там де немає житлових масивів. Кривий Ріг стане містом-садом...

...Взагалі ж, я не уявляю собі письменника, який написав би щось із нічого. Тільки постійний і міцний зв'язок з життям, з живими конкретними людьми дає теми, матеріал і творчу наснагу». (З листа Дмитра Ткача до автора цієї книги).

2

Працівник обласної газети Василь Земляк першою ж своєю книгою привернув до себе увагу широкої літературної громадськості й читачів.

Манеру оповіді Василя Земляка не сплутаєш ні з якою іншою. Хоч мені чомусь раптом уявляється в ній мудра усмішка Михайла Шолохова, іронічний романтизм Юхана Смуула, ліризм Олеся Гончара.. Але ні, це саме він, Земляк.

Багато прекрасних образів у його романі «Лебедина зграя»; мені ж найдорожча ота вродлива, бурхлива й ніжна, роботяща й завзята, справедлива Мальва.

«Ні, є щось у цій Мальві»,— подумав Лук'ян, коли вони цокнулися чарками».

А далі яке надзвичайне відчуття, що сповнило Лук'яна:

«Як гарно, невимушено вона вписалась у його днину, таку сіру й гнобливу, ніби хвиля, що впала на дно морське, а це раптом знову вирвалася на поверхню, заграла барвами...»

Лук'яна раптом осяяло, що все щастя рідного села «трималося на ній, на Мальві, а ось її не стало — і життя посіріло, загіркло, запрісніло, немов тісто без розчини, без дріжджів...»

3

Герой одного з романів Любомира Дмитерка — лікар швидкої допомоги. Разом з ним потрапляємо до безнадійно хворого поета.

І в тому домі пізнаються деталі, характерні для побуту нашого видатного художника.

Максим Рильський, епізоди його життя, строфи його віршів і, головне, розкриття єднання поета з народом ми бачимо в романі Петра Гуріненка «У серця своя пам'ять».

Мені довго не випадало здибати Григорія Тютюнника після того, як він приїздив у Київ на курси молодих письменників.

Я вже був автором кількох статей про українську новелу, що потім утворили книжку, й керівник курсів Євген Максимович Кротевич доручив мені провести бесіду про особливості цього жанру.

Вдруге зустрів Григорія Тютюнника вже тяжко хворим. Над його серцем сидів смертельний уламок німецького снаряда.

Та залізна воля цього доброго, поступливого, уважного до людей письменника, його непохитна вірність рідній землі, великій літературі допомагала зносити найтяжчі випробування.

Він любив життя, і життя віддячило коли не йому, то його творінню... Адже працював з палкою думкою возвеличити працю трударя, розкрити красу душі радянської людини, велич її подвигу в мирному житті в час жорстокої війни.

Тимко Вихор, а за ним інші образи роману «Вир» — Йосип Вихор, Гаврило Вихор, Гнат Рева, Павло Гречаний,— увійшли в коло наших супутників надовго.

Отже, як? Легко, враз чи в напруженні, в муках чи святково виникає задум нового твору? Спалахом блискавки чи копітким збиранням фактів? Поєднанням вивчення матеріалу й інтуїтивним відчуттям характеру? Чи всіма цими засобами й зануреннями у життя?

Відомо, що Флобер, описуючи смерть Емми Боварі, сам відчував страшні муки.

Так було й з О. М. Горьким під час роботи над романом про сім'ю Артамонових. У час війни Олександр Довженко «палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних...»

Страждав Юрій Яновський, описуючи смерть Дорки — молодої героїні роману «Жива вода».

Коли б мали ці художники ту казкову живу воду, що повертає життя!

4

З книги до книги все глибше занурюється в життя Віктор Міняйло. В моїй пам'яті досі живе його мальовниче, тепле слово, яким він захопив читачів своєї повісті «Перо жар-птиці».

«Майже всі мої герої мають своїх прототипів. Але прототипи ці не завжди повною мірою відповідають моєму ідеалові, і тоді доводиться доповнювати їх уявою, домислювати.

Сюжетні повороти, які визначають дальшу долю героїв, даються мені дуже важко, подеколи ночей не спиш, вирішуючи якусь психологічну проблему.

Пам'ятаю: пишучи сцену в «Крові мого сина», де Веніамін Степанович Корольов, потрапивши в пастку разом із сином, стоїть над ним з карабіном і вирішує — чи позбавити його мук у катівнях, чи залишити на чиєсь непевне милосердя,— я тижнів зо два переживав його сумніви, все вирішував і так нічого й не вирішив, залишивши все на розсуд самого читача. Аж потім прийшло рішення, але то була щаслива випадковість...»

Я ще перебував під враженням від роману Віктора Міняйла «Кров мого сина», коли раптом нагледів у книгарні видання мені ще незнайоме: «Вогонь батькових ран», автор Валентин Речмедін.

Почато — мов акорд: «Ти прийдеш сюди, неодмінно прийдеш і стоятимеш так само, як зараз,— обличчм до сонця, жадібно вдивляючись у жарке ясноджерелля, туди, звідки народжується день, наче разом із сонцем має з'явитись оте тривожне й невідоме, що зветься долею. І враз пам'ять озориться яскравим спогадом, і ти знову повернешся до того вже далекого світанку, побачиш і відчуєш його, можливо, навіть чіткіше, ніж тоді, коли світ тобі сприймався, наче в хмелю,— якимсь химерно розпливчастим.

Ось як воно було...»

І враз зазвучала безжурна музика шкільного вальса. Випускний вечір. Назавтра вони вже самостійні, дорослі люди. Та в останню учнівську ніч, святково-світлу, з'являються думи про тих, хто врятував їх юнь, їх щастя, їх майбутнє. Вогонь батькових ран, він вічний!

Та святкова, радісна й гривожна, сповнена юної романтичної загадковості ніч, вона мов поріг, з якого озираємося на минулі дні і зазираємо в майбутнє.

І ось неповторне світання: «...Жартами маскуючи ніяковість і неясну тривогу, всі вкидають у пляшку тоненько скручені папірці — листи в майбутнє. Хто зна, що там написано. Адже в юності так багато хочеться від життя! І коли вже всі папірці опинилися в пляшці й коли її закопали під гінким дубком у близькому гаю, всі зітхнули: листи полинули в десятилітню далину...»

Листи в далину! Листи в майбутнє!

По-різному відобразили події громадянської війни Юрій Яновський і Олекса Слісаренко. По-різному розкрив одні й ті ж явища громадянської війни Юрій Смолич у своїй юнацькій трилогії і в серії романів 50—60-х років.

Одні й ті ж часи в повоєнній відбудови нашої країни породили пристрасно напружене слово Миколи Рудя, яскраву образність Віктора Міняйла.

5

...Приїхав я на цукроварню в день початку виробничого сезону.

Нова зміна з'являється на роботу на півгодини раніше, і ніхто не заходить до «чекальні» — просторої кімнати поруч з заводською амбулаторією. Всі юрмляться перед головним корпусом, чекають на гудок, що покличе їх до апаратів. Сім'ї, в яких і чоловік і жінка працюють на заводі, відчувають, що в їхньому подружньому житті знову настав «медовий місяць». Коли їм виходити на різні зміни, то чоловік проводжає дружину до заводу, ніби на вокзал чи пристань. Їй теж несила лишатися вдома, коли його час заступати. Але й ті дружини, що заклопотані хатніми справами і не працюють на заводі, не дозволяють собі поскаржитися на чоловіка, який рано йде з дому, а повертається пізно вночі. Добре розуміють подруги цукровиків, як на те біле золото чекає вся країна.

А чим ти можеш їм допомогти? Лише одним. Розповіддю про книги, про їхніх авторів. З чого ж почати, аби враз привернути увагу всіх, що після напруженої праці зібралися в заводському клубі?

І ось перед нами рядовий робітник з його відчуттям краси навколишнього світу і чуйністю, чесністю та відвертим серцем.

«Така вже властивість робітничого класу, він може возвеличувати безмежну кількість людей», як мудро сказано в одній статті Бориса Котлярова.

«Мости під нами» — оповідання Миколи Іщенка.

Осколок, яким було поранено бійця на війні, залишився під серцем і призвів до загибелі хорошої, чесної, працьовитої людини. Та лишилася справа його життя — мости, що їх він будував.. І мости ці надійно служать людям.

Хіба ж Дмитро не з нами?

Як і герої книг Павла Оровецького?

Публіцистичність художнього твору.. Публіцистичність не доповнення, не додаток, вона одна з характерних рис книги, її тембр, органічна прикмета. Глибока логіка публіцистичних робіт Юрія Смолича, їх переконаність. Пристрасне слово одного з видатніших ліриків нашої літе-

ратури Олександра Довженка. В школі Ярослава Галана здобули революційний гарт і мистецьку силу Юрій Мельничук, Дмитро Цмокаленко...

З чого виникає задум епічного твору? Дійшла до самого серця якась подія життя? Схвилював образ, з яким стрівся на просторах сучасного й минулого? Багато творів нашої літератури мають свого попередника в публіцистичному виступі автора. Минув час — довгий чи короткий — і з новою силою схотілося розкрити в епічному творі те, що примусило відгукнутися статтею. Публіцистика живить творчий неспокій — це надійна зброя в щоденній боротьбі, яку ведуть художники слова з темним, ворожим нашому люду, нашому світогляду, нашій меті.

Сподівання й звершення, мрії і здійснення бажань, порив і здобуток — супутники нашого життя. Глибока потреба безнастанно рухатись уперед, все далі, все вище вгору. Чи не найбільший це вияв нашої радості? На все життя збережеш, воїне, науку форсування Дніпра, мудрий досвід, який здобув, визволяючи Варшаву, гнів, що провів тебе крізь роки Великої Вітчизняної, розкрив безмежні скарби твого доброго серця.

Справжній художник вихоплює шмат трепетного життя і робить нас не байдужими свідками, а глибоко зацікавленими учасниками. Ми живемо разом з героєм нарису, бачимо його в боротьбі, прагнемо поділитися з ним своїм досвідом. І, звичайно, вчитися в нього. Тому таку велику роль у нашому житті відіграють нариси про людей вольових, активних, оптимістичних.

Коли бачимо у нарисі пристрасну, войовничо-громадську позицію автора, любов до передового і палку непримиренність до недоліків, то не відкладаємо його твір байдуже.

Часто чуємо нарікання: нариси швидко вмирають, життя йде вперед, нові теми, нові образи відсувають учорашні інтереси. Та багато років тому Семен Скляренко видав книгу-репортаж «Три республіки». Перечитайте її й переконаєтесь: вона живе!

...Редакційне завдання привело Миколу Ятка в село Яблунівку. Потрапив він до колгоспу під час обідньої пори. Вирішив зачекати в бухгалтерії. Тут зібралося

кілька трактористів і водіїв. Вони оточили чоловіка з «досить примітним обличчям».

«На обернеиій до мене половині обличчя рум'яніла щока й іскрилося натхненням каре око». Чоловік пояснював зміст репродукції, вміщеної в одному з номерів журналу «Огонек». Щира розмова про мистецтво несподівано уривається. З'явився бухгалтер і забрав журнал, щоб не бруднили його «замазученими пальцями»...

Конкретність нарису переходить в узагальнення значних явищ нашої дійсності. Та як багато важить конкретність у романі, в оповіданні! «Київські оповідання» Юрія Яновського, «Одеські оповідання» Ісаака Бабеля, «Осетинські оповідання» Варвари Чередниченко, «Львівські оповідання» Антона Хижняка, «Львівська легенда» Петра Інгульського, «Каховські оповідання» Юрія Дольда-Михайлика, «Закарпатські оповідання» Михайла Томчанія, «Донецькі оповідання» Олекси Іонова... Можна назвати немало збірок, у назвах яких місцевість грає визначальну роль.

Серед творів епічного плану слід назвати «Волинь» Бориса Харчука, «Верховинець» Олекси Кундзіча і «Верховинці» Юрія Мейгеша.

...Люблю слухати, як перед початком вистави музиканти настроюють свої інструменти. Люблю розглядати етюди живописця.

Люблю читати нотатки в записнику письменника. Навіть коли це не такий великий художник, як Чехов чи Коцюбинський.

У 1944 році Дмитро Бедзик по гарячих слідах подій написав повість «Корсунь-Шевченкове побоїще». Майже через чверть віку його син Юрій Бедзик запропонував читачеві роман «Сильний помсти не бажає», у вступному слові до якого повідомляє:

«Читачу не важко буде здогадатися, що прообразом Ставків послужили легендарні Квітки на Корсунщині, прекрасні люди, патріоти і звитяжці, які пліч-о-пліч з радянськими воїнами відтяли шлях відступу гітлерівським військам».

6

Приїжджий спиняється перед афішею. Його власне прізвище над назвою п'єси «Дівчата нашої країни». І про дівчат цього міста, мабуть, можна написати щось значне, як про колгоспних заспівувачок, ударниць будівництва, відважних шахтарок, безстрашних льотчиць.

Він устиг вчасно спинитися, ще мить, і збило б його з ніг прудке дівча в пальтечку з смушевим комірцем, яке вимчало з подвір'я.

Не встиг побажати їй приємного вечора, як дівчина змахнула руками і опинилася на снігу... Одразу ж спробувала підвестись, та застогнала:

— Ой! Ой!.. Нога!..

Вона побачила над собою незнайоме обличчя і відчула, як її піднімають сильні руки.

— Болить?

— Дуже!— простогнала дівчина.— Я зламала ногу...

— Будемо сподіватись, що це тільки вивих... Тримайтесь за мою шию... У вас є хто вдома?

— Усі вже в театрі...

Дівчина рукавом пальта витерла змокріле від болю й переляку обличчя.

Він завів її до кімнати.

— Мені дуже не пощастило, лікарю!— мовила.— Я ж збиралася на виставу... Через п'ять хвилин почнеться... Стільки чула про цю п'єсу, квитки з такими труднощами купила... З самого ранку в черзі мій батько стояв...

Для нього це не було новиною. В Київському театрі імені Франка його п'єса «Кадри» йшла по кілька десятків разів підряд, а кількість бажаючих подивитись не зменшувалась. «Диктатура», «Справа честі», «Бастілія божої матері» вже не перший сезон ішли на сценах столичних і провінційних театрів, а глядач не втрачав до них цікавості. Бо в його творах жила гаряча пристрасть, любов до борців за нове життя, за соціалізм...

— Ви теж ще не бачили цієї п'єси?— спитала дівчина.

З старовинного годинника вистрибнула маленька дерев'яна зозуля і прокукувала хриплувато й сердито вісім разів. Дівчина глянула на годинник і з сумом уявила, як там, у театрі, саме в цю мить відкрилася завіса...

— А мої ще не хвилюються!— сказала дівчина жалібно.— Вони звикли, що я завжди спізнююсь... Думають,

що я з балкона першу дію дивлюся... Як вони будуть вам вдячні, лікарю! Я ж у них одиначка.. А таки болить... І пухне...

— Скоро вгамується!

Він обережно поклав руку на перев'язку, мов дотиком міг притамувати біль.

У цей час грюкнули двері, і в кімнату вбіг ще досить молодий чоловік у збитій на потилицю вушанці...

— Людко! Що сталося?

— Уже нічого, батечку... Тільки вивих... Познайомся... Добрий лікар допоміг мені... ти з театру прибіг?..

Дізнавшись, що нічого страшного не сталося, Людмилин батько розсердився.

— Завжди така!.. Коли вже дорослою станеш!.. З якої вистави мусив піти... Уявляєте, лікарю, я всіма творами Івана Микитенка цікавлюся. Він, кажуть, теж з лікарів. Добре розуміє людське серце. Може, ви його «Вуркагани» читали? Так це ж просто з мого життя історія! Я сам з вуркаганів, до п'ятнадцяти років безпритульним по світу швендяв... А от став людиною... працюю, отаку дочку виховую... Через неї нову п'єсу Івана Микитенка не побачу.

— А ви на другу дію ще можете втрапити!— запропонувала Людмила.— Візьміть, лікарю, мій квиток... Хороше місце, в десятому ряду...

Поки вони доїхали в театр, антракт кінчився і вже погасло світло. Їхні місця були вільні. Другу дію п'єси вони продивилися спокійно. Але в наступному антракті драматурга впізнали. Навколо почали вигукувати:

— Автора! Автора!

І Людмилин батько з надзвичайно великим здивуванням побачив, як до лікаря кинулись керівники театру, підхопили під руки й повели на сцену...

7

Багато письменників прийшло в літературу з середовища медиків: Остап Вишня, Микола Білкун, Павло Бейліш, Юрій Щербак, Віталій Коротич, Йосип Кисельов...

І з природознавців.

До оповідки про цього письменника можна було б поставити епіграфом рядок з Максима Рильського: «Цвіте

й гуде земля, і серце повне вщерть...» Адже до його першої книги саме Максим Тадейович написав передмову. І це книга про багатства землі, про її вічне цвітіння, про її голоси.

Читаємо розповіді Сергія Івченка про пишний і безконечно багатий рослинний світ і вкарбовуємо собі в пам'ять, що треба було б побачити отой дуб-велетень, яким захоплювався в Горках Володимир Ілліч,— «а он за галявиною групами стоять золотокорі сосни, розбіглися по зеленому килиму біляві берізки, пломеніють яскраво-червоними фарбами плоди горобини. Повесні заполоняють все навкруги запашним цвітом черемха та бузок. В затишному куточку ростуть і звичайні вишні, старі, вузлуваті, але дорогі кожному з нас». Дорогі кожному з нас дерева, що увійшли в життя Тараса Шевченка. «Здавна в народі єднають з ім'ям Т. Г. Шевченка і могутній дуб, що височить серед будівель містечка Звенигородки». Верба Тараса на півострові Мангишлак, що дала початок пишному саду над Каспієм, а діти її шумлять, розповідають про давнє тяжке, про сучасне світле в різних куточках нашої землі...

Зелені чари Чернечої гори, що роблять святковими канівські вечори...

Пушкінський кипарис. Дуб Сковороди. Дерево свободи в Закарпатті. Дуб Івана Франка. Сад Чехова. Квіти Коцюбинського. Зелені друзі Петра Чайковського...

Саме від цього письменника дізналися ми, що поміж дерев Ботанічного саду у Києві є дуб, який посадив Максим Рильський, є дуб, посаджений також Іваном Козловським...

8

...До війни він учився на факультеті іноземних мов Київського університету імені Тараса Шевченка. Та так сталося, що довелося капітанові Радянської Армії Григорію Павловичу Гончаренку стати бароном фон Гольдрінгом — цього вимагала Батьківщина.

І поринув герой роману Юрія Дольда-Михайлика у вир незвичайних подій.

Юрій Дольд-Михайлик був письменником з широким колом інтересів.

Він написав немало повістей, оповідань, нарисів, статей, та саме гостросюжетний роман «І один у полі воїн» приніс йому найбільшу популярність. Хоч треба сказати, що було немало читачів, а поміж них і М. Т. Рильський, які вважали: сила радянського розвідника саме в тому, що він не «один у полі», що саме кровні зв'язки з народом дають йому звершувати свої дійсно неймовірні подвиги.

Існує безліч науково-фантастичних романів про подорож до далеких зірок. Та в деяких з них надто мало тієї «мандрівки в незнане», що відзначає дійсно художні твори про наше земне життя.

Чим цінні книги Володимира Владка, чим відрізняється він від багатьох авторів науково-фантастичної літератури?

По-перше, це художня література. По-друге, серйозне вивчення досягнень науки. По-третє, а з цього, мабуть, і слід було б почати,— герої його книг, потрапляючи у важкі умови, не втрачають своєї життєвої достовірності.

9

...Мабуть, у світовій літературі наш Гоголь найбільший майстер розкривати людську вдачу через речі. У кожному його творі вони живуть активно. В повістях Нечуя-Левицького вони теж діють, переживають.

Мотря — дружина Карпа Кайдаша — нестримна в гніві, «вхопила кочергу та й свиснула нею по купі горшків, що сохли на лаві. Горшки застогнали...» А Мелашка примусила ожити миски, вона «частувала» миску рогачем на миснику: «Горшки сипались з полиці, як яблука з яблуні...» Стара Кайдашиха нахиляє в низьких дверях голову, і їй здається, що вона влазить в якусь скриню.

А одяг? Яка неозора тема для працьовитого дослідника! Кожушок Гриньова, бекеша, через яку посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем. А черевички для вередливої Оксани! А червона свитка! А трагічна шинеля Акакія Акакійовича! У Івана Франка є «Історія кожуха». А яка вичерпна характеристика в оповіданні Коцюбинського «Посол від чорного царя»: «Своїм демо-

кратизмом, лібералізмом та другими ізмами він лише прикрашає себе, як-от чесучевим піджаком свою ставну постать, і так же легко, як чесучевий піджак, міг скинути і ті прикраси нематеріального характеру». А Пилипкова сорочечка — «штанці на ньому з семірки, латаніполатані. Бо бідняки...» (А. Головко).

Шкірянка, яка увійшла в новий побут у перші дні революції, червона хустина бойових активісток міста й села, ватянка і шинелька бійця, морякова тельняшка... Про них в нашій літературі звучить добре слово.

Одяг міцно поєднався з характером його власника і в романі Ірини Вільде «Сестри Річинські». Там стрічається чоловік в ясно-бежевому костюмі. Він і «сам рожевосвітлий». А трохи далі: «ясно-бежева істота», а ще далі— «чоловік-беж»...

Найскромніша річ у художньому творі може засяяти. Свічка в романі Льва Толстого, голка в оповіданні Олекси Стороженка, люлька в «Тарасі Бульбі»...

Гаманець у романі Анатолія Дімарова стає символом куркульської ненажерливості. А карти, оті ж таки звичайні карти, що в «Піковій дамі» відіграли трагічну роль, у романі Віктора Міняйла «Кров мого сина» характерна рисочка для села часів тимчасової фашистської неволі.

А годинники!.. Оті дзигарі, що на них «показує два, а б'є дванадцять» в оповіданні Михайла Коцюбинського «По-людському». Годинники у Шолом-Алейхема, у Івана Кочерги, в одній з новел Михайла Стельмаха... Можна назвати немало художніх творів різних жанрів, де чуємо луну кроків часу.

Люта битва у чистому полі,
У годинника на чистополі,
Що звемо його в побуті циферблатом.

ІГОР МУРАТОВ

10

Кінь живе в народних піснях і думах. І в казках. Дурнуватий вліз коневі в одно вухо, а з другого виліз — відважний, меткий красень.

Коні в класичній літературі — у Пушкіна, Шевченка, Лермонтова, Некрасова, Чехова, Горького, Коцюбинського.

Росінант Дон-Кіхота...

— Коня! Півцарства за коня!

На цей вигук героя однієї з шекспірівських трагедій з багатьох творів художньої літератури могли б вимчати коні.

Розповідають, що, коли Лев Толстой розповів Івану Тургенєву історію старого мерина, Іван Сергійович всміхнувся:

— Колись ви, Лев Миколайович, були конякою!

«Холстомір» Льва Толстого. І поруч нього «Ізумруд» Купріна.

Кінь — супутник бойових походів Павки Корчагіна.

Кінь, на якому мчав до партизанів Головків Пилипко.

Кінь у поезії Павла Тичини, Володимира Маяковського, Сергія Єсеніна, Максима Рильського.

І той вороний кінь, на якому летить безстрашний Чубатенко, герой оповідання Григорія Косинки.

Довженкові коні. В «Звенигорі», в «Арсеналі» — тут кінь заговорив, як у казці, людською мовою. В «Щорсі», в «Зачарованій Десні».

Цирковий кінь у «Майстрі корабля» Юрія Яновського, бойові коні «Вершників».

Вся земля неначе в сні,
Пахнуть трави і тумани,
Осінь їде на коні,
Не спіткнися, кінь багряний!

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

Промчав через усю поезію Андрія Малишка селянський кінь. Робочий, працьовитий. Не символічний Пегас, але крилато-натхненний.

Коні — традиційний символ років бойових. Пригадаймо в «Дорогах юності» Івана Цюпи: «Осідлаймо ж, як бувало, коней вороних...» І реальні, поетично змальовані коні — в його книзі «Через терни до зірок».

Коні в романах Ігоря Муратова, Петра Гуріненка.

А ось «Білий кінь Шептало» з такої ліричної і ще в більшій мірі трагічної новели-притчі Володимира Дрозда.

Пригадаймо «Гульсари» Чингіза Айтматова й «Бзоу» абхазького письменника Джума Ахуба.

Один побачить коня і враз пригадує своє дитинство, нічне, купання коня. Другий знає коня у плузі. Коня у возі. Третьому кінь нагадує його бойову молодість..

А ось коні в романі Олеся Гончара «Циклон»: «У плавнях, на островах, де радгоспний конячий лазарет, куди мов на страту вигнали коней шолудивих, коростяних. Вигнали й забули, списали з життя...» А там сільські дівчата, рятуючись од неволі гітлерівської, «туляться тілами до кінських ший, обіймають гриви, обіймають і плачуть. Ще в більшому відчаї будуть вони завтра, коли від'ясніє ніч своїми місячними серпанками, коли виявиться, що не пристала короста до них. Бо матері їх, мабуть, в чебрецях та чистотілах купали...»

Краса людської душі, вірність українських дівчат рідному радянському небу, розуміння того, що життя можливе тільки на нашій радянській землі, звучить у цій безмовній сцені на повний голос.

Хворі коні й чисті гарні дівчата.

І сяйво дівочої краси кинуло відсвіт на коней. І надало їм особливої краси. Це коні, що можуть врятувати. Коні надії. І стали ці хворі коні поруч з найпрекраснішими кіньми з пісень, дум, казок, з кращих творів світової літератури.

Таких коней література ще не знала, хоча б тому, що таких дівчат не знав світ...

11

Отже, перефразовуючи назву однієї з книжок Юрія Збанацького «Згадаймо, друзі, пережите!», закінчую свою розповідь словами: згадаймо, друзі, прочитане!

Звичайно, авторове відчуття характеру свого твору дає йому право визначити його жанр.

Пушкін назвав свою поему про Євгенія Онєгіна романом.

Гоголь назвав свій сатиричний роман поемою.

«Жан-Крістоф» Ромена Роллана Стефан Цвейг назвав «твором без формули».

Леся Українка любила скромне жанрове визначення «образок», «нарис». Є в неї і такий підзаголовок: «Силуети».

До «Пані Боварі» Флобер дав такий підзаголовок: «Провінційні нрави».

Підзаголовок повісті Михайла Коцюбинського «З сільських настроїв» свідчить, звичайно, не тільки про авторову скромність — адже тепер ми прагнемо до пишних уточнень жанру, а також до свідомого підкреслення певної документальності, конкретності художнього твору.

У Петра Панча — те глибоке відчуття характеру твору, яке дозволяє йому порушити звичне визначення жанрів. Як, приміром, знайомився читач з його дуже популярною повістю «Син Таращанського полку»? Її утворили оповідання, що в різний час друкувалися в різних газетах і журналах, а потім окремими книжками. І лиш тоді виявилося, що це розділи єдиного твору.

У 1931 році Леонід Первомайський написав цикл «Героїчні балади». А роман Л. Первомайського «Дикий мед» має підзаголовок, в якому жанрове уточнення — «Сучасна балада». «Роман-легенда» — такою Кость Кудієвський бачить свою ліричну книгу «Песня синих морей». Свої «Грона червоного глоду» Іван Цюпа визначив: «повість-балада». Цікаву збірку новел, етюдів, нарисів Дмитро Прилюк назвав «Баладами в прозі».

Про жанри, як і про смаки, не сперечаються, зауважив Микола Ушаков. Герой його роману «Вздовж гарячого асфальту», за його ж визнанням, ніколи не порушував правил вуличного руху; в тій же своєрідній книзі «правила» традиційної форми роману безнастанно порушуються. І в цьому їхня сила... Може, посилання на авторитети наших художників дає мені бодай крихітні підстави назвати ці свої нотатки, які вів протягом багатьох років,— повістю читача...

Біля Шевченкової могили, в чудесному будинку, в музеї Кобзаря, під шепіт кленів, дубів, берізок, яблуньок пишеться книга: нотатки відвідувачів. У ній слова любові і вдячності Кобзареві. Книга за книгою. У них подих життя нашого — мужнього, справедливого, чесного, радянського. В ній голоси багатьох народів Землі.

Далеко від цих Шевченкових круч, у Казахстані, в місті Шевченка, де колись у тяжкій солдатчині, у лихій неволі страждав великий поет, під урочистим і суворим, мов воїн, обеліском захована капсула з листом. Той лист буде розкрито 2017 року, в день сторіччя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Лист нащадкам. В ньому голоси трудівників соціалістичної землі. Усіх братерських

народів нашої Вітчизни. І поміж них «пошта з України», яка розповідає про безсмертні звершення нащадків Кобзаря.

...Над Каневом, над Дніпром, над парком пролетів вітер. Листя закружляло і лягло навколо пам'ятника світлим веселим килимом. Захиталися ліхтарі, закружляли тіні, й здалося, що Тарас Григорович вирушає у путь по своїй вільній, співучій і гордій землі...

І з далекого 1860 року звучить на повну силу його безсмертне благословення трудящій людині, що стала господарем нашої вільної, осяяної червоним прапором землі:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Щедрі врожаї збирає радянський трудівник...

...Канівські вечори... А може, краще було б назвати цю книжку «Канівські світання»?

ЗМІСТ

Перший зошит. Щедрість воїна *5*
Другий зошит. У сім'ї Коцюбинського *13*
Третій зошит. Зустріч з Каменярем *21*
Четвертий зошит. Голос моря *27*
П'ятий зошит. Кленове листя *32*
Шостий зошит. Глибини народного життя *39*
Сьомий зошит. Палаюче слово *49*
Восьмий зошит. Історії, які ще не стали легендами *66*
Дев'ятий зошит. Крила *96*
Десятий зошит. Світло непогасних зірок *105*
Одинадцятий зошит. Рядки з листів *116*
Дванадцятий зошит. Лисиче над Дінцем... *124*
Тринадцятий зошит. Подорожі в часі *140*
Чотирнадцятий зошит. Музика боротьби *145*
П'ятнадцятий зошит. З дружнім привітом *159*
Шістнадцятий зошит. Пісенна земля *165*
Сімнадцятий зошит. Рідне місто *175*
Вісімнадцятий зошит. Поезія і наука *183*
Дев'ятнадцятий зошит. Завжди в путі *188*

Юхим Мартич

КАНЕВСКИЕ ВЕЧЕРА

Рассказ читателя

Издательство
«Радянський письменник»

(На украинском языке)

Редактор *П. С. Шарандак.* Художник *В. В. Терещенко.* Художній редактор *М. П. Вуєк.* Технічний редактор *К. П. Лапченко.* Коректор *Л. П. Яблонська.*

Здано на виробництво 11.I 1973 р. Підписано до друку 11.IV 1973 р. Формат 84×108¹/₃₂. 6¹/₂ фіз.-друк. арк. 10,92 ум.-друк. арк., 11,2 обл.-вид. арк. БФ 30651. Тираж 30 000. Зам. 16272. Ціна в оправі 46 коп. Радянський письменник, Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Одеська книжкова фабрика республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Державного комітету Ради Міністрів УРСР в справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, вул. Дзержинського, 24.

У видавництві
«Радянський письменник»
вийшли з друку:

Басенко К. Початок. Роман.

Бразов Л. Пороги. Повісті.

Вовченко І. Танкісти. Документальна повість.

Вільний В. Житні Гори. Роман.

Вакуленко В. Повінь зорі колише. Роман.

Голованівський С. Корсунь Роман.

Дмитренко О. Весло. Повісті, оповідання, нариси.

Загребельний П. Переходимо до любові. Роман.

Колесников М. Нас розділяла ріка. Повість.

Лавриненков В. Повернення в небо.
Документальна повість.

Медуниця М. Листи однієї адресатки.
Повість та оповідання.

Муратов І. Сповідь на вершині. Роман.

Мизинець В. Червона корсетка. Оповідання, поезії.

Серпілін Л. П'ять днів у вересні.
Повість та оповідання.

Ці книги ви можете купити в книжковому магазині облкниготоргу та облспоживспілки, а також у кіосках «Союздруку».

Якщо ви не знайшли потрібної книги в книжковому магазині, зробіть листовне замовлення через магазин «Книга — поштою» (Київ, 117, вул. Попудренка, 26), який висилає книги накладною платнею.

46 коп.